

УСНА ІСТОРІЯ
(НЕ)ПОДОЛАНОВОГО
МИНУЛОГО

УСНА ІСТОРІЯ (НЕ)ПОДОЛАНОВОГО МИНУЛОГО: ПОДІЯ – НАРАТИВ – ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Матеріали міжнародної наукової конференції
8–11 жовтня 2015 р.

прошлое **ОДЕССА** настоящее

ьська історична майстер
ька асоціація усної історії
ки Міжнародного освітнього
д-та МЗС Німеччини.

Українська асоціація усної історії
Кафедра українознавства
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

**УСНА ІСТОРІЯ
(НЕ)ПОДОЛАНОВОГО МИНУЛОГО:
ПОДІЯ — НАРАТИВ — ІНТЕРПРЕТАЦІЯ**

**Матеріали міжнародної наукової конференції
8–11 жовтня 2015 р.**

Харків
2016

УДК 930.2-028.16(063)

ББК 63.03я431

У75

Рекомендовано до друку Вченою радою
філософського факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна,
протокол № 11 від 16 червня 2016 р.

У75 **Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація:** Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / [Упоряд. Г. Грінченко]. — Харків, 2016. — 216 с.
ISBN 978-966-372-647-2

У збірнику представлені тексти доповідей учасників та учасниць міжнародної конференції з усної історії «Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація», яка була організована Українською асоціацією усної історії, Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова, Академічним центром «Наука та освіта» за участі Російського інституту у Парижі (Франція), Женевського університету (Російське відділення, Швейцарія), Університету м. Мачерата (Італія) та Одеського академічного центру Міжнародної академії наук і відбулася 8–11 жовтня 2015 р. на базі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Автори текстів висловлюють свою власну думку і несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

УДК 930.2-028.16(063)

ББК 63.03я431

Рецензенти:

Ю. Волошин, д-р іст. наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

О. Мусієздов, д-р соціол. наук, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ISBN 978-966-372-647-2

© Українська асоціація усної історії,
2016

© Автори публікацій, 2016

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Боднар Г. Революція гідності в усних свідченнях львів'ян і жителів Львівської області: події, пережиття, осмислення.....	7
Боряк Т. Усна історія та архівні документи як джерельна база дослідження голодомору: проблеми співвідношення.....	35
Бривко Н. Афганістан 1979–1989 годов глазами воинов-интернационалистов (на примере жителей города Снежное).....	53
Венгер А. Периферійні сюжети в тематичних інтерв'ю: на прикладі спогадів мешканців колишнього Сталіндорфського району.....	57
Годованська О. Повсякдення сільської вчительки у Галичині: радянський досвід	63
Гримич М. Тюнінг, або прості способи підвищення ефективності польових досліджень	74
Грінченко Г. Усні історії про Голокост в Україні та особливості їхніх інтерпретацій	83
Громов Д. Немцов мост: меморіалізація и конфликт интересов	92
Добошевська А. Роль і досвід громадських організацій у реалізації проектів з усної історії.....	115
Кісь О. Феміністські засади усної жіночої історії	119
Лаврі О. Члени сімей репресованих мешканців Одеського регіону – жертви державного свавілля часів «Великого терору»	133
Лукачук О. «Біль і радість, туга й щастя – отак і живемо з дня на день...»: конструювання образу сучасного українського воїна в громадській думці жителів військового містечка (на прикладі Яворова).....	146
Палиенко С. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР)	163

Пэдуряк Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории	173
Привалко Т. Особисті історії учасників та свідків подій революції гідності: джерелознавчий аспект.....	184
Стоянова Г. Заздрити чи співчувати: нарративна інтерпретація жіночої долі у соціальній групі морячок.....	193
Шелеп Ю. Архівні та усноісторичні джерела до вивчення партійних працівників Радянської України 1970 — початку 1980-х рр.: інформаційний потенціал і досвід інтерпретації.....	203
Відомості про авторів.....	215

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сучасні події, що відбуваються в Україні, та пов'язані з ними світові процеси привертають велику увагу дослідників, породжують чимало неоднозначних коментарів і гостру полеміку. Науковці намагаються збагнути витoki, пояснити сутність, проаналізувати механізми й оцінити вплив цих явищ і на рівні світового суспільства загалом, і на рівні окремих держав і соціальних груп, і на рівні окремого індивіда. Поступово все більше уваги зосереджується на тому, що одним з важливих напрямів осмислення сучасних подій є проблема «неподоланого минулого» — ментального, культурного, суспільно-політичного, психологічного взаємозв'язку минулого та сучасних ситуацій.

В Україні досі неподолане тоталітарне минуле, й держава за всі роки свого існування так і не спромоглася виробити струнку політику в царині історичної пам'яті. Та поступово формується розуміння того, що, не осягнувши минуле, історію, суспільство не може будувати нову державу, конструювати нову ідентичність, успішно розвиватися.

Саме тому академічна дискусія щодо проблеми неподоланого минулого, його впливу на сучасні події в країні та світі, про роль особистості й громади у її вирішенні, про значення поворотних історичних моментів та роль у них окремої особи набуває особливої актуальності. Із цим пов'язані питання особливостей осмислення та відображення історичних зламів, розривів, соціальних революцій, масових репресій та періодів відносної стабільності, застою чи поступу у спогадах безпосередніх свідків та учасників таких подій.

Для дослідників, що у своїй роботі послуговуються методикою усної історії, наявна ситуація пропонує нові перспективи у вивченні «традиційних» для усної історії розвідок тем (зорієнтованих перш за все на аналіз суб'єктивного виміру історії та виявлення в ній непомітних на макрорівні досвідів, значень та наслідків подій), а також додатковий вектор розмірковувань щодо основних методологічних проблем усної історичного аналізу. Наприклад: етичні аспекти інтерв'ювання та стосунків між оповідачем і дослідником в контексті вивчення травматичного досвіду; особливості сприйняття та інтерпретування історій людей, які пережили політичні репресії, голодомори, війни, депортації, зміну політичних режимів, численні соціальні катаклізми. Дуже важливими

залишаються питання: коли Подія стає Минулим, яке можна ефективно вивчати методами усної історії? За яких умов Минуле «відпускає» Сучасність, перестає безпосередньо впливати на неї, визначати напрям чи рамку майбутнього? В який спосіб і за допомогою яких засобів можна «подолати» обтяжливе минуле?

Обговоренню цих та інших актуальних питань усноісторичних досліджень була присвячена конференція «Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація», що відбулася в Одесі 8–11 жовтня 2015 р. на базі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Робота тривала в рамках восьми секцій, присвячених таким питанням: війни у пам'яті та/чи війни пам'ятей: відображення воєнного досвіду в усноісторичних розповідях; топос пам'яті: територія як об'єкт усноісторичних досліджень; архівні vs усноісторичні джерела: потенціал, обмеження, поєднання; історичні злочини, трагедії і травми в особистих спогадах і колективній пам'яті; усна історія як дослідницький проект і громадська ініціатива: виклики та переваги (спів)праці; «звичайний тоталітаризм»: повсякдення в усній історії; коли «Подія» стає «Історією»: усні історії «незакінченого» минулого; взаємодія та інтерпретація: проблеми організації, запису та аналізу усних історій.

Українська асоціація усної історії

Г. БОДНАР

*Львівський національний університет імені Івана Франка
(Україна, Львів)*

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В УСНИХ СВІДЧЕННЯХ ЛЬВІВ'ЯН І ЖИТЕЛІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПОДІЇ, ПЕРЕЖИТТЯ, ОСМИСЛЕННЯ

Протестні акції листопада 2013 р. — лютого 2014 р. в Україні спочатку на підтримку європейського вектора зовнішньої політики, за шлях правової демократичної держави (названі Євромайданом) через поглиблення конфлікту з владою радикалізувалися (стали антивладними, революційними — з вимогами змінити не тільки керівництво держави, а й політичну систему), заклали основу для суспільних і політичних змін — Революції гідності. Попри те, що протестний рух був представлений у різних регіонах України й мав загальноукраїнський характер, він отримав назву Євромайдану, Київського Майдану за формою і місцем проведення акції на столичному Майдані Незалежності. Майдан виявлявся у різних формах (мобільній (Автомайдан), мистецькій, релігійній, організаційній, віртуальній та ін.) і став суспільним феноменом, унікальним явищем в історії рухів протесту й мирних революцій через свою самодостатність, рішучість і водночас позитивну атмосферу. Революція гідності засвідчила формування громадянського суспільства одночасно з процесом творення української національної ідентичності — в революції йшлося про цінності, а не національну ідентичність, однак Майдан набув національного виміру¹.

За короткий час по Революції гідності з цієї теми не бракує українських та зарубіжних публікацій, здебільшого публіцистичних і менше наукових; спогадів, переважно записаних у часі тих подій, та авторських²;

¹ Детальніше див.: Гриневич В. Революція, війна і процес творення української нації. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/revolution-war-nation>; Колодій А. Про націєтворчу роль та історичні корені Майдану. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1150>.

² Бердинських К. Єлюди. Теплі історії з майдану. — К., 2014; Виноградов О. Слово Майдана. — К., 2014; Гук Н. Євромайдан. [Звичайні герої]. — К., 2015; Кошкина Соня. Майдан. Нерасказанная история. — К., 2015; Курков А. Дневник

літературних творів і збірок, а також фотоальбомів, фільмів. Опубліковані спогади відображають ситуативні емоційні свідчення активних майданівців й осмислені авторські рефлексії; здебільшого нівелюють загальноукраїнський вимір Майдану. Глибинні інтерв'ю з відстані нетривалого часу (менш емоційні й більш осмислені) з жителями різних регіонів України та різних груп учасників, записані в комфортних для обох творців інтерв'ю (респондента/ки й інтерв'юера) умовах і згідно з визначеною методологією, служитимуть добрим джерелом для поглиблених регіональних досліджень, компаративістських студій тощо. Проект «Майдан: усна історія» ініціював Український інститут національної пам'яті, з 2015 р. спогади записують у регіонах³. Мотивація участі в усноісторичному проекті зумовлена насамперед бажанням зберегти історію Майдану через індивідуальні спогади. Уже після кількох записів стало очевидним, що інтерв'ю мають терапевтичний ефект — учасникам кривавих подій потрібно виговорити наболіле, звільнитися від нього.

Опитування проводиться із застосуванням напівструктурованого тематичного інтерв'ю — складається з наративної (вільної розповіді) та структурованої (відповіді на запитання) частин. Залучення до проекту активних учасників столичних і місцевих подій, які нерідко самі зголошувалися дати свідчення, зумовило домінування в інтерв'ю наративної частини — вільної необмеженої в часі розповіді, що охоплювала більшу частину спогадів, коли додаткові запитання були здебільшого наративними (прив'язаними до нарації респондента), а не конкретними. Тому й уміщений у цьому дослідженні аналіз — це насамперед вивчення нарації свідків подій — того, як і що люди розповідали про пережите,

Майдана. — К., 2015; Літопис самовидців: Дев'ять місяців українського спротиву / Автор проекту Оксана Забужко, упорядник Тетяна Терен; передмова Світлани Алексієвич. — К., 2014; Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / Упоряд. Тетяна Ковтунович, Тетяна Привалко. — К., 2015; Матіос М. Приватний щоденник. Майдан. Війна. — К., 2015; Орлова Ю. 111 днів Майдана: Записки киянки. — К., 2014; Розуменко В. Майдан... Хто, якщо не я? — К., 2014; Юркевич А. Моя революція. Спогади. — Тернопіль, 2014 та ін.

³ У Львові відеозапис свідчень розпочали в липні 2015 р. Координатори проекту — Галина Боднар (історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка) та Олена Лукачук (історик, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)). Асистентами стали студентки спеціалізації «новітня історія України» історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Марта Дармограй та Ірина Деревчук.

як розпочинали свою розповідь, як її будували, на чому акцентували, що замовчували, чим був/є Майдан для кожного з них. У статті представлені спогади двадцяти шести львів'ян/ок і мешканців/ок Львівської області як одна з перших спроб аналізу з потребою подальших поглиблених наукових студій.

**«Уявити, що я би зробила інакше, я просто не можу...»:
причини участі в протесті**

Після поставленого загального запитання «Розкажіть про пережите під час протестних акцій, що відбулися в Україні в листопаді 2013 р. — лютому 2014 р.», очевидним було те, що респонденти/ки хотіли вигоритися — детально згадували, переважно в хронологічній послідовності, свою участь у подіях, акцентуючи увагу на пережитому на початку Майдану (в листопаді–грудні 2013 р.) і особливо в найважчий період — у лютому 2014 р. Розповіді учасників подій 18–22 лютого були кульмінацією спогадів. Окремо виділяли святкування Різдва як «момент радості».

У пам'яті людей виразно поставали два Майдани — радісний, святковий та кривавий, які протиставлялися. Траплялося, що міркування про якісну відмінність Євромайдану, його стихійність і революційність наводили на протизагаду прогнозованих і очікуваних Помаранчевій революції. Остання асоціювалася з романтикою, молодістю, студентськими роками, творчими акціями. Початкові настрої короткотривалості протестних акцій змінили загальна втома і розуміння безвихідності ситуації, потреби «стояти до кінця»:

Починалось все з великого ентузіазму. Дуже все було святково й гарно, але потім воно, на жаль, вилилося в ті криваві події на Майдані⁴.

Якщо брати настрої Майдану початкового, то люди думали, що то буде тривати десь дві неділі, ну десь всередині себе я так не думав... Хоч спочатку ми співали, танцювали, тут же сцену поставили. Виступали багато ораторів, казали, що треба щось міняти, скидати Януковича, але дуже внутрішньо десь відчував, що це не буде справою одного-двох днів. І вже так пройшло трохи часу і відчувалось, що люди починають змучуватись. На Майдан поїхали справжні люди, так, але в кожного з них є робота, якісь обов'язки там, на селі господарка, а чоловік здоровий кидає все там і йде. І була та втома і я десь в серці відчував, що це може скінчитися тим, що розійдуться люди і так. Але тоді, коли

⁴ Інтерв'ю з Антонюком Юрієм, помічником-консультантом народного депутата України; 1958 р. н., проживає у м. Львові; зап. 18 серпня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

побили студентів, то маса народу верталась автобусами назад і всі зрозуміли, що то щось не так. Знову всі почали збиратись, і коли «Беркут» оточив весь Майдан, то було ясно, що затівається якась серйозна штука»⁵.

Респондентів вразило жорстоке побиття студентів у ніч на 30 листопада 2013 р., що стало причиною поїздки до столиці. Безслідно зникли байдужість і зневіра, що засіли в душі кожного. Перші акції Євромайдану, зокрема «Марш мільйона» 8 грудня в Києві деякі оповідачі трактували як втрачену можливість змін, згадували своє розчарування, а ніч на Майдані — безлюдною і напруженою: «Було велике розчарування. Та групка людей, яка залишалася на Майдані, то було смішно. Якби тоді був наказ нас розігнати, то розігнали б... Як таку масу людей просто відпустити?..»⁶.

Тоді як здебільшого всі респонденти називали відправною точкою побиття студентів у ніч на 30 листопада, Ольга Лозинська, ведуча Львівського Майдану, навпаки, акцентувала увагу на тому, що багато молоді загорілося ідеями змін, відчувши свою силу в єдності ще на перших масових студентських зібраннях:

Коли тебе просять... згадай щось таке неймовірне..., щось таке одне з Майдану. Напевне, я все-таки згадаю 24 листопада 2013 року... Тоді була неділя, на другу годину вийшли практично всі студенти всіх вузів, коледжів, шкіл... Ми відчували, що ми не одні, що нас багато... Ми стояли за Євросоюз, за включення України до Євросоюзу. Але студентство день за днем вже з 24 числа розуміло, що цього нам мало, нам не потрібна така влада... Коли вже побили студентів, тоді вийшло вже набагато більше людей, і все воно якось дуже так закрутилося. Але суто цей кінець листопада — це щось таке неймовірне, настільки було сильне, об'єднуюче... Це була така самовідданість Майдану, таке почуття обов'язку святого»⁷.

Спогади засвідчили індивідуальне розуміння Майдану на двох рівнях: загальному — як масового явища, протесту проти суспільної несправед-

⁵ Інтерв'ю зі Скопом Левом, художником, реставратором, іконописцем; 1954 р. н., проживає у м. Дрогобичі Львівської обл.; зап. 3 серпня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

⁶ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм, журналістом; 1975 р. н., проживає у м. Львові; зап. 10 серпня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

⁷ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою, ведучою Львівської філармонії; 1995 р. н., проживає у м. Львові; зап. 21 липня 2015 р. у Львові Маргою Дармограй. — Зберігається в архіві автора.

ливості, та особистісному — як потребу долучитися до загальнонаціональної справи. У розповідях загальне домінувало над особистим — інтереси Майдану першорядні; про сім'ю, роботу та інше згадували в контексті революційних подій або й взагалі оминали. «Коли почався Євромайдан, я його ніколи таким не називав. Для мене — це Революція гідності, революція людей, повстання якесь таке загальнонаціональне проти режиму...», — пригадував Андрій Мальків⁸.

У свідченнях не йшлося про причини поїздки до столиці — потреба підтримати протестувальників була очевидною, а особливо при загостренні ситуації: «Уявити, що я би зробила інакше, я просто не можу. Потреба була. Це не те, що спонукало чи я прийняла якесь рішення... Просто. Ну, а як інакше?!»⁹; «Ясно, що основною тягою був патріотизм і бажання бути задіяною»¹⁰. Майдан — це була підсвідома духовна потреба кожного: «Майдан для мене — це порив духу... Маємо такий приклад, коли дух подав такі потужні сигнали і люди відкрили своє серце, і одухотворені пішли вперед, не знаючи куди, але маючи добрий намір... Було більше серця, більше любові, ніж розуму. Ти йшов за тою позитивною хвилею. Ти відчував, що вона небезпечна, але знав, що вона є позитивною. Що це є твій шлях, немає іншого шляху. І ти йшов, відважно йшов...»¹¹. Для осіб, які народилися і зростали в західному регіоні у радянський час, давалося взнаки виховання в проукраїнському дусі: «Завжди в родині був такий український... Ми були українці. В нас ніколи не було такого зерна, що ми могли щось поміняти в своєму житті — десь там виїхати, поміняти мову, культуру, націю. І завжди був такий сильний дух... В мене були всі такі сильні націоналісти в такий дуже глибокий радянський час... Цей патріотизм дозволив нам перемогти...»¹². Пам'ять про радянське нашарувалася на сучасні інтереси.

⁸ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм, екологом, виїзним волонтером; 1982 р. н., проживає у м. Пустомитах Львівської обл.; зап. 25 серпня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

⁹ Інтерв'ю з Мороз Галиною, режисером театру; 1986 р. н., проживає у м. Львові; зап. 11 серпня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

¹⁰ Інтерв'ю з Димид Климентією, студенткою філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка; 1993 р. н., проживає у м. Львові; зап. 11 листопада 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

¹¹ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом; викладачем Українського католицького університету, священником парафії Володимира і Ольги м. Львова; 1959 р. н., проживає у м. Львові; зап. 27 липня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

¹² Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

Скоп Лев, мистецтвознавець, художник-реставратор, іконописець, визначив для себе дві причини участі в протесті — пам'ять про постраждалих рідних від радянської репресивної системи та бажання жити в європейській країні з можливістю вільно пересуватися світом¹³.

Бачення свого місця на Майдані (чи то столичному, чи регіональному) змінювалося з ескалацією подій — від простого зацікавлення до активної участі:

Перший мій виїзд на Майдан був скоріше пізнавальний. Я їхав туди, можна сказати, як турист — з фотоапаратом, зі своїми одногрупниками... Все було цікаво, в Києві давно не був. Біля кожного пам'ятника фотографія... Скуштувати майданівського чаю... Це була більше цікавість — що саме відбувається... Наступний виїзд вже був більше цільовим... Я вже знав, що хочу бути там чимось зайнятим... Я записався в Львівську сотню..., вже знав, що в мене є якісь певні завдання... Вже другий раз я заразився... тим вірусом... Я відчував, що мене вже туди тягне і я вже потрібний...¹⁴.

З самого початку, коли почався Майдан, я ходила з немовлям своїм півтора-річним у візочку і думала: «Ах, чому я не можу взяти в цьому участі?»... Та я думаю, от підійду й просто запитаюся, може, я зможу чимось допомогти на відстані, може, є щось, якісь матеріали підготувати, бо сидіти я тут не можу. ...дивлюсь, студенти потомлені, хтось спати хоче, хтось їсти, та й думаю, ну, там два дні й прошу маму взяти відпустку на тих два дні й по-сидіти з дітьми, а я тих два дні четвер і п'ятниця, то вже не так багато. У п'ятницю ж усе буде добре вже. І я спробувала їм допомогти, принаймні там той натовп за сценою розгрібати, бо ж всі хочуть виступати й то все треба було якось там синхронізувати: віршик-пісенька, не забагато й не замало, прослухати хто що там, наскільки це можливо було подивитись, і тут в п'ятницю ввечері я кажу, що всім дякую, Ви всі молодці, але я мушу вертатись до своїх обов'язків. Звісно, після побиття я зранку вже була на Майдані, давайте всі до роботи!¹⁵

Майданівці розмірковували про можливість уникнення жертв, якщо б більше українців розуміли значення Майдану і брали активну участь у столичних подіях:

¹³ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

¹⁴ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

¹⁵ Інтерв'ю з Мороз Уляною, режисером Майстерні «Мистецький простір»; 1981 р. н., проживає у м. Львові; зап. 4 серпня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

Єдине осуджував — багато людей не зрозуміли значення Майдану... Жертв не було б, якби українці, які себе асоціюють з українцями, туди приїхали. Не було б «Небесної сотні», якщо б нас там в десять раз було більше. Ой, на Майдані там два чи більше мільйона, не пам'ятаю, які там цифри називали, але то було, коли так багато людей штурмували... Дивились телевизор, дуже переживали. Ну, що переживали, їдь сюда...»¹⁶

Столиця — регіони

Події в Києві затьмарили не менш важливі протестні акції в регіонах, що сприяло перебуванню у столиці значної кількості львів'ян та жителів області: *«На Львівському Майдані майже не був ніколи. Для мене пріоритетом був завжди Київ. Їхати до Львова... я якось автоматично попадав на вулицю Винниченка і їхав на Київ...»¹⁷; «Я відразу розумів, що треба їхати на Київ, бо лише там ми щось зможемо зробити»¹⁸; «Всі дивилися на Київ, Львів залишався таким плацдармом для Революції гідності»¹⁹; «У Миколаєві просто не було що робити»²⁰; «Щовечора на центральній площі нашого міста Яворова ми з усіма бажаними збирались на вечірню молитву, а потім готували передачі на Київ: збирали одяг, їжу, кошти, відправляли людей»²¹. Для окремих опитаних події у Львові «я б не назвала Майданом, просто збір людей на площі перед сценою... Найбільш активні майдани, крім київського, були в Харкові...»²².*

Перебуваючи постійно в Києві, майданівці не применшували ролі регіональних майданів, асоціюючи їх із матеріальною і кадровою допомогою протестувальникам: *«Пустомити як районний центр — якийсь окремий орган цілої революції тому, що звідти відправлялися автобуси, там же записувалися люди на відправку... Продукти якісь тут збиралися... Воно*

¹⁶ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

¹⁷ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

¹⁸ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

¹⁹ Інтерв'ю з Филиппцем Андрієм, студентом юридичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка; 1994 р. н., проживає у м. Львові; зап. 7 липня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

²⁰ Інтерв'ю з Галуцаком Михайлом, істориком, бійцем батальйону «Січ»; 1990 р. н., проживає у м. Миколаєві Львівської обл.; зап. 6 липня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

²¹ Інтерв'ю з Бакунцем Павлом, секретарем Яворівської міської ради; 1987 р. н., проживає у м. Яворові Львівської обл.; зап. 14 липня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

²² Інтерв'ю з Димид Климентією.

як кровоносна система, якась жилка, капіляр... Якби з районів не було ніякого постачання, Майдан би так само довго не прожив...»²³. Наповнення столичного майдану людьми залежало від організації їх перевезення активістами в регіонах: «В Києві Майдан був пустий і в нас було бажання його заповнити... Ми налагодили логістику поїздок в Київ. Дуже рутинна робота була: знайти автобуси, посадити студента, взяти відповідальність за нього перед його батьками, завезти його в Київ, щоб він та побув два-три дні, забрати його назад, нехолодним, неголодним, нагодованим, ... і гарантувати його безпеку...»²⁴.

Загострення подій у столиці зменшувало майдани по регіонах. «Причому найбільш талановиті активісти, — за словами Уляни Мороз, ведучої Львівського Майдану, — відразу їхали до Києва, їх поглинала столиця, але Львівський Майдан мав теж бути, він допомагає і таки допоміг...»²⁵. З бажання волонтерки Галини Мороз бути корисною у Львові розпочався економічний бойкот товарів регіоналів, а згодом російських товарів: «Майдан був всюди — по всій країні. Не обов'язково було бути на Майдані, щоб бути на Майдані. Це був дуже важливий, я вважаю, кусок боротьби... Далі почалися події Грушевського, і я зрозуміла, що потрібно повертатися. Боротьба в тилу — це добре, але всі основні події відбувалися там... І ясно, що хотілося бути в епіцентрі...»²⁶.

Активні майданівці не могли тривалий час перебувати поза Києвом: «Коли я лягала в тепле ліжко вдома, мене замучила совість. Там я лишила своїх друзів. Я знала, в яких умовах вони сплять... Я зрозуміла, що мені потрібно повертатися, і через шість днів я знову повернулася на Майдан. Там була дружня сім'я, там були щирі друзі, всі раді були нас бачити...»²⁷. Приїхавши додому, а інколи й не доїхавши, бо в дорозі отримували звістки про загострення подій, вони поверталися назад. «Єдине місце, куди можна повертатися, щоб набиратися сил для нової боротьби, — це Майдан», — стверджував Андрій Скоп²⁸. З другого боку, хоча б кілька днів звичного до Майдану життя відновлювали психологічну рівновагу:

²³ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

²⁴ Інтерв'ю з Филипцем Андрієм.

²⁵ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

²⁶ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

²⁷ Інтерв'ю з Кузлю Оксаною, психологом-консультантом Стрийського районного відділу освіти; 1988 р. н., проживає у с. Грабовець Стрийського р-ну Львівської обл.; зап. 28 липня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

²⁸ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

«Їхав додому і старався бути стільки, щоб відчутти, що прокидаєшся вдома в ліжку. Психологічно було дуже важко: чи ти в наметі спиш, чи ти в квартирі десь... Ми ж не спали на Майдані, то не був сон такий повноцінний, ти все одно в напруженні був...»²⁹

Майдан — це живий організм

Майдан називали «маленькою моделлю суспільства», де поєдналися люди різних соціальних верств, національностей, віросповідань, світоглядів, які неподоланні відмінності між собою сприймали як пояснимо:

Як вжилися на Майдані представники радикальних груп, ліберальні громадяни, ...абсолютно вільні художники, музиканти, підприємці..., там, припустимо, євреї, протестанти. Була така цікава група рунвірівців. І християн дуже багато. І кримських татар. Все суспільство українське по суті було представлено. Між ними в принципі мав би бути цей конфлікт. Але він був, але був на такому рівні, що одні інших намагалися зрозуміти... Оце якесь загальне порозуміння, воно дуже відчувалося³⁰.

Там були люди зі всієї України. Дуже багаті так і дуже бідні люди... Я бачила, як там під'їжджали «Порше» і вивантажували мішки з картоплею. Або, наприклад, якісь бабці приходили і приносили якісь там закрутки...³¹

Я Майдан називав серцем... То таке скупчення доброти. Ну, серце, серце...³²

Майдан порівнювали з некерованим «колективним розумом», основу якого становили прості люди без тягара влади, які легко знаходили порозуміння між собою:

На Майдані дуже багато простих людей стояло... Це люди, які не мали за собою того тягара влади. І це було дуже добре. Було дуже легко спілкуватися. Ми говорили на одній мові... Дуже добре, що Майдан не є керований. Це такий колективний розум, який не має керівництва... Ніхто не мав влади на Майдані... Майдан — це живий організм, такий собі мурашник, в якому кожна мураха виконує соціально значиму функцію, а всі разом утворюють колективний розум, який неможливо знищити, вилучивши кілька десятків мурах.

²⁹ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

³⁰ Інтерв'ю з Думан Тетяною, художником, завідувачем інформаційно-видавничим відділом музею «Дрогобиччина»; 1988 р. н., проживає у м. Львові; зап. 17 серпня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

³¹ Інтерв'ю з Димид Климентією.

³² Інтерв'ю з Скопом Левом.

*Майдан постійно удосконалюється, еволюціонує. Він вчиться реагувати на нові загрози, постійно вигадує нові методи протидії ворогові. Все, що влада робить проти Майдану, йде йому на користь і робить сильнішим*³³.

Відчуття згуртованості «українців, які змінилися» вселяло впевненість у результативність протесту:

*Коли я приїхала на Майдан, мене вразила неймовірна кількість української символіки. Я подивилася на людей — вони були різні: там були і старі, і молоді, і дідуся, і бабусі. І у всіх була усмішка. Там була позитивна атмосфера. Там була та єдність, про яку писали, про яку говорили. Я розуміла, що наша сила є в єдності... Я відчула підтримку, я зрозуміла, що Майдан — то одна велика сім'я. ...віра, колосальна енергетика єдності панувала на Майдані. Знаєте, коли я, напевне, третій, не пам'ятаю, раз їхала на Майдан, і мені мої подруги, знайомі, сусіди сказали: «Ви не зможете, ви не зможете зняти Януковича. Це є бандит». І тоді я сказала, що зможемо, там стоять інші українці, які змінилися... Сказала своїм друзям: «Знаєте, якби я впала в Стрию, ви б не подали мені руки, а там би простягнулися тисячі». Я відчувала оцю підтримку, сильну підтримку, яку не зрівняти з нічим*³⁴.

У часі протестних акцій чи то на столичному, чи на регіональному майданах люди багато спілкувалися: «Спілкування багато, зі стількома різними людьми. Не знаю, чи коли ще буде можливість в такому короткому терміні спілкуватися з такою кількістю, можна сказати, протилежних людей, яких об'єднала одна ціль...»³⁵; «...вночі було холодно дуже, зупинялись і одні біля одних кортежі. Чоловіки говорили між собою. Всі дуже переживали, всі багато обговорювали, і мало хто розумів, як воно все обернеться»³⁶. Водночас на Майдані панувала тиша — позбавлені щоденної метушні люди могли поставити собі «фундаментальні питання свого існування»: «Для того, щоб була молитва, потрібно, щоб була тиша, щоб ти міг розмовляти з Богом... На Майдані була тиша. Там на Майдані серед того гамору, серед тої музики, серед тої стрілянини була так само і тиша, під час якої ти міг розмовляти із своїм сотворителем... Тобто того, що ти не відчуваєш в своєму щоденному житті — ...треба поїхати туди, там якийсь клопіт... А на Майдані ти був сам на сам... Ти міг ставити собі фундаментальні питання

³³ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

³⁴ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

³⁵ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

³⁶ Інтерв'ю з Бакунцем Павлом.

свого існування: *Для чого ти живеш? Яка місія твого життя? Чому ти тут серед тої небезпеки?...»*³⁷.

На Майдані почувалися безпечно, перебувати за периметром було ризиковано. *«Коли ти стоїш на барикаді усю ніч — сніг, холод, мандраж, а поряд люди, яких не знаєш і, мабуть, уже ніколи не побачиш, а єднає вас лише гасло “Разом і до кінця”, — чомусь виникає відчуття сили, яку зламати чи навіть нагнути нереально», — пригадував Андрій Скоп*³⁸. Водночас непоодинокими були штучні конфлікти, провокатори.

Налаштовані категорично до тогочасної чинної влади і не менш вороже до опозиційної, в якій зневірилися, майданівці, на відміну від людей у регіонах, мало слідували за політичним життям, про політиків на Майдані практично не розповідали, а у відповідях на запитання згадували лише негативно: *«Політиків слухали, але не прислухалися до того, що вони говорили... Найгірше до них ставилися в кінці, коли стало зрозуміло, що вони на цьому піаряться...»*³⁹; *«Майдан ніколи не був таким, як єдиний організм: були люди, які за покликом душі, за покликом серця туди їхали для того, щоб відстояти правду, справедливість й свободу, європейський вибір України..., й були політики, які поставили собі конкретні політичні цілі, не маючи жодного реального плану їх реалізації, але вони весь час намагалися бути на плаву, на трибуні Майдану»*⁴⁰. Натомість у спогадах ведучої Майдану у Львові політики були необхідні для функціонування локальних майданів:

*Відносно співпраці з політиками. З самого початку студенти позицінували, що то студентський майдан. Нам не потрібні політики. Проблема... Все одно потрібні авторитети і потрібні спікери. І коли є студентський майдан, він поспівав, віршики порозказував... А що ми тут робимо? Хто говорити буде?... Дайте контент публіці, вона чого тут стоїть?... З цим була складність. Все-таки, по-перше, як-не-як вміють говорити. По-друге, вони дають цю політичну складову. По-третє, це їхня робота — їх вибрали, щоб вони формулювали для своїх виборців якісь позиції. Вони потрібні, бо авторитетів вже не так багато позаполітичних, які можуть вийти... Ну тиждень, ну два, ну три, а далі мусить бути хтось авторитетний. Проблема найбільша була, що ми чекаємо, що скажуть з Києва. Київ нічого не говорить...»*⁴¹

³⁷ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

³⁸ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

³⁹ Інтерв'ю з Димидом Климентією.

⁴⁰ Інтерв'ю з Антоном Юрієм.

⁴¹ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

Люди були налаштовані рішуче стояти до кардинальних змін: «Там постійно був такий сильний дух, я не знаю, жодного разу не бачила, щоб там зневірювалися люди...»⁴²; «Пригадався один випадок, який стався 5 грудня на початку відбудови нового Майдану, і фактично ще не було чітких узгоджених дій і структур. Наш командир зайшов до намету, який стояв у той час на клумбі та слугував складом для продуктів, і побачив, як один старший чоловік копає яму, відповідно поцікавився, для чого він це робить. І почув несподівану відповідь: “А де ми картоплю будемо тримати?”. Мовляв, нам тут стояти довго. Зима, а картопля може померзнути, тому потрібен льох...»⁴³.

Антимайдан асоціювався з російськомовними людьми, які тікали з Маріїнського парку і приходили на Майдан поїсти. Майданівці ходили подивитися на «альтернативне» їхньому зібрання: «Коли вони в парку робили той свій табір, ми до них ходили, спілкувалися... Я зробив багато фотографій, як вони з того антимайдану втікали постійно. Поставили той паркан і всюди стояли, щоб люди звідтам не втікали. Там скучно, там нічого нема. Їсти там їм давали, але ще гірше, ніж нам. У нас творчість була... Вони тікали звідтам, їх ловили... Смішно було доти, доки вони не почали ходити до нас на Майдан і об'їдати. То ж видно, чиї є чиї. Там що стрічки собі чіпляли... То ж в черзі видно. Так тяжко з продуктами, а вони тут приходять...»⁴⁴.

«Багато говорять, що на Майдані вбивали...»

Але той побут був набагато важчий...»

Оповідачі не приділяли уваги майданівському побуту, який завжди на другому плані в розповідях про драматичні події. Причому жінки менше згадували про повсякдення, на відміну від чоловіків:

Були нічні чергування. Мерзли ми дуже. Вітри були. Стояти було важко... Були місяці побуту важкого... Наша сотня була закріплена за кухнею. Наша кухня була біля консерваторії. Досить велика була... І там було багато роботи. Це носіння продуктів, дрова, варіння, чергування. Вона цілодобово в нас працювала. З водою було тяжко... Носили в баклажках... За один раз, обід чи сніданок, йшло п'ятсот літрів води... і то все в тих баклажах... Багато говорять, що на Майдані вбивали... Але той побут був набагато важчий...»⁴⁵

Під нашою опікою була наметова їдальня..., яка діяла весь час й годували ми до двох тисяч і більше осіб на день. Були й наші господарські обов'язки: це була

⁴² Інтерв'ю з Димид Климентією.

⁴³ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

*вода, дрова, харчі, які нам звозили і з області, і через централізоване постачання Майдану. Ясно, що це була служба на барикадах: виходи, виїзди, акції масові, які відбувалися...*⁴⁶

*...Як добре тренований мурашник. Мало хто тинявся без діла, завжди собі знаходив роботу...*⁴⁷

Участь у різних протестних акціях давала змогу відволіктися від щоденної рутинної роботи, виплеснути накопичені емоції; у них охоче брали участь і навіть чекали.

Прихильність киян і оренда квартир дозволяли задовольнити найнеобхідніші потреби — прийняти душ, випрати одяг і т. п. Згадували про харчування в екстремальних умовах. Доступною гарячою їжею була гречка з тушонкою, якою снідали, обідали і вечеряли: *«Гречка і Майдан — то окрема тема. Моя теза, що Майдан врятувала гречка. Якби не гречка, то ми там би голодували...»*⁴⁸. За час перебування в Києві майданівці помітно схудли. Перебуваючи постійно в нервовому напруженні, їм не смакувала їжа. Як пригадувала одна з респонденток, їй довелося ставити телефонні нагадування поїсти⁴⁹. Однак беззаперечним є те, що *«...там можна було жити без ніяких коштів тому, що одяг приносили люди свій з дому, кияни дуже підтримували. Так само їжі було досить...»*⁵⁰.

Майданівців легко було визначити «за запахом» — як люди не намагалися дотримуватися чистоти, запах все одно їх видавав; особливо зношувалися ноги: *«Ми всі пахли Майданом. Його, щоб позбутися, треба було дуже добре помитися і одяг вдягнути такий, щоб не був близько на Майдані. Бо дуже сильно пахло. Ми того не чули, але так, як люди реагували...»*⁵¹.

Про побут Майдану у Львові згадували насамперед його організатори: *«Таке духовне відчуття Майдану мені не вдалося зловити... Біля сцени, це була така м'ясорубка, це було все так жорстко, всього було так багато, що було дуже складно отримувати від цього задоволення. Це була така дуже тяжка робота. Ми це робили до дванадцятої ночі. В дванадцятій ночі ще йшли кудись і думали, а що робити завтра...»*⁵².

⁴⁶ Інтерв'ю з Антоняком Юрієм.

⁴⁷ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

⁴⁸ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

⁴⁹ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

⁵⁰ Інтерв'ю з Димид Климентією.

⁵¹ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

⁵² Інтерв'ю з Мороз Уляною.

«Ні! Жінок не можна! Не беремо!»: жіноцтво Майдану

Жінки виконували різні функції — від роботи на кухні, надання першої медичної допомоги, організації інформаційного забезпечення до створення жіночої сотні, у складі якої несли варту на барикадах і брали участь у патрулюванні Майдану та прилеглої території. Іконописець Лев Скоп мотивував створення ікони Богородиці Майдану впливом жіноцтва: *«А за Богородицю, то дуже я багато Богородиць малював, бо в нас є матриархат у державі, культ Богородиці понад усе і відповідно виникла Богородиця Майдану»*⁵³.

Жінки, які хотіли брати участь у протестних акціях, зіткнулися з труднощами в організації побуту сімей за своєї відсутності. Молоді матері — громадські активістки були прив'язані до малолітніх дітей⁵⁴. З регіонів до Києва перевозили насамперед чоловіків, тому жінки вимушені були доводити свою потребу в поїзді: *«Багато було яскравих днів, чергувань нічних, приготувань їжі, різних акцій, заходів. ...з роботи нас не відпускали, тому ми написали заяву на звільнення й просто поїхали до Києва, будучи готовими до різних ситуацій. Я просто собі не уявляю, як в той час можна було не поїхати?! Й тоді було надзвичайно багато автобусів. ...відправляються автобуси й всі кричать: “Ні! Жінок не можна! Не беремо!”. Тому треба було доказати, що я маю туди поїхати, що в мене там родичі, друзі, чоловік, і щоб мене туди взяли, бо, зрозуміло, що це почалось сильне протистояння»*⁵⁵.

Залучені до роботи на кухні жінки в спогадах не оминали цієї теми. Однак у таких сюжетах не домінувала розповідь про фізичну втому, а йшлося про атмосферу праці — людей, які приходили; розмови, що велися. *«На кухні я працювала... по 15, 18, 20 годин на день. Якщо чесно, то було важко. Була можливість поспати по 3–4 години. Але коли розуміла, для чого я там стою, то сили звідкись бралися. Пригадую один емоційний момент, коли до кухні зайшов один з майданівців і сказав, що ви нам додаєте сили, ми не відступимо, бо за плечима є ви... Це були найкращі слова подяки для мене...»,* — пригадувала волонтерка Оксана Кузло⁵⁶.

Опитані жінки не порушували теми гендерної політики на Майдані — не скаржилися на маргіналізацію жіноцтва та зведення їхньої участі до роботи на кухні. Однак, щоб потрапити на передову, простіше було

⁵³ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

⁵⁴ Інтерв'ю з Мороз Уляною, Мороз Галиною; Олійник Наталею, філологом; 1988 р. н., проживає у м. Моршин Львівської обл.; зап. 28 липня 2015 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

⁵⁵ Інтерв'ю з Думан Тетяною.

⁵⁶ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

обдурити чоловіків-майданівців, приховавши свою статть: «Це правда, що жінок не впускали на передові позиції. Я постійно перевдягалася, вдягала шолом, окуляри, балаклаву, просто вдавала хлопця... Ті, хто хотіли кудись потрапити, вони могли туди потрапити. Це проблема в тому, що вони туди хотіли потрапити як дівчата...»⁵⁷.

Жіноцтво Майдану описує 18 лютого 2014 р. зі згадки про ранкову гарну погоду, голубе небо, що протиставляється кривавим подіям того дня. Якщо чоловіки брали активну участь у протистоянні й у своїх спогадах намагалися його відтворити, то жінки за цим спостерігали, не маючи змоги допомогти, тому також перенесли важкий психологічний удар:

День походу, той 18 лютого, був такий... Я пам'ятаю, як зараз, було сонце, так світило, як жара була... Ці всі колони чоловіків... з такими щитами дерев'яними... Це було щось таке... Як в кіно... Піднесення таке було, прямо в повітрі було, що щось має статися... І перший, хто прибіг і сказав, що там побойще, що там людей вбивають, що там відрубують голови... У мене таке враження, що навіть ніхто сильно не здивувався... В мене реакція була відключення взагалі. Я різала хліб в той момент... Заходить хтось в нашу палатку і починає розказувати всі ці жахи, я в той момент просто... Таке відключення... Я настільки сконцентрувалася на тому хлібі, просто різала і різала, і різала... Кілька мішків того хліба різала до самого вечора. Я не відволікалася, я не виходила з намету, просто різала той хліб. В мене було таке враження, що чим ліпше я його наріжу, то все буде добре... Але мене це врятувало, бо я не знаю, де б я бігла, щоб я робила... 22 числа, коли носили поранених, мене переключило — я не могла нічого їсти. Я за наступний тиждень схудла на сім кілограм. Я абсолютно не відчувала голоду. Ставила собі на четверту годину дня будильник, що я маю якусь канাপку з'їсти... Потім ці всі похорони. Вічне «Пливе кача...» над Майданом. Дуже важко... Таке враження, що тоді розстріляли всю країну. І безсилля — ти нічого не можеш зробити...»⁵⁸.

На відміну від жіночої половини населення в регіонах, майданівкам набагато легше психологічно було перебувати в ці дні в столиці, аніж спостерігати за подіями з медіа. Вони були готові йти у бій нарівні з чоловіками:

Там все горить, там наші хлопці, а ми (волонтерки з кухні. — Г. Б.) в тій квартирі. Жіночка, в якій на Майдані лишився син... В неї просто була істерика.

⁵⁷ Інтерв'ю з Димид Климентією.

⁵⁸ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

Особливо коли говорять по телевізору, що там помер, вбили, там тіло знайшли... Було дуже важко. Направду. В нас було близько десяти жінок, і в кожній реакція своя... В ту ніч весь час хотілося подзвонити до наших хлопців. В мене телефон перед собою, вже номери відкриті. Хочеться так подзвонити... А в той момент починаєш собі думати, а якщо в той момент він там кидає якийсь коктейль, а якщо в той момент він там ухияється від... А зараз той мій дзвінок відволіче його. Направду, я над тим телефоном просиділа цілу ніч... Ми бачили по телевізору, що горить Майдан, а ми нічим не можемо допомогти. Тільки почало світати, ми всі вирішили йти на Майдан, ліпше там помирати, ніж тут сходити з розуму... Пішли на Майдан в такому бойовому настрої... Все, що було — якісь дерев'яки, якісь паркани — тащили зі собою... Таких десять жінок бойових... Коли ми пройшли барикади й потрапили на Майдан, ми були реально щасливі... Не знаю чому, на Майдані завжди почувався в безпеці...⁵⁹

Повернувшись на Майдан, жінки його не впізнавали — «то був інший Майдан, ...сумний». Приступивши до своєї звичної роботи на кухні, вони з острахом очікували, чи знову побачать усі знайомі обличчя⁶⁰.

Церква — це священики

Майдан був духовним, і це визначило його результативність. Практично всі респонденти згадували про важливу роль церкви на Майдані — від полегшення психологічного стану в спільних молитвах до глибоко внутрішніх духовних змін.

Священики бачили глибші духовні підвалини протестних акцій і хотіли донести їх до людей. Отець Михайло Димид, парох Майдану, з перших днів протесту наголошував, що «Майдан має мати місце в серці кожного з нас. Якщо цей протест, і це стояння, і евентуальні наслідки цього будуть перенесені в серце. Якщо ми з цими ідеями будемо жити в першій мірі для себе, тоді воно має сенс...»⁶¹.

За свідченнями, не відчувалися міжконфесійні розбіжності. Церковні конфесії поєдналися як у спільній Літургії на сцені Майдану, так і в середовищі майданівців:

Ціль моя була, щоб Служба Божа була на великій сцені Майдану. Я чотири дні готував ту Службу Божу. Ви знаєте, Служба Божа, то виглядає так просто..., але то є тисячу деталей... Це була екуменічна Літургія — Літургія, якої

⁵⁹ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

⁶⁰ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

⁶¹ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

в принципі не буває, бо в нормальному житті є заборона, щоби була спільна Літургія євхаристійна, скажімо, греко-католиків з православними... А тут це дійсно було піднесення духовне...⁶²

Дуже важливо було і правильно ті всі молебні... В той час ніхто не думав, чи хтось православний, чи греко-католик, чи хтось римо-католик. Всі як один стояли і молилися, особливо коли почалися вже ті гарячі події. То було дуже потрібним... Не було конфесійних розбіжностей... Це був наш майданівський священик...⁶³

На Майдані люди бачили церкву не як інституцію, а як священнослужителів, які нарівні з іншими підтримували протест. Позитивно змінився погляд на церкву не лише затятих атеїстів, а й вірян. Оповідачів вразила відвага священиків під час силових протистоянь. Один з респондентів не може забути «священиків, які разом з нами йшли під кулі. Священик з перебитою ногою відспівував померлого прямо на Інститутській»⁶⁴. Як підтвердження присутності вищих сил наводили те, що дим від спалених шин завжди стелився у бік силовиків і «Беркута»: «З димом містика... Там була присутня сто процентів вища сила... Дим ніколи не йшов на Майдан. Дим постійно йшов туди, в протилежну сторону...»⁶⁵.

Люди побачили церкву в іншому ракурсі. Вони побачили церкву через простір людей, які молилися..., через священнослужителів, які були там разом з ними... Церква вже не була цією конфесією, цим закритим клубом, а церква була цим народом... Це був потужний духовний підйом. ...Церква в різних своїх видах була повноцінною частиною Майдану і однією з основ Майдану. ...Різні люди з різних кутків України і навіть з-поза України, з різних релігійних походжень і навіть людей, які не вірять в Бога, які себе вважають атеїстами, навіть вони відчували якийсь поклик..., бо вони є однією духовною спільнотою на Майдані⁶⁶.

...я мушу наголосити, що саме в цей непевний час дуже багато людей повірили в Бога, навернулись до Божого слова й прийняли його в своєму серці, виявивши бажання посповідатись й стати учасником Божественної літургії⁶⁷.

⁶² Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

⁶³ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

⁶⁷ Інтерв'ю з о. Пантелеймоном (Михайлом) Саламахою, священнослужителем ЧСВВ; 1972 р. н., проживає у м. Львові, зап. 20 липня 2015 р. у Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

Там я зрозуміла заповідь Божу «Люби ближнього свого...», що таке милосердя. Справді Майдан був дуже духовний. Майдан був намолений, і присутність Бога я відчувала там кожного дня. ...Один з волонтерів сказав, що на Майдані він знайшов Бога. Для мене підтримка Бога також була там...»⁶⁸

Поява священика в будь-якій критичній ситуації протистоянь була порятунком для слабшої сторони — звернення священика відвертало майданівців від самосуду, а його постать уберігала від убивства:

Весь нарід побіг вперед, я забіг вправо на якусь вуличку. За ним побіг «Беркут», почали появлятися люди лежачі, когось могли затоптати, а хтось міг дістати кулю. А потім інших добивали... Бачу, що наші люди оточили одного, то був тітушка. Не знати, що вони з ним хочуть робити... Я кажу: «Залишіть його!». Щоб вони не чинили якийсь самосуд... Якись пані мене ловлять, кажуть: «Батюшка, батюшка ходіть сюди, тут тітушки добивають тих, які вже ранені. Ви станьте, а ми будемо збирати тих довкола вас...». І вони дійсно прибігали з тими батогами. А я ставав своїм тілом перед ними... То були літнього віку киянки, які повиходили зі своїх будинків рятувати людей...»⁶⁹

Перебування священнослужителів між двома таборами було духовним випробовуванням для них. Отець Михайло Димид ділився спогадами про те, як важко було добирати слова для примирення: «Утворився такий коридор між “Беркутом”, внутрішніми військами і за ними тітушками, а тут наші люди. Я так ходив по тому коридорі. Я не розмовляв з беркутівцями... Я не розмовляв з ними, бо я відчував, що я не знаю, що їм сказати такого, щоб вони це прийняли. Бо я можу з ними розмовляти, але вони закриті до мене. Тоді я ходив на віддалі, так 5–10 метрів від них і я просто молився. Бо я собі думав, що молитва тут більш практична і дієва, ніж то, що я там буду їм щось говорити...»⁷⁰. Водночас священники передусім надавали духовну підтримку людям, які її потребували; вимушені були відповідати на запитання, відповіді на які важко знайти: «Наш монастир став лікарнею навіть, своєрідною психотерапією для людей в тому часі. ...Людам, які приходили до наших монастирів від Львова аж до Донецька надавалась в особливий спосіб, окрім гарячої їжі, теплих речей та нічлігу, духовна підтримка, оскільки вони постійно запитували у священнослужителів: “Чому таке відбувається в державі? Чим і як це можна зупинити?”

⁶⁸ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

⁶⁹ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

⁷⁰ Там само.

і мої співбрати розмовляли з ними й пояснювали, як могли, про те, що відбувається довкола...»⁷¹.

Митці долучилися до візуальної присутності церкви — Майдан був наповнений іконами: *«Підвальчик на [вул.] Костельній, маленький, але мені це підходило, бо я вже тоді відчув, що треба малювати, бо пройшов час і як художник, кожен чоловік мав брати участь в якихось таких подіях і тоді так, відразу тоді фарби і пішло поїхало..., почав малювати і давати бійцям ці ікони»⁷².*

Церква виступала однією з основ регіональних майданів. Священики різних конфесій відправляли Божественні літургії, читали молебні, виголошували проповіді, молились за учасників протестних акцій. Церква долучилася до збирання продуктів, теплих речей, медикаментів протестувальникам у Києві. У Львові Євромайдан зі студентського пісенного став духовним, коли «без молитви Майдан був не Майдан»⁷³. Приїжджим зі східних областей впадала в око духовність Львівського Майдану.⁷⁴

«Чому та куля мене не зловила?»

Життя на Майдані — це важка фізична праця в постійній психологічній напрузі, що не кожному було під силу. Непоодинокими були епілептичні удари, спричинені фізичним і психологічним виснаженням. Майданівці перебували серед чужих їм людей зі власними проблемами, характерами, культурою, що виснажувало. *«Часто люди сходили з розуму. Таких людей забирали, їх там кололи... Ти міг так стояти, розмовляти з людиною і розумієш, що вже все... Він з тобою говорить, але ти вже бачиш, що то все...»,* — ділився спогадами журналіст Андрій Скоп⁷⁵.

Постійна зайнятість, монотонна робота давала змогу відволіктися від тривожних новин. Сцена на Майдані була, як *«колгоспник, брехунець. Якщо б він замовк, то означало б, що щось сталося... Якщо говорить, то десь є життя... Якщо замовкала, то всі з намету вибігали — що сталося?»⁷⁶.*

⁷¹ Інтерв'ю з о. Пантелеймоном (Михайлом) Саламахою.

⁷² Інтерв'ю зі Скопом Левом.

⁷³ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

⁷⁴ Інтерв'ю з Навроцькою Олександрою, дизайнеркою; 1986 р. н., проживає у м. Львові; зап. 15 квітня 2016 р. у Львові Галиною Боднар. — Зберігається в архіві автора.

⁷⁵ Інтерв'ю зі Скопом Андрієм.

⁷⁶ Там само.

Під кулями розуміли ціну життя: *«Я бігав головою уверх, щоб би бачити, куди я біжу. Потім я почув один свист, другий свист і я собі думаю: “Чому та куля мене не зловила?”. І тоді я вже біг головою вниз»*⁷⁷. Перед очима респондентів, які вижили в лютневих подіях, і досі обличчя незнайомих їм людей, які разом з ними бігли і падали від ворожих куль. У критичних ситуаціях *«була тривога, але страху не було. Якийсь інстинкт самозбереження він десь зникає. Ти розумієш, що твоя ціль і мета є набагато більше...»*⁷⁸. Художник Тетяна Думан уважала, що перебування на Майдані — це *«психологічно був стресовий стан, а він нівелює всі емоції»*⁷⁹.

У моменти загострення ситуації про людей дізнавалися з телефонних дзвінків родичів, друзів. З другого боку, майданівці хвилювалися за тих, хто був разом із ними в Києві. Відсутність телефонного зв'язку свідчила про лихо, що могло статися; у таких ситуаціях удавалися в паніку. При звістці про загибель близької людини події Майдану відходили на другий план.

Незвичкі бачити смерть майданівці важко переживали звістки про загиблих. Зі сльозами на очах респонденти/ки пригадували прощання із загиблими, а пісню *«Пливе кача...»*, яка мала потужний емоційний вплив, й досі не можуть слухати:

*Я не звикла, що так бачу людей і їх втрачаю. Важко було...*⁸⁰

*Найгірше було, коли були похорони... Ну ходиш, стріляють... Снайпери... Відправлять... Розумієш, що твоє місце тут. А коли вже почалися похорони, похорон за похороном, то вже почався глюк... Для мене то вже просто травма ту пісню («Пливе кача...»). — Г. Б.) слухати... Як людям нерви здавали, з розуму посходили, то факт...»*⁸¹

У респондентів/ток, які травмувалися Майданом, лише сумні згадки: *«Найбільші асоціації з Майданом — це щити, шоломи, коктейлі, бруківка, ну, і цей сніг чорний... Він не такої консистенції, як нормальний сніг. Він швидше як пісок був..., не танув...»*⁸².

За спогадами ведучої Львівського Майдану Ольги Лозинської, звістки про криваві лютневі події в Києві викликали неймовірну агресію майда-

⁷⁷ Інтерв'ю з о. Димидом Михайлом.

⁷⁸ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

⁷⁹ Інтерв'ю з Думан Тетяною.

⁸⁰ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

⁸¹ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

⁸² Інтерв'ю з Димид Климентією.

нівців у регіоні — руйнували приміщення прокуратури, відділень міліції «не від того, що треба було щось робити..., а від такої злості, від такого гніву, що ти 500 км від центру, там, де вбивають. І ти сидиш, ти навіть не встигнеш туди доїхати... Від гніву, від такої страшною несправедливості вони пішли і почали троцити...»⁸³.

**«За один день визрів штаб, і кожен мав свою позицію»:
Львівський і локальні майдани**

На Львівщині спонтанно, нерідко впродовж кількох днів, організовували майдани:

Штаб Львівського Майдану, то було дуже випадкове явище, тобто як воно формувалось я навіть не можу сказати, я просто пам'ятаю, що я в якийсь день просто прийшла, там 22–23 листопада, на проспект Свободи і побачила, що кілька моїх знайомих вони займаються якоюсь дивною роботою — один складає намет, хтось там щось ще. Ти не розумієш, що то має бути, але вже через півгодини вимальовується картина: вже стоїть намет, на ньому пише «Львівський Євромайдан», починається збиратись охорона зі своїх людей. Тобто там дуже багато було серед молоді дуже активних студентів і багато з них були в різних рухах, які були у Львові, то була дуже активна молодь, і так от за один день визрів цей штаб, і кожен мав свою позицію. Тобто був там один чи два співкоординатори..., був відділ кухні, де спочатку було три дівчинки, а через день вже було двадцять дівчат і треба було просто розфіксувати, куди потрібно іти. Був у нас дуже цікавий такий відділ креативний, де дівчата сиділи ночами і вони знали, що потрібно зацікавити людей, щоб вони не просто приходили і дивилися на сцену, хто там і що говорить, а якось брали активну участь в різних акціях... Три-чотири дні, до 24 листопада все було створено...»⁸⁴

Були створені майдани в регіонах, в містах Самборі, Дрогобичі, інших. Вони були невеликі, але вони збирали велику кількість людей. В Дрогобичі вийшло дуже багато людей. В Стрию був Майдан... Вони були представлені такою територіальною організацією «Майдан». Це одна організація, яка об'єднувала би всі територіальні осередки по області і вони б разом мали право голосу в обласній організації... Там вже почали створювати по селах, по районах... Вже тоді працювало волонтерство. Церкви... Люди приносили гроші на [Львівський] Майдан, на ці всі потреби... Більше того, поки тут починалися всі ті дискусії по створенню «Майдану», юридичної особи, то була така річ, що

⁸³ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою.

⁸⁴ Там само.

використає перший бренд. Хто зареєструє громадську організацію «Майдан». Потім вже повинні реєструвати «Майдан 1» або «Майдан +», то в Самборі зареєстрували цю першу організацію...⁸⁵

Переважаю більшість протестувальників у Львові становили студенти, що визначило особливість Львівського Майдану — креативність, сміливість, «життя у надриві»: *«Це були настільки прекрасні, креативні люди, які дійсно віддавали весь свій час і багато хто з них дуже проблемно закрив сесію, тому що це були все студенти практично. Вони віддавали всі свої кишенькові гроші, всю свою фантазію, весь свій час, щоб сидіти, придумувати, робити і контактувати»⁸⁶. Студентський статус мав свої переваги: «Я собі взяла студентську шапочку, бо студентів було багато, і весь цей хаотичний світ довкола мене, який неможливо було впорядкувати. Тож я вдягала цю студентську шапочку і казала: “Я студентка й частина цього простору не-впорядкованого!”. Та й до мене ставились, як до студентки, і я вирішила, що мені так комфортно»⁸⁷. Однак, з другого боку, координатори і керівники різних відділів своїм авторитетом мали дбати про злагодженість роботи й дисципліну. Ішлося про те, щоб з наростанням незадоволення не допустити політичних акцій і провокацій, виплескування гніву людей на різних акціях і флешмобах:*

Коли людина приходить на Майдан, насамперед ти маєш їй надати інформацію про те, що робилося сьогодні зранку і ввечері. Звичайно це перевірка на всіх фронтах, тобто в нас був такий відділ, який подавав цю інформацію. Ми включали дуже часто, практично щогодини, включали там якісь телеканали, які давали інформацію також — це перше головне. Друге було, що в цей мороз, в цей холод треба було якось підживити людей нашими надіями на перемогу і ті тисячі людей, які стояли просто і дивились на сцену й не розуміли дуже часто, і вже дійсно ніхто не розумів, як воно буде далі. І треба було їх підживити духовно, ми включали різні пісні та відеоролики, яких до того часу було багато цікавих⁸⁸.

...для нас було дуже важливим не злити людей, не викликати тої агресії, щоб люди не йшли бити. Ми не знали, чим це закінчиться, ми хотіли доброго Майдану... Не хотілося того гніву. Гнів не є конструктивним. Ну

⁸⁵ Інтерв'ю з Филиппцем Андрієм.

⁸⁶ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою.

⁸⁷ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

⁸⁸ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою.

спалили великий будинок на [вул.] Рубчака військової частини і що? Все, що я могла зробити, то не давати зі сцени того контенту гніву, не давати цього поштовху. Й кожного разу, як йшов якийсь промовець, я зупиняла й казала: «Так, Ви маєте дві хвилини, не говорити закликів до агресії й не матюкатися. Все! Я попередила: будуть заклики до агресії — я виключаю мікрофон!»⁸⁹.

Щоб трішки розрядити напружену атмосферу, Львівський Євромайдан став ініціатором акції «Відпусти емоції в небо»... На невеличкому аркуші паперу кожен писав свою думку, враження чи побажання для української влади. Багато людей виявило велике бажання висловити свій коментар до подій, що відбуваються зараз в країні. Їхнє обурення потрібно виставити на загал, бо ж не можна тримати все в собі. Люди хотіли висловити те, що в них всередині. Ми якраз надавали їм цей шанс. Для людей ця акція стала своєрідним психологічним полегшенням. В цей період було три скриньки, в які люди кидали свої емоції, вилиті на папері. Писали здебільшого про владу, про «азірівку», дехто скаржився на особисте, наболіле, тобто те, що накопало в душі... Після 16 години того ж дня всі обурення та емоції на аркушах зібрали в один пакет та відпустили в небо, прив'язавши до 50 повітряних кульок...⁹⁰

Протилежне столичному у Львові було сприйняття міліції — «міліціонер нам став другом тоді», а антимайдан асоціювався із сектою Догнала: «У Львові ми силовиків не вважали опозицією до нас. То були наші друзі. Була маса моментів, коли ми дзвонили міліціонерам, начальникам різних відділів і казали: “Ми хочемо йти туди, пікетувати Апеляційний суд”. Зразу приїжджав автомобіль, приходили міліціонери. Це було добре з однієї сторони, ми переживали за свою безпеку, бо не знати хто був у цьому натовпі... Міліціонер нам став другом тоді. Антимайданом у Львові назву, напевно, секту Догнала... Вони біля пам'ятника Матінці Божій завжди проводили свої заходи... Вони були проти Майдану... Ми, майданівці, їх не рухали...»⁹¹.

На майданах у регіонах проводили регулярні віча, після закінчення робочого дня й у вихідні дні місцеві жителі збиралися на центральній площі міста обговорити останні новини та на спільну молитву. Революція гідності гуртувала місцеві громади насамперед проти

⁸⁹ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

⁹⁰ Інтерв'ю з Дармограй Мартою, студенткою історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка, директором ГО «За Європейський Львів»; 1995 р. н., проживає у м. Львові; зап. 31 серпня 2015 р. у м. Львові Оленою Лукачук. — Зберігається в архіві автора.

⁹¹ Інтерв'ю з Филиппем Андрієм.

зовнішньої загрози і водночас очевиднішими ставали й місцеві проблеми: «...першу ніч точно поділились по групах, по п'ятеро автомобілів в кожній групі і їздили цілу ніч по місту, довкола міста і по об'їзній, довкола військової частини і так всі разом берегли своє місто, свої території. То, можливо, вперше і, можливо, востаннє в житті, коли я побачив таке єднання всіх, всі об'єдналися між собою від якоїсь загрози ззовні... В нас, в нашій міській раді, також було те, що люди почали обурюватись на діяльність міської ради — чому роздавали земельні ділянки, почалися такі офіційні заяви щодо поганої, недоброї діяльності міської ради. Почалися акції протесту школярів, працівників, всі виходили під міліцію, тож кожен наступний день була якась акція протесту біля якоїсь держустанови, райдержадміністрації»⁹².

«Найкраще, що зі мною могло статися, — це Майдан»

Майдан змінив духовну сутність опитаних. Нерідко люди кардинально змінили своє життя — зайняли активну громадянську позицію; називали Майдан «відправною точкою», коли «є життя до Майдану і після нього»:

Колись не знала, що таке не встигати. Встаю пів шостої зранку і пів дванадцятої приходжу додому... Це не тільки Майдан, це війна, волонтерство... Єдиний вихід — вдавати, що нічого не відбувається, бо інакшого виходу не зійти з розуму, не пережити — я не бачу. Або ти вдаєш, що нічого не відбувається, закриваєшся у своєму світі, і для тебе немає війни. Або ти мусиш щось робити, щоб не зійти з розуму»⁹³.

(Революція гідності. — Г. Б.) повністю змінила. В мене не те, що якісь погляди на життя змінила, на державу. В мене змінилися погляди на церкву. Тому що я бачив священників, які кидали разом з нами коктейлі. Я бачив священників, які разом з нами йшли під кулі. Священик з перебитою ногою відспівував померлого прямо на Інститутській. Я багато чого поміняв у своєму житті. Навіть стиль життя поміняв. На першому місці — сім'я..., а далі — національна свідомість... Після Майдану я вже не можу стояти осторонь і дивитися... Я не дивлюся новин. Для мене важливим є спілкування. Цьому мене навчив Майдан. Немає нічого краще, ніж спілкуватися з людиною живо...»⁹⁴

Напевне, найкраще, що зі мною могло статися, — це Майдан. На Майдані я відчула гордість, що я українка... Я дуже змінилася. Була більш

⁹² Інтерв'ю з Бакунцем Павлом.

⁹³ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

⁹⁴ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

пасивною. Напевне, була так як людина до Майдану і після... В мене помінялося все...⁹⁵

Я зрозуміла одне — навіть якщо ти маленька мурашка, ти можеш зробити все, аби люди піднялись, аби люди оживились твоєю енергією, аби вони зрозуміли тебе і Ви разом йшли до чогось... Ще зрозуміла, що в кризових ситуаціях знайдуться люди, які сфокусуються за лічені години, зроблять з нічого щось, і головне тим людям допомагати. Ще зрозуміла, що Україна як нація є непереможна...⁹⁶

Після подій Майдану я відкрив себе як громадський активіст. До цього часу я займався цим, але це не було настільки цікаво, настільки вдавалося. Після Майдану це була комунікація з людьми, можливість створення певних структур, можливість думати масштабно і стратегічно... З іншого боку переосмислити і зрозуміти, що таке людське життя...⁹⁷

Роздуми про особисті зміни передували, а здебільшого продовжували тему еволюції українського суспільства:

Майдан породив, дав віру багатьом людям, що ми зробимо нормальну державу... Багато українців зрозуміли, що вони українці і то держава їх... Мало того, що біля нього справа і зліва стоїть людина..., яка хоче зробити загальноєвропейську державу... Майдан творить нормальну Україну, з таким розумом...⁹⁸

Якщо порівняти гасла до грудня, там до січня, то це були: «Україна — це ЄС!», «Разом — сила!» і «Схід і Захід — разом!», — то були ключові гасла. Після того вже були: «Герої не вмирають!», а також «Україна понад усе!». Воно, звичайно, вплинуло на свідомість людей, все як сніг на голову посипалось, і тому люди стали по-іншому мислити⁹⁹.

На Майдані пізнавалася справжня суть людини, коли «ті, з ким сварився, злився, йшли першими під кулі, а тихенькі кудись зникали...»¹⁰⁰; «Один з найбільших плюсів — в такі моменти ми бачимо кожну людину, бачимо, хто є хто. Людина, якщо вона дійсно є патріотом..., ці події згуртували всіх

⁹⁵ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

⁹⁶ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою.

⁹⁷ Інтерв'ю з Филиппцем Андрієм.

⁹⁸ Інтерв'ю з Скопом Левом.

⁹⁹ Інтерв'ю з Лозинською Ольгою.

¹⁰⁰ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

цих людей — зробили суцільний великий кулак... Хто їздив, бо знав, що йому пригодиться, а хто їздив за покликом душі... Майдан був загальнонаціональний тест, такий іспит...»¹⁰¹. На локальних майданах, зокрема у Львові, склалася негативна ситуація, коли у вихідні дні було багато охочих виступати на сцені чи то зі зверненням, чи з піснею, на відміну від малолюдних робочих днів.

За час революції його учасники швидко дорослішали, пережили більше, аніж за все попереднє життя. «Студенти тоді проявили себе дорослими людьми... Студенти, ті люди, хто були на революції, подорослішали не на один рік в плані того, що вони змогли скоординувати зробити багато речей від логістики транспорту закінчуючи логістикою харчування... Вони подорослішали на десять років, я думаю, точно»¹⁰².

Революційні події зміцнювали родини, але нерідко їх руйнували. Особистою дилемою для Михайла Галушцака було стояти на Майдані супроти свого брата-беркутівця. У не до кінця відвертих телефонних розмовах брати дізнавалися про ситуацію по той бік барикад, а йдучи в наступ, намагалися бути якомога обережнішими¹⁰³. Нерозуміння і несхвалення активної громадянської позиції з боку партнера/ки, батьків і дітей, родичів призводило до розриву стосунків¹⁰⁴. Водночас на Майдані люди стали друзями й підтримують добрі стосунки дотепер: «Я поїхала зі своєю колегою Наталею, яка мені була колегою, а під час Майдану стала сестрою. Ми з нею розділяли радість і горе. Вона мене підтримувала тому, що була важлива підтримка...»¹⁰⁵.

Не один/на респондент/ка після лютневих подій думали, що «то кінець Майдану, але то був його початок». Майдан трактують як перший крок до тотальних змін держави, суспільства, кожного. «Майдан — це назавжди. Це те, що залишиться з тобою... Мій Майдан продовжується. Для мене Майдан — це боротьба зі собою, кожен день боротьба зі самим собою...», — ділилася Марта Дармограй¹⁰⁶. Респонденти стверджували про необхідність пам'ятати про Майдан, який має перейти у сферу культури, політичні реформи: «Ти береш хабар сьогодні — ти відкриваєш можливість повтору... Пам'ятай, якщо ти сьогодні не змінився, ти дозволяєш, щоб

¹⁰¹ Інтерв'ю з Мальківим Андрієм.

¹⁰² Інтерв'ю з Филипцем Андрієм.

¹⁰³ З інтерв'ю з Галушцаком Михайлом.

¹⁰⁴ Інтерв'ю з Кузло Оксаною, Мороз Галиною.

¹⁰⁵ Інтерв'ю з Кузло Оксаною.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Дармограй Мартою.

твоїх дітей розстріляли»¹⁰⁷; «Розбудувати державу. Якщо ми не розбудуємо нашу державу. Якщо ми не зробимо її суперпроцвітаючою... Це все буде даремно... Всі ці смерті... Скільки квітів ти б їм не приніс, які б обеліски ти не поставив — це буде даремно, якщо ми не зможемо розбудувати цю державу»¹⁰⁸.

Більшість опитаних вважала Майдан незакінченим, вбачаючи його продовження у збройному конфлікті на сході України, що обумовлювало складність об'єктивної оцінки подій листопада 2013 р. — лютого 2014 р.:

Війна і Майдан, то спершу розділяли, але потім Майдан — то перша частина, війна — друга, невідомо, що третє буде. ...Більшість майданівців зараз на фронті, і коли ми на Станиці Луганській сидимо: той майданівець, той з такої сотні, той з такої сотні, ми туди їздимо і спілкуємось, і допомагаємо, бо бути потрібним — то найбільше щастя!¹⁰⁹

...Люди вирости, багато чого зрозуміли. Хоча... після війни, ті переломні моменти війни набагато страшніші і ті моменти (на Майдані. — Г. Б.) виглядають вже десь дуже далеко. Вони пам'ятаються, але вже є сильніші враження...¹¹⁰

Майдан як Револуція гідності, я думаю, закінчився. Але Майдан як наш обов'язок перед загиблими, як наш обов'язок перед самими собою — розбудувати країну, громадянське суспільство — ще не закінчився і триватиме доти, доки це буде необхідно¹¹¹.

Підсумовуючи, слід сказати, що мотивація участі в Револуції гідності мешканців західного регіону, Львівщини зокрема, була зумовлена причинами двох рівнів: загального — небажанням жити в режимній державі з суспільною несправедливістю, та внутрішнього — патріотичним вихованням, пам'яттю про родичів-жертв сталінського режиму. Аналіз спогадів різних за участю і сприйняттям револуції людей засвідчив глибокі особистісні трансформації — Майдан змінив внутрішню сутність, залишиться в пам'яті назавжди. Внаслідок пережитого участники протестних акцій стали свідомими громадянами своєї держави з глибокими духовними запитами, активними громадськими діячами і волонтерами/ками; побувавши під кулями, зрозуміли ціну життя.

¹⁰⁷ Інтерв'ю з Мороз Уляною.

¹⁰⁸ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

¹⁰⁹ Інтерв'ю зі Скопом Левом.

¹¹⁰ Інтерв'ю з Думан Тетяною.

¹¹¹ Інтерв'ю з Мороз Галиною.

Столичні події затьмарили значення майданів у регіонах, життя яких висвітлене в спогадах тих респондентів/ток, які з огляду на різні причини тривало не перебували в Києві або не були там узагалі. Реалізація проєкту у Львові та області підтвердила й так очевидний результат збирання свідчень противників режиму тогочасної влади. Не представленою залишилася провладна позиція, яка в регіоні була нечисленною, а представники силових структур, перебуваючи по другий бік барикад, не були налаштовані вороже.

У часі революції й відразу після неї людей переповнювали емоції і пережиття, з бігом часу в спогадах переважають рефлексії над пройденим на тлі російсько-української війни та останніх політичних (не)змін. Майдан не закінчився. Для одних у лютому 2014 р. завершився Київський Майдан і розпочався загальноукраїнський, пов'язаний із подіями на сході держави; для інших же закінчилася Революція гідності, але Майдан як обов'язок (перед загиблими і самим собою) докорінно змінити себе і країну триває.

Т. БОРЯК

*Національна Академія керівних кадрів
культури і мистецтв (Україна, Київ)*

УСНА ІСТОРІЯ ТА АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Постановка завдання

Тоталітарні держави мають особливу політику щодо історії як науки та історичної пам'яті як одного з результатів історичних досліджень. Вони контролюють джерельну базу (її повноту та доступ), тематику досліджень, публікації наукових історичних праць. У полі зору опиняється також і усна історія як різновид історичного джерела. Увага авторитарної держави посилюється у разі, коли вона була причетна до певних подій у минулому, що призвели до масових жертв.

Так сталося і з Голодомором, — коли знищувались документи, а людей під загрозою арешту примушували мовчати про події, які змінили їхнє життя та позбавили життя близьких людей. Формально лише після першої публікації збірника документів в Україні у 1990 р. змогли перетнутися історія усна та задокументована і збережена в архівах.

Ця публікація ставить за мету надати відповіді на такі запитання: Як саме корелюються відомості цих двох видів джерел? Яким є їхній обсяг та стан збереженості? Наскільки достовірними вони є? Які аспекти акцентуються та методично повторюються від джерела до джерела, а які фактично відсутні та чим це можна пояснити?

Історіографічний аналіз

Історіографію цього питання можна умовно поділити на дві частини. Першу становлять дослідження, пов'язані з «класичною» джерельною базою Голодомору — тобто архівними документами: їхнім станом, обсягом, ступенем введення до наукового обігу, інформативністю тощо.

До найбільш ґрунтовних праць можна віднести роботи історика та архівіста Руслана Пирога, упорядника хрестоматійного збірника документів з Голодомору (2007): його передмова до видання з детальним

аналізом груп та змістового наповнення джерельної бази Голодомору та статті про архівні документи даного періоду¹.

Аналіз з подібних позицій застосував історик Василь Даниленко щодо документів ГПУ-НКВД про Голодомор у фондах Галузевого державного архіву СБУ². Такий самий масив документів каральних органів, тільки у фондах Галузевого державного архіву МВС України, проаналізували Тамара Вронська та Надія Платонова³.

Геннадій Боряк запровадив до обігу поняття «архівовид», оскільки архівісту та історичу кілька років тому вдалося простежити цілеспрямоване знищення документів найвищих та локальних органів влади (фактично йшлося про підчищення слідів владою), які могли пролити світло на події початку 1930-х рр. в українському селі⁴. Це доповнило

¹ Пиріг Р. Я. Передмова / Р. Я. Пиріг // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — С. 5–34; Пиріг Р. Я. Передмова / Р. Я. Пиріг // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — 1055 с.; Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Руслан Пиріг // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 8–26; Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент / Руслан Пиріг, Олександра Пиріг // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. — С. 119–132.

² Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. Даниленко // Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД — Київ, 2008. — С. 20–44; Даниленко В. Документи Державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення голодомору / В. Даниленко, В. Пристайко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 81–98.

³ Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т. В. Вронська, Н. В. Платонова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 26–41.

⁴ Боряк Г. В. «Архівовид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору / Геннадій Боряк // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Киево-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 13–18.

його розвідку (2001) про історію, сучасний стан та перспективи публікації джерел історії Голодомору⁵.

Решта дослідників торкалась ряду аспектів джерельної бази Голодомору: Олександр Удод — діяльності архівів України з розширення джерельної бази дослідження тематики⁶.

Сюди ж можна віднести вступні розвідки до збірників джерел, які видавались у певних регіонах, та до Національних книг пам'яті. За браком місця ми не будемо наводити аналіз робіт цієї групи дослідників, адже, по суті, йдеться про регіональні аспекти збереженості джерельної бази⁷.

Другий блок історіографії цього питання представляють праці фахівців усної історії. Переважно вони зосереджувались на механізмі та специфіці проведення опитування та змістовних аспектах інтерв'ю респондентів: Валентина Борисенко⁸, Юрій Мицик. Останній автор, наприклад, підсумовує, що «свідчення є надзвичайно цінним джерелом» і що вони «цілком узгоджуються зі свідченнями, зробленими саме під час голодомору, які чудом збереглися в архівах»⁹.

Олександра Веселова вперше дослідила свідчення як джерело вивчення геноциду¹⁰, корелюючи дані архівних документів та усної

⁵ Boriak Hennadii. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine-Genocide: History, Current State, and Prospects / Hennadii Boriak // *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001). — Pp. 167–186.

⁶ Удод О. Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років / Олександр Удод // *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 133–143.

⁷ Див., напр.: Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору / Олександра Веселова // *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 50–72.

⁸ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років / Валентина Бориенко // *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. — К. : ВД «Стилос», 2007. — С. 54–76.

⁹ Мицик Ю. Вступ / Юрій Мицик // *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: у 3 т.* / За ред. о. Ю. Мицика. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2003. Т. 2. / За ред. о. Ю. Мицика — 2004. — С. 13.

¹⁰ Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин і наслідків / Олександра Веселова // *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 189–210.

історії щодо вивезення хліба і проведення хлібозаготівель; розкуркулення та методи проведення колективізації та обшуків тощо ¹¹.

Ганна Капустян змогла поглянути з інших позицій на записи респондентів. Вона розклала дані усної історії на ряд сюжетів (страх, доноси, причини, розкуркулення, технологія геноциду, совість, «торгсин», опір, тяжка зима тощо) ¹². Фокусування на певному аспекті усної історії здійснила і Оксана Кісь у публікації про досвід жінок під час Голодомору ¹³.

Попри наявний солідний масив праць з джерельної бази Голодомору, не було проведено детальної кореляції даних архівних документів та усної історії. Дослідники не вдавались до більш глибокого аналізу і дійшли висновку про загалом відповідність фактажу архівних документів та усної історії.

Так, Олександра Веселова 2003 р. оцінила одне видання свідчень, документів і публікацій про Голодомор на Поділлі (1999) як таке, що віддзеркалює «спланованість механізму організації Голодомору» ¹⁴. У пізнішій публікації (2009) авторка зауважила, що, «як й архівні документи, свідчення, розкриваючи причини геноциду, показують, що злочин геноциду щодо українського народу здійснювався московським центром радянської імперії — СРСР»; що «Як і архівні документи, свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків» ¹⁵. Валентина Борисенко (2008) зазначила про підтвердження «докумен-

¹¹ Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду... — С. 191–208.

¹² Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії / Ганна Капустян // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. — С. 169–188.

¹³ Kis Oksana. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932–1933 [Electronic Resource] / Oksana Kis // Aspasia. Volume 7, 2013. — Pp. 42–67. — Mode of Access: http://www.academia.edu/3720178/Defying_Death_Womens_Experience_of_the_Holodomor_1932-1933.

¹⁴ Веселова О. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору / Олександра Веселова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 63.

¹⁵ Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин і наслідків / Олександра Веселова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. — С. 191; 209.

тами і усною історією» «спланованого масового вбивства» українських селян¹⁶.

Виклад основного тексту

Архівні документи про Голодомор: шлях до оприлюднення

У 1987 р. українським радянським керівництвом було визнано факт голоду 1933 р. У 1990 р. було опубліковано перший збірник документів про голод 1932–1933 рр. ще в Радянській Україні. Однак знадобилося майже 20 років для повноцінного введення до наукового обігу джерельної бази Голодомору.

Головною проблемою архівних джерел є фрагментарність джерельної бази. Цілеспрямоване знищення документів було пов'язано як з подіями Другої світової війни, так і з намаганням приховати сліди владою. Так, більша частина архіву ЦК КП(б)У була знищена влітку 1941 р. Це, зокрема, вплинуло на обсяг листів та звернень до ЦК — маємо їх небагато¹⁷.

«Урядовий» (наркоматівський) архів часів Голодомору знищувався, як вдалося встановити досліднику Геннадію Боряку, від кінця 1933 до початку 1960-х рр. Першими жертвами стали книги реєстрації смертей¹⁸.

Циркулярним листом від 27 грудня 1933 р. було взято під контроль архіви колективних, радянських господарств та МТС. Наслідком стала відсутність сільських архівів (тобто архівних документів рівня сільради) у результаті можливого знищення таких документів¹⁹.

Назвемо лакуни в джерельній базі «урядового архіву» початку 1930-х рр.: архів ВУЦВК було знищено упродовж 1937–1938, 1940 рр. (4 270 справ за 1920–1933 рр., з них 113 справ 1932 р.) та 1957 р. (понад 1 000 справ); архів РНК не має документів за 1928–1935 рр. взагалі (хоча є півтори тисячі

¹⁶ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років / Валентина Борисенко // Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. — К. : ВД «Стилос», 2007. — С. 65.

¹⁷ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Руслан Пиріг // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 19.

¹⁸ Детальніше див: Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору / Геннадій Боряк // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Киево-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 13–14.

¹⁹ Там само. — С. 14.

справ за 1925 та 1926 рр.); архів Наркомзему має справ за 1933 р. у 3,4 рази менше, а за 1934 р. — у 40 разів менше порівняно з 1931 р., а 77 справ за 1933–1934 рр. було знищено вже 1965 р.; встановлено три періоди ліквідації документів у фонді Наркомату охорони здоров'я, включаючи документи років Голодомору (1936, 1941 та 1962 рр., не враховуючи актів перевірки наявності справ, що фіксували відсутні справи у 1957 та 1962 рр.) — загалом близько 16 тис. справ. Загалом, за підрахунками Геннадія Боряка, у знищеному «урядовому» архіві містилося не менше 100 тис. документів (близько 2,5 тис. справ) за 1932–1933 рр. Він обраховує приблизну кількість документів у регіональних архівах про Голодомор як приблизно таку ж кількість документів — тобто маємо лише близько половини документів про події 1932–1933 рр.²⁰

Станом на 2003 рік, близько 10 000 документів та усної історії було опубліковано²¹. Станом на кінець 2008 р. до наукового обігу запроваджено понад 104 000 документів. Є дані, що архівісти записали 20 675 усної історії з 200 000 усної історії Голодомору²².

Якщо говорити про обсяг документів, то ядро сучасних досліджень становлять кілька десятків збірників документів та 18 Книг пам'яті. В опублікованих збірниках циркулює понад 6000 документів (з них близько 2000 — з Книг пам'яті). За нашими обрахунками, близько семи-восьми сотень документів можуть вважатися «базовими»; їх обов'язково необхідно брати до уваги при дослідженні Голодомору.

Загалом же упродовж 2000-х рр. найбільш важливі документи щодо Голодомору були введені до обігу, принаймні з українських архівів. Тому ми можемо вже аналізувати джерельну базу Голодомору та зіставляти її з усною історією, адже потенціал її запису від безпосередніх свідків подій майже вичерпано. Так само наближається до вичерпаності евристичний потенціал НАФ. Виглядає, що «базові» змістово-тематичні документи уже введені до наукового обігу або стали доступними. Подальші публікації документів зможуть розширити географію, додати нові імена та населені пункти. Але навряд чи можна сподіватись на нову

²⁰ Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. — С. 15–17.

²¹ Boriak Hennadii. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine-Genocide: History, Current State, and Prospects / Hennadii Boriak // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001). — P. 172.

²² Удод О. Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років / Олександр Удод // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. — С. 136.

якість знання цієї проблематики²³. Отже, нині саме час для досліджень різних аспектів Голодомору на регіональному та локальному рівнях — діяльність бригад, конфіскація їжі, голодування та смертність, блокада, репресії тощо.

Усна історія про Голодомор: шлях із забуття

Перші історії про пережите упродовж 1932–1933 рр. почали публікувати після Другої світової війни у США та Канаді у зв'язку з хвилею еміграції українців. У 1984 р. Леонід Герець та Джеймс Мейс стали записувати усну історію про Голодомор для Комісії з українського голоду Конгресу уряду США. Громадські діячі Володимир Маняк та Лідія Коваленко наприкінці 1980-х рр. розіслали заклики надсилати усну історію Голодомору. Результатом стала публікація фундаментального збірника усної історії (близько 1000 свідчень).

Перелом стався на початку 2000-х рр., з наближенням річниці трагічних подій. Цьому також сприяла і ситуація в інформаційному просторі, почало циркулювати значно більше (порівняно з 1990-ми рр.) інформації про Голодомор, спонукаючи свідків до пригадування тих подій і зняття заборони на німоту. Знаковою подією стало видання Книг пам'яті, однією зі складових яких був розділ з усною історією (6000 записів з 204 000 записаних)²⁴.

Загалом же важко обрахувати обсяг наявної усної історії з проблематики. Станом на 2007 р. є дані про 40 000 зібраних свідчень²⁵. Станом на 2009 та 2008 рр. називалися цифри близько 200 000 записів²⁶. На жаль, жоден із

²³ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент / Руслан Пиріг, Олександра Пиріг // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 129.

²⁴ Онишко Л. Створення Національної книги пам'яті пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках / Леся Онишко [Електронний ресурс] // Національний музей «Меморіал пам'яті пам'яті жертв Голодоморів в Україні». — Електрон. текст. дані. — Режим доступу : <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108> — Назва з екрану.

²⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Валентина Борисенко. — К. : ВД «Стилос», 2007. — С. 22.

²⁶ Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні — геноцид українського народу / Владислав Верстюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 31; Онишко Леся. Назв. праця.

дослідників не навів дані про методику обрахунку обсягу усної історії з проблематики. Тому, беручи до уваги можливі передруки свідчень, можливо, наведена загальна кількість усної історії з Голодомору є меншою.

Слід також наголосити на тому, що в основному робота зі збирання усної історії щодо подій початку 1930-х рр. від безпосередніх очевидців є практично завершеною через відхід покоління. Триває робота із записування усної історії від наступного покоління очевидців. Їхні історії також можуть містити важливі дані, але викликають меншу довіру, ніж історії, розказані безпосередніми очевидцями. Також такі свідчення містять, як правило, менше деталей (щодо змістових, хронологічних, іменних, географічних параметрів).

Як уже було зазначено, ідеологічні світоглядні засади тоталітарної держави вплинули на блокування поширення відомостей про ті події з позиції як архівних документів, так і з позиції усної історії. Однак тут виникає парадокс, коли така політика «насильницької німоти» могла справити частково позитивний вплив на зміст усної історії про Голодомор. Уважається, що чим більший проміжок між датою події і датою запису усної історії про цю подію, тим кращою буде якість записаного усноісторичного джерела. У такому разі респондент має час для того, щоб переосмислити спогади, створити хронологію подій, розмістити події у хронологічному порядку, заспокоїти хоча б частково емоції²⁷. У випадку ж з Голодомором від дати події до дати запису минуло мінімум 20 років (у США) та понад 50 років в Україні. Тому, відповідно до теорії Ненсі Комбс (Nency Combs), негативний вплив часу має нівелюватись у ситуації з усною історією людей, які пережили штучний голод, та мати позитивний вплив на якість усної історії.

Оскільки Голодомор однозначно визначається як «травматична» подія для респондента (яка вплинула на все його подальше життя через втрати близьких людей та спостереження страхітливих подій чи усвідомлення їх наявності (канібалізм, відривання дітей від родини тощо), то проблеми, пов'язані зі згадуванням травматичних подій, є актуальними і для усної історії Голодомору.

Намагання тоталітарної держави контролювати офіційну та народну пам'ять²⁸ призвело до відмови багатьох респондентів називати свої

²⁷ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. London and New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2010. — P. 93; Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings* / Erin Jessee // *The Oral History Review*. — 2011. — Vol. 38, No. 2. — P. 302.

²⁸ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. — Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto, Oxford : Altamira Press ; A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2005. — P. 54.

прізвища або ж місця проживання. Можна також висунути припущення, що усна історія, записана до 2000-х рр., може вважатися більш достовірною з позицій впливу на респондента публічного інформаційного простору та офіційної пам'яті. Так, усна історія, записана у 90-х рр. ХХ ст., містить термін «голодовка», а записи 2000-х рр. і пізніше — «Голодомор». Тут очевидним є вплив інформаційного поля довкола проблематики від початку 2000-х рр.

З другого боку, деякі інтерв'юери вказували на більшу відкритість очевидців у 2000-х рр. порівняно з 1990-ми рр.²⁹ Очевидно, респонденти поступово позбулися страху перед тоталітарним минулим і відчули незворотність розвитку української держави.

До особливостей усної історії періоду Голодомору можна віднести те, що ми практично не маємо записів геноцидаріїв (є розповіді вчителів, активістів, яких, за їхніми словами, змушували до такої роботи). Переважну більшість свідчень становлять розповіді жертв. Тому дослідники змушені реконструювати події (наміри, логіку, хід), спираючись на досвід жертв та наявні архівні документи. Слід також враховувати той факт, що жертви Голодомору не отримували будь-яких компенсацій від держави, тому не були зацікавлені у викривленні свідчень про пережитий голод 1932–1933 рр. для отримання якоїсь компенсації від держави. Нарешті, на відміну від геноцидаріїв, жертви зацікавлені у вивільненні свого трагічного досвіду шляхом його озвучення.

Записування інтерв'ю проводилось як фахівцями (істориками, етнологами), так і аматорами (працівниками середніх і вищих навчальних закладів, органів влади, архівів та студентами). Опитування відбувалося як з використанням готового питальника, так і в ході звичайного спілкування (або за допомогою корелюючих питань, або просто запис свідчення).

З погляду змісту свідчення є проблема з ідентифікацією населеного пункту респондента; не завжди надана відповідь є повною (наприклад, уживання терміна «все» на позначення вилученого продовольства або формулювання відповідей «так» чи «ні» без подальшого уточнення); плутання голоду 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр.; уживання радянських кліше («неврожай» з подальшим перерахуванням великого обсягу врожаю, що збрала родина); відмінність у задуванні дорослої людини чи дитини тощо.

Змістове наповнення архівних документів та усної історії

Звернемось до інформації, що міститься в офіційних документах про Голодомор. Тут варто проводити аналіз залежно від групи, до якої

²⁹ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упорядник о. Юрій Мицик. — Т. 2. — К.: Видавничий дім «КМ Академія». — С. 9.

належить офіційний документ. До першої групи слід віднести документи союзної партійної верхівки. Нагадаємо висновок історика та архівіста Р. Пирого про те, що чим вищий рівень документа, тим менше у ньому буде інформації про голод³⁰.

Офіційні документи про Голодомор можна поділити на три групи. До першої групи належать документи союзного рівня. Так, документи ЦК ВКП(б) містять 270 задокументованих питань (з них $\frac{3}{4}$ стосувались сільського господарства), розглянутих на 69 засіданнях упродовж 1932–1933 рр. (у середньому по 4 питання на кожне зібрання) — що ще раз свідчить про важливість індустріального та аграрного потенціалу УСРР для Радянського Союзу. Тематика: посівна, хлібозаготівлі; допомога та позики³¹.

Документи всесоюзного рівня офіційних органів влади містять інформацію про сільськогосподарські кампанії. Важливою ланкою документальної бази є листування Сталіна та Кагановича літа 1932 р. Каганович також залишив нам інший важливий документ — свій щоденник з подорожі Україною і Кубанню кінця 1932 — початку 1933 р.

Документи за жовтень 1932 р. — 5 лютого 1933 р. відбивають хід хлібозаготівельної кампанії, під прикриттям і в ході якої і стався Голодомор. Маємо тут документи про блокаду зовнішню (кордонів України — січень 1933 р.) та внутрішню (запровадження паспортів — грудень 1932 р.).

Наступний період пов'язаний з підготовкою до посівної кампанії (весна — раннє літо 1933 р.). Цей період багатий на документи насінневої, харчової і фуражної позики/допомоги та «мобілізації внутрішніх ресурсів».

Ряд документів, важливих для усвідомлення масштабу вимирання людей під час Голодомору, — про переселенську кампанію кінця 1933 р. з Білорусі та Росії. Окремою групою документів є також листування українських керівників (С. Косіор, В. Петровський, В. Чубар) з радянськими, що можна віднести до цієї групи з огляду на сильну централізацію СРСР. Це означає, що українські лідери могли приймати рішення, дозволені кремлівською верхівкою.

Документи ДПУ містять відомості, відсутні в інших документах: типологію ворогів народу. Перелік видів ворогів в одному з документів свідчить, що вороги були тільки одним видом ворогів поряд з середняками,

³⁰ Пиріг Р. Я. Передмова / Р. Я. Пиріг // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 13.

³¹ Там само. — С. 7–9.

бідняками, головами сільрад та колгоспів тощо³². Також документи ДПУ багаті на дані щодо опору — активні форми (повстання, убивства, підпали тощо) та пасивні (намагання у той чи інший спосіб не виконувати план хлібозаготівель).

До другої групи слід віднести документи республіканського рівня: стенограми та документи зустрічей, конференцій, пленумів Політбюро ЦК КП(б)У; обласних, міських та районних комітетів; державних органів; звернень громадян³³. Упродовж 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У видало понад 650 розпоряджень щодо українського села³⁴. Деякі рішення оформлялись спільним документом РНК та ЦК КП(б)У³⁵. Основне питання — хлібозаготівлі: різні аспекти (виконання, зернові резерви, боротьба за хліб); географія (вся республіка чи окремі регіони); репресії, включаючи режим «чорних дошок». Загалом документи республіканського рівня містять багатий фактаж про голод³⁶. Показово, що упродовж 1932–1933 рр. не було засідання КП(б)У; в лютому 1933 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, але ніякого аналізу ситуації не було зроблено³⁷. Директивні листи та телеграми ЦК КП(б)У допомагали втілити в життя виконання інструкцій всесоюзного рівня.

До органу влади, який би мав відігравати важливу роль у прийнятті рішень, належить ВУЦВК. Але видно, що документи, видані цим органом влади, є переважно реакцією на рішення партії. Було багато звернень селян до цього органу, і збереглися відповіді на ці звернення³⁸.

Тут ми маємо опис ситуації в українському селі очима членів партії, уповноважених, секретарів партійних осередків³⁹. Республіканські виконавчі органи влади, які містять (хоча і частково через лакуни в документах) інформацію про ситуацію в Україні: Укрколгоспцентр, Народні

³² Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні... — С. 27.

³³ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України... — С. 9.

³⁴ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент... — С. 124.

³⁵ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України... — С. 21.

³⁶ Пиріг Р. Я. Передмова... — С. 13–14.

³⁷ Там само. — С. 13.

³⁸ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України... — С. 21–22.

³⁹ Там само. — С. 16.

комісаріати юстиції, сільського господарства, охорони здоров'я, освіти, Робітничо-селянської інспекції УСРР.

Але не слід забувати про умови та обставини, в яких створювались та відкладались офіційні документи тих років. Так, один комсомолец звернувся з листом до згаданої інспекції з описом голоду в Київському регіоні. Органи влади три з половиною місяці розслідували ситуацію. У своїй відповіді вони не згадали про голод, натомість підсумували, що «пояснення було дано. Справа була закрита»⁴⁰.

Набагато менше, через збереженість архівних документів, ми маємо інформації від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Цю частину історії Голодомору можна знайти майже лише в усній історії.

Маємо тут ряд документів партійних зборів. Ці документи призна- чались для публікації і тому говорять лише про те, про що було дозво- лено партією.

Корисними є звіти про ситуацію у сільській місцевості, укладені деякими відділами КП(б)У. ЦК створював тимчасові робочі групи на пе- ріод деяких кампаній. Так, взимку — навесні інформаційно-посівна група працювала та повідомляла про голодування, опухання, канібалізм, наводячи факти та підсумовуючи, що причинами були шкідництво та саботаж⁴¹.

У цій групі документи ДПУ посідають особливе місце. Більшість до- кументів ДПУ збереглася в архіві СБУ. Якщо виключити накази та роз- порядження та проаналізувати звіти до ДПУ та самого ДПУ, можна побачити багато фактів та цифр. Факти з цих видів документів підтвер- джені дослідниками як такі, що є надійними⁴².

Під час Голодомору робітники трьох відділів були мобілізовані в села. Таким чином, мережа працівників ДПУ була широкою. Аналіз, що за- пропонували дослідники, містить багатий фактаж про ситуацію на селі. Це наближує документи цієї групи до документів регіонального рівня. З другого боку, треба бути обережними з ідеологічними кліше та по- ясненнями, наданими чекістами. Вони працювали відповідно до офіцій- ної політики того часу та бачили ситуацію у дихотомії «ми ↔ вороги», де останні були перешкодою до побудови світлого комуністичного майбутнього і тому мали бути знищені.

Документи ДПУ переважно представляють нормативно-правові та операційно-статистичні звіти, укладені на основі місцевого звіту. Частина

⁴⁰ Пиріг Р. Я. *Документи з історії голоду* — С. 23–26.

⁴¹ Там само. — С. 13–14.

⁴² Там само. — С. 17–18.

документів також є архівно-слідчими справами, в яких можна знайти більше обставин щодо колективізації, голодування та канібалізму в селі.

Документи ДПУ, найбільш важливі для розуміння Голодомору, — це звіти та оперативні накази голови ДПУ Балицького від 5 грудня 1932 та 13 лютого 1933 р. про боротьбу з українським контрреволюційним повстанським підпіллям та завдання рішучого удару по всіх куркульсько-петлюрівських елементах, які викривляють роботу радянської влади на селі⁴³.

Частина документів ДПУ збереглася в архіві Міністерства внутрішніх справ. Документи проливають світло на роботу ДПУ щодо втілення радянської політики з «соціалістичної трансформації» українського села, міліцейської політики, кримінальних справ та рішень Спеціальних зборів та Трійки⁴⁴.

Переходячи до *третьої групи* документів, варто згадати, з огляду на жорстку централізацію системи прийняття рішень, про те, що документи обласного рівня є реакцією на документи ЦК КП(б)У. Ось чому регіональні збірники документів акумулюють документи того самого виду — в плані виду, тематики та змісту документів⁴⁵.

Документи місцевих партійних осередків часто просто дублюють документи рівня ЦК. У такому разі документи не є інформативними. Але інші типи документів є більш корисними. Це звіти до ЦК КП(б)У про ситуацію на селі. Звичайно осередок рівня району/міста звертається до обласного осередка; обласний — до ЦК⁴⁶.

Подібно до другої групи, є документи з інформацією, наданою службовцями, надісланими до сіл. Тут ми маємо яскраву картинку атмосфери страху, насильства, підозрілості під час Голодомору. Є описи знущань над селянами. Показана боротьба з ворогами, яка включає конфіскацію будинку, власності та їжі. Іноді відображено тортури над селянами. Зрозуміло, що документи низового рівня описують ситуацію відповідно до партійної політики відповідною мовою. Руслан Пиріг вважає, що ми можемо довіряти фактажу цих документів.⁴⁷ Але іноді пробиваються й інші голоси — незгодних з таким підходом соціалістичного будівництва та тих, хто пропонував свій погляд на події.

⁴³ Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні... — С. 29.

⁴⁴ Вронська Т. В. Вказ. праця. — С. 28.

⁴⁵ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент... — С. 126.

⁴⁶ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України... — С. 14.

⁴⁷ Там само. — С. 13.

Документи локального рівня також містять відомості про голодування через «продовольчі труднощі». Дійсно, документи цього рівня показують трагедію українського села взимку 1932–1933 рр., зруйнованого обшуками, конфіскацією їжі, відчуттям страху, терору, арештів, вбивств за опір, розрив родинних зв'язків (коли діти чи батьки йшли з села у пошуку їжі або члени родини помирали з голоду), смертність, незважаючи на офіційну риторику. Інформацію про голод та безвихідну ситуацію селян ми можемо отримати зі звернень селян та членів партії⁴⁸.

Послідовність основних подій, пов'язаних з понаднормовою смертністю у першій половині 1933 р., відповідно до офіційних документів можна визначити таким чином: ситуація голодування у певних регіонах взимку 1931–1932 рр.; посівна кампанія 1932 р.; відставання УСРР у виконанні плану хлібозаготівель протягом 1932 сільськогосподарського року; засилання уповноважених для роботи на селі; опір селян на тлі колективізації; зростання незадоволення Сталіна українським керівництвом, ситуацією у республіці та темпами виконання Україною плану заготівлі зерна; листопадові рішення про конфіскацію розданого як аванс зерна на трудодні та дозвіл натурального штрафування картоплею та м'ясом (по суті, легалізація обшуків); обшуки на виконання даних рішень; посилення репресій в українському селі; ситуація голодування, опухання та підвищена смертність; канібалізм; намагання селян втекти з села; зростання дитячої безпритульності; позики/допомога на весняну посівну кампанію; використання додаткової робітничої сили на селі, включно з організацією переселення з інших регіонів (Росія та Білорусь); успішні жнива.

Такий ланцюжок є довшим за той, який можна відновити за даними записів усної історії (див. нижче), однак не пояснює остаточно причину, хід та інструменти Голодомору.

Якщо усна історія була записана від людей, які на початок 1930-х рр. були дорослими або хоча б підлітками, то міститься інформація про період українізації (середина 1920-х рр.). Такі свідчення містять розповідь про економічне, соціальне, культурне, родинне життя респондента та громади. Контекст Голодомору невіддільний від колективізації як ширшого тла подій — про економічне становище родини до її початку та драматичні зміни в її ході.

Є відомості про колективізацію, «розкулачення», створення колективних господарств, руйнацію традиційного укладу життя сільської громади та родини, голодування та смертність. Респонденти висловлюю-

⁴⁸ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України... — С. 20–21.

ють думку про психологічний злам і перетворення ініціативного господаря на покірного працівника колгоспу. Відтворюється атмосфера страху, терору і безвиході. Описуються стратегії виживання родини і оповідача. Згадуються технології геноциду — вилучення зерна та продовольства, фізична блокада та діяльність «активістів». Респонденти старшого віку намагаються окреслити кількість померлих у селі, беручи за параметр порівняння втрат села в ході Другої світової війни. Вони також розмірковують над тим, хто винен у їхніх стражданнях.

Вражає уніфікованість свідчень. Наратив звичайно той самий: колективізація; репресії; терор; намагання держави забрати у селян так багато, скільки можливо, прикриваючись лозунгами хлібозаготівель і податків; обшуки, вилучення зернових і продовольства; голодування; смерть. Це ядро розповіді звичайно розповідають тисячі респондентів з різних регіонів, різного соціального статусу та життєвого досвіду незалежно від дати проведення інтерв'ю. Звичайно наявний опис атмосфери страху, терору, відчуття зламу колишнього способу життя через голодування та смертність у родині та довкола.

Важливим елементом усної історії є, на відміну від документів, опис вилучення продовольства — як зернового, так і незернового. Якщо вилучення зерна ще можна було пояснити потребами хлібозаготівлі, то вилучення сушки та квасолі, кваснини та виливання їжі з горщика — не можна.

Респонденти також запам'ятали процедуру оподаткування/штрафування з вимогою виконати «план до двору», відзначаючи його алогічний характер — адже вимагали доти, доки не лишалось чим платити, і тоді зазвичай приходили з обшуками. Майже кожне свідчення містить згадку про конфіскацію зерна, що звичайно вказує за початкову точку голодування. Згадують респонденти і про одяг, який вилучався разом з їжею (якщо врахувати, що обшуки тривали з пізньої осені до весни, то стає зрозумілим розпач селян і їхнє запам'ятовування факту вилучення одягу — адже так обмежувались їхні можливості на пошук зерна).

Описуються і дії пошукових бригад — їхні методи проведення обшуків; перелік вилученого; встановлення чинника походження членів бригад (місцеві чи зайди). Селяни також описували власні чи їхніх родичів намагання знайти продукти за межами села, стикаючись з фактором блокади: села; доріг, що вели до міст та кордонів; кордонів УСРР; залізничних шляхів (з позиції конфіскації продуктів у поїздах). Згадується вимушене повернення в Україну весною 1933 р. тих, хто зміг виїхати за межі республіки і влаштуватись на роботу. А відомо, що існував такий наказ на примусове повернення українців, адже нестача робочої сили становила загрозу посівній кампанії і відтак — збору врожаю.

Усна історія дає змогу проаналізувати арсенал примусу, який використовувала держава у намаганні зробити селянина колгоспником: залучення до обшуків селян з того самого села за винагороду, зокрема і за доноси; використання учнів та молоді, а також учителів в обшуках; відсутність чіткого визначення «класовий ворог» — коли навіть колгоспник не міг бути виключений за межі такої дефініції. Проглядається тенденція до поділення села на два ворожі табори, щоб зробити обшуки руками самих селян. Так часто ставали активістами лінії, непрацьовиті та питущі селяни. Згадували і про участь так званих «уповноважених».

Загалом логічну послідовність подій, зафіксованих в усній історії, що призвела до понаднормової смертності у першій половині 1933 р., можна визначити таким чином: намагання загнати селян до колгоспів; терори та арешти; ліквідація традиційного способу життя; надвеликі податки та збори; опір селян колективізації; конфіскація зернових та незернових резервів; конфіскація житла; голодування; смертність; намагання знайти їжу; збирання трупів та їх поховання; ситуація в селі чи у близьких родичів; годування у колективному господарстві під час посівної весняної кампанії; жнива літа 1933 р.

Таким чином, ланцюжок подій є набагато довшим за той, який можна відновити за архівними документами.

Олександра Веселова порівнювала зміст архівних документів та свідчень про Голодомор і дійшла висновку, що сліди директивних вказівок влади (фактично, маємо лише висловлювання з щоденника Лазаря Кагановича про його подорожі Україною і Кубанню упродовж 1932–1933 рр. та окремі вислови високих партійних діячів у ході певних засідань) можна реконструювати за даними усної історії якщо не одного, то кількох респондентів⁴⁹. Юрій Мицик зазначив, що свідчення дають змогу «зафіксувати майже тотожну загальну картину цих подій, що яскраво засвідчує запрограмованість подій “зверху”»⁵⁰.

Кореляція даних архівних та усноісторичних джерел

Наведемо приклад того, як корелюються певний фактаж офіційних документів та усної історії. Звичайно, дана табличка в жодному разі не

⁴⁹ Веселова Олександра. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років / Олександра Веселова [Електронний ресурс] // Краєзнавство. — 2009. — № 3–4. — С. 279. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kraeznavstvo/2009_3-4/37.pdf — Назва з екрану.

⁵⁰ Мицик Ю. Від упорядника // Юрій Мицик Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упорядник о. Юрій Мицик. — Т. 1. 2-ге вид. К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. — С. 16.

претендує на вичерпність фактів та посилань на документи, а лише ілюструє наявність відомостей про певні події та опис ситуацій як в документах, так і у свідченнях респондентів.

Офіційні джерела	Усна історія
Люди повинні були доносити один на одного ⁵¹	Люди доносили один на одного
Старші люди і діти помирали першими ⁵²	Люди старшого віку та діти звичайно помирали першими
Були непоховані труни ⁵³	Були непоховані трупи
Активісти змусили жінку встромити пальці у двері і потім зачинили двері, калічачи її пальці ⁵⁴ ; селян змушували копати ями для них самих ⁵⁵	Над селянами знущались; їх убивали; били; погрожували ув'язненням у разі несплати податку
Було багато покинутих дітей	Батьки брали дітей у міста та залишали їх на вулицях чи біля дитячих будинків
Вилучення продовольства у селян на початку 1933 р. ⁵⁶	Вилучення зернових та незернових запасів продовольства

Висновки

На нашу думку, саме комбінація архівних джерел та усної історії уможливили дослідження Голодомору та поглиблення розуміння його витоків, механізму та наслідків.

Офіційні документи не містять інформації про розмах голодування і смертності, механізму, ходу та наслідків. Усна історія корелюється в наративах, розказаних різними респондентами. Не завжди ми маємо кореляцію між офіційними документами та усною історією. За документами зазвичай не можна простежити, що відбувались якісь

⁵¹ З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині. — Суми, 2002. — С. 5.

⁵² Там само. — С. 6.

⁵³ Там само. — С. 6.

⁵⁴ Там само. — С. 7.

⁵⁵ Там само. — С. 7.

⁵⁶ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. Збірник документів / Держ. архів Херс. обл., редкол.: В. Ф. Боровиск (голова), О. О. Марущак, Л. В. Виноградова; авт. кол. — Херсон : ВАТ «ХМД», 2008. — С. 87–88.

«екстраординарні» події наприкінці 1932 — першій половині 1933 р. Інформація того періоду схожа з інформацією років попередніх (хіба що трошки більший масштаб): проблеми з виконанням плану хлібозаготівель; боротьби з ворогами, саботажем, шкідництвом; погані умови життя робітників та селян; смертність через нестачу їжі. Відмінність між офіційними документами і усною історією можна окреслити у такий спосіб: документи надають інформацію про наміри реалізації політики у сфері сільського господарства, разом з тим як усна історія засвідчує реальне втілення цих намірів та їхні наслідки.

Усна історія Голодомору надає змогу зафіксувати надзвичайні обставини, що склались в українському селі взимку — навесні 1933 р. Респонденти розповідають, як політика держави залишала їх практично без засобів до існування, і вони у відповідь намагались ховати продукти та опиратись вступу до колгоспу. Влада ж у відповідь почала кампанію конфіскації зернових та незернових запасів як у колгоспників, так у одноосібників, використовуючи хлібозаготівельну кампанію як прикриття штрафування та конфіскації. Терор та арешти супроводжували обшуки з конфіскацією їжі, грошей, одягу тощо, послаблюючи здатність селян до опору. Враховуючи блокаду сіл, доріг та кордонів УСРР, селяни були приречені на смерть від голоду.

Як документи, так і усна історія засвідчує, що весною 1933 р. ті, хто був здатний працювати, отримали їжу через державні позики та допомогу для виконання посівної кампанії. Разом з тим держава продовжувала боротьбу з ворогами, починаючи від колгоспів і завершуючи різними сферами «соціалістичного будівництва» в Україні, дозволяючи нарешті подолати опір різних верств українського суспільства радянській владі та наповнити українську соціалістичну культуру пролетарським змістом, цементуючи так єдність УСРР та СРСР.

Н. БРИВКО

*Научный сотрудник НИМЗ «Быкивнянские могилы»
(Украина, Киев / Снежное (Донецкая область))*

АФГАНИСТАН 1979–1989 ГОДОВ ГЛАЗАМИ ВОИНОВ-ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТОВ (на примере жителей города Снежное)

Современные события в Украине дают нам возможность взглянуть на прошедшие исторические события XX века по-новому, переосмыслить их, открыть их заново. Тема советско-афганской войны 1979–1989 гг. в современной историографии достаточно изучена и раскрыта в разных аспектах, её актуальность, в том числе и на региональном уровне, тем не менее важна в первую очередь на основе немногочисленных воспоминаний воинов-интернационалистов.

Среди последних работ, которые совмещают воспоминания с историческим научным изучением советско-афганской войны в Донецкой области, следует назвать: «“Афганцы” Донетчины: историко-мемориальное издание» (2010)¹, «Судьбы, опаленные войной» (2012)², книги В. И. Заики³ и наш доклад «Боевые действия в Афганистане в 1979–1989 годы глазами воинов-интернационалистов (на примере воспоминаний жителей города Снежное Донецкой области)»⁴ на Всеукраинской конференции «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії кризь

¹ Афганцы Донетчины: историко-мемориальное издание. / Авт.-сост. Костыря А. А.; Ред. колл.: Третьяк А. Л., Добров П. В. и др. — Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2010. — 560 с.

² Судьбы, опаленные войной: историко-мемориальное издание. / Авт.-сост. П. В. Добров, Л. И. Суюсанов; Ред. колл.: А. Л. Третьяк, С. В. Горбатенко. — 2-е изд., испр. и доп. — Донецк: ЧП ИД «Кальмиус», 2012. — 560 с.

³ Заика В. И. Война без победы: изд. 5-е, пер. и доп. — Донецк: Юго-Восток, 2006. — 447 с.; Заика В. И. Долг, оплаченный жизнью. В 2 книгах. Т. 1. — Донецк, 1995. — 455 с.; Заика В. И. Долг, оплаченный жизнью. В 2 книгах. Т. 2 — Донецк, 1995. — 310 с.

⁴ Бривко Н. В. Боевые действия в Афганистане в 1979–1989 годы глазами воинов-интернационалистов (на примере воспоминаний жителей города Снежное Донецкой области). // «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії кризь призму автобіографічної розповіді»: Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / Упорядники: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. В. Пастушенко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2014. — 284 с. — С. 164–175.

призму автобіографічної розповіді», которая проходила во Львове в 2014 году.

Огромный пласт материала с воспоминаниями афганцев публикуется в средствах массовой информации, например в газете «Снежнянская жизнь». Источником информации служат устные рассказы, документы и письма воинов-интернационалистов. Самым исследованием воспоминаний воинов-афганцев жителей и уроженцев города Снежное Донецкой области до недавнего времени занимались эпизодически, фрагментарно, более основательная работа началась только с выходом книги «В горах Афгана...» (2014)⁵, в которой собраны воспоминания и документы воинов-интернационалистов снежнчанцев. Также сведения содержатся и в названных выше работах.

Целью данного исследования является показать не боевые действия, а саму Демократическую республику Афганистан периода войны 1979–1989 гг. именно глазами советского солдата и офицера. Выполнить это можно только через прямое общение и фиксирование воспоминаний непосредственных участников, изучая и анализируя их письма и другие документы повествовательного характера. Объектом для данной статьи стали воины-интернационалисты жители и уроженцы города Снежное Донецкой области, которые выполняли интернациональный долг в Демократической Республике Афганистан в различные годы, частях и родах войск, что позволяет наиболее полно и ярко раскрыть тему этой работы.

В качестве материала были отобраны воспоминания четырех человек, один из них погиб в Афганистане, это Мащенко Виктор Юрьевич, поэтому при изучении его воспоминаний использовались письма родителям домой. Остальные воспоминания троих человек зафиксированы в период их службы и возвращения домой в город Снежное Донецкой области. Воспоминания одного военнослужащего фиксировались им в письмах домой в период службы в начале 1980-х гг., остальных двоих записывались в настоящее время в период 2011–2013 гг.

Сама фиксация воспоминаний проводилась разными способами и методами. Это и устный рассказ участника событий, и интервью, и письменные воспоминания с элементами биографии. Встречи с воинами-интернационалистами проводились преимущественно во время неформальных встреч, в том числе и в домашней обстановке, что позволяло получить более откровенный рассказ, некоторым военнослужащим было легче изложить свои воспоминания в письменном виде.

⁵ Бривко Н. В. В горах Афгана... — Донецк: ООО «Східний видавничий дім», 2014. — 274 с.

Если рассматривать биографические данные и влияние на сами воспоминания, необходимо указать, что три человека служили в период с 1979 по 1983 гг., один в 1984–1985 гг. По уровню образования и социального положения трое военнослужащих были молодыми призывниками после школы или ПТУ из рабочей или шахтерской среды. Один из них после войны стал рабочим, двое работали в гуманитарной сфере. Из них один человек получил до службы в Афганистане военное образование и стал офицером.

Возрастной показатель на момент призыва в Демократическую Республику Афганистан был от 18 до 21 года. Однако на момент фиксации воспоминаний у двоих военнослужащих прошло со времени службы более 30 лет, и их возраст составлял 45–50 лет, что давало возможность осмыслить и проанализировать события 1979–1989 годов и своё участие в них.

Ниже приводим воспоминания воинов-интернационалистов города Снежное Донецкой области о Демократической Республике Афганистан.

Мащенко Виктор Юрьевич (15.03.1965–12.08.1985) в письме матери писал: *«Мама, не переживай, не волнуйся. Все нормально. Интересный народ — афганцы. Днем работают в поле, а вечером начинают баловаться с оружием. Много писать не буду. Встретимся, я все расскажу. А природа здесь красивая, сады как дома...»*.⁶

Интересны воспоминания Ефименко Александра Ивановича (род. 13.02.1961), который был одним из первых снежнянцев, начавших службу в Афганистане.

«Уже тогда мы понимали — какая специфическая страна, со своим менталитетом, с низким уровнем развития. У них на то время страна находилась на уровне развития XIV века. Народ живет в мазанках и каменках...».⁷

О войне в Афганистане и о самой стране Краснов Сергей Анатольевич рассказывал: *«...находясь в Афганистане, сразу было не совсем понятно, почему местному населению не принять помощь от Советского Союза. Афганцы не хотели служить ни в армии, ни в милиции. Афганцы не воинственные, но они очень свободолюбивые и за это готовы отдать жизнь — теперь понятно — любое вмешательство в жизнь этой страны является насилием, против которого население восставало и будет восставать. Но в те годы мы искренне верили, что построение социализма принесет Афганистану и его народу благо. Но им не нужно ни коммунизм, ни нынешняя демократия. Главным авторитетом для афганцев был и остаётся сельский мулла. Афган-*

⁶ Заика В. И. Долг, оплаченный жизнью. В 2 книгах. Т. 2 — Донецк, 1995. — 310 с. — С. 41;

⁷ Бривко Н. В. В горах Афгана... — Донецк: ООО «Східний видавничий дім», 2014. — 274 с. — С. 132;

цам раздавали участки земли, но люди отказывались принимать такие подарки, ведь за это могли убить семью свои же соседи, мирно пасшие скот днём, превращались ночью в безжалостных душманов...».⁸

Хотелось бы отметить содержательность и попытку сравнения в письмах Носова Виктора Владимировича (род. 25.07.1961), который находился в части охранения военного госпиталя в городе Кабуле. В письме домой от 16 марта 1981 года он пишет следующее: «...Кормят здесь на убой. За то, что госпиталь в горной местности, идет двойная норма. Каждое утро — какао, масло. На обед — борщ, каша с мясом, компот. Погода дождливая, сегодня понемножку начало налаживаться. Город большой, но малоэтажный и грязный. Вместо магазинов — лавки. Автобусы красивые, разноцветные с ленточками, цветочками, фонариками. Деньги здесь все бумажные, чеки на 1 коп., 1 руб., 10 руб. Один чек составляет 10 афганы. Джинсы стоят 1200 афганей — 120 руб.

Стрельбы здесь нет. И не стоит волноваться, здесь уже все спокойно». Но уже в письме от 23 ноября 1981 года он писал: «Приехал из командировки. Съездили, можно сказать, неудачно. Машину не получили, запчасти половину не дали. Привезли зимние х/б, шапки, портянки, сапоги не новое, а б/у.

До Пули-Хумри всего 210 км, но по горам и через перевал. Горы в снегу, внизу речка, серпантинные дорог и очень много машин. В Пули-Хумри приехали на следующий день. Выехали без колонны, одни. Не доезжая 40 км, через мост, не пустили одних, заночевали. Утром приехали с колонной на место. Жили в палатках.

Только в командировке я увидел, что здесь идет настоящая война. Видел воронки на дорогах, сожженные бензовозы и танки. В Пули-Хумри видел настоящий бой. Правда, далеко — в 5–6 км. Душманы захватили четыре машины «Совавтотранс» и их в одном из кишлаков долбили из пушек и пулеметов. По всей дороге стоят наши посты через 1,5–2 км. Съездили удачно, нигде не обстреляли».⁹

Таким образом, мы видим, что солдаты, будучи не сильно заполитизированными, имели большую степень свободы в своих мыслях, могли в письмах домой описывать повседневность афганского народа, что позволяет считать письма и другие материалы повествовательного характера важными устными источниками информации об Афганистане 1979–1989 гг. Воспоминания, письма раскрывают особенности уклада всей страны, отношения народа к советским солдатам, а также боевые действия, что делает сведения интересными и открывает новую грань в изучении устных источников. В свою очередь это дает возможность глубже изучить данную тематику в дальнейшем и понять современные события.

⁸ Устименко Т. А на войне, как на войне // Снежннская жизнь. — № 12. — 1999. — С. 2;

⁹ Воспоминания Носова Виктора Владимировича. Записаны 24 декабря 2013 г.

А. ВЕНГЕР
*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара
(Україна, Дніпро)*

ПЕРИФЕРІЙНІ СЮЖЕТИ В ТЕМАТИЧНИХ ІНТЕРВ'Ю: НА ПРИКЛАДІ СПОГАДІВ МЕШКАНЦІВ КОЛИШНЬОГО СТАЛІНДОРФСЬКОГО РАЙОНУ

Між 2002 та 2008 роками автор цих рядків досліджував Голокост на території колишнього Сталіндорфського району Дніпропетровської області. Сталіндорфський район було утворено 1931 р. як єврейський національний, але насправді він був полінаціональним. У ньому, окрім євреїв, компактно мешкали українці, німці, росіяни. Район був сформований на базі 30 нових єврейських переселенських поселень та декількох старих єврейських колоній. Статус національного був утрачений 1939 р. зі згортанням коренізації. Респондентами переважно були неєвреї — сучасники подій.

Через певний час видається можливість поглянути на свою дослідницьку кухню з висоти набутого досвіту та неодноразового осмислення цієї, без сумніву, цікавої дослідницької пригоди, яка розтягнулась на декілька років. Тож запрошую Вас і самого себе у світ моїх колишніх дослідницьких уявлень та практик і неочікуваних результатів.

Метою вищезгаданого дослідження від початку було визначено реконструкцію Голокосту в даному районі. Такого роду практика була першою, тому до її виконання я підійшов з наївними уявленнями про ідеального респондента та ідеальне інтерв'ю. Мені здавалося, що респондент повинен був знати все про знищення євреїв, починаючи від імен катів та жертв і завершуючи деталями знищення. Я очікував почути історії про те, як у цьому трагічному місиві євреям вдавалося рятувати свої життя і т. п. Але реальність виявилася іншою. Для більшості респондентів єврейський сюжет у період окупації не був центральним, попри те, що євреї у їхньому оточенні домінували. До того ж тема була не зовсім політкоректною, більшість керувалася ще радянськими штампами, що про євреїв отак відкрито згадувати не варто. Після кожного чергового інтерв'ю мене не полишало відчуття невдоволення, оскільки респонденти не відповідали моїм вимогам. Особливо не влаштували їхні хаотичні спогади, уривчасті, часто не логічні. Коли ж респонденти починали

переключатися на суміжні теми, мій інтерес до них згасав. Я вважав, що мені не потрібні довоєнні спогади, особиста практика виживання в умовах окупації самих респондентів та їхніх родин. І така ситуація переслідувала мене від інтерв'ю до інтерв'ю.

Десь після 15-го інтерв'ю відбулись якісні зміни у дослідженні теми — вона почала складатися в єдину картину, ще не до кінця зрозумілу. Це виходила своєрідна окрема нарація з реконструйованим каркасом подій, і за цієї ситуації кожне наступне інтерв'ю лише доповнювало цей каркас.

У результаті проведеної роботи була зроблена певна реконструкція Голокосту в сільській місцевості, яка знайшла своє відображення в статті, що була надрукована українською та російською мовами¹.

Опрацьовуючи зібраний матеріал, я все більше придивлявся до периферійних щодо магістральної теми сюжетів. Виявилось, що їх питома вага була значно більша за сюжети з Голокостом. На той момент мені здавалося, що це не відповідало ідеальному інтерв'ю з теми. Реальна джерельна база, на превеликий жаль у моменти її збирання, і на радість зараз, виявилась іншою. Самі собою виокремилися цілісні блоки, на які я почав звертати увагу і які, зрештою, перетворились на окремі публікації. На стислій характеристиці цих блоків я зупинюся далі.

Одним з перших блоків, який опинився в центрі уваги, стали німецько-єврейські відносини у межах району². Як виявилось, їх історія досить довга і сягає початку XIX ст., більшість респондентів зазначала, що німці разом з євреями мешкали в єврейських колоніях, що існували з XIX ст. Поява німецьких колоністів у єврейських колоніях не була явищем стихійним. У матеріалах Контори опікунства іноземними поселенцями є документ, у якому вказано на необхідність підселяти у ці єврейські колонії німецькі родини, щоб ті були прикладом для наслідування у господарюванні. До початку XX ст. ці колонії вже ділилися на дві частини: німецьку та єврейську, з власними школами та цвинтарями. Респонденти відзначали, що німецькі садиби були значно охайнішими за єврейські

¹ Венгер А. Г. Голокост на території Сталіндорфського району Дніпропетровської області в період війни / А. Г. Венгер // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 — рік: сучасні проблеми історичної освіти і науки: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р./ ред. кол.: С. І. Світленко / відповідальний редактор / та ін. — Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — С.199-204; Венгер А. Г. Холокост на территории Сталиндорфского района Днепропетровской области / А. Венгер // 65-летию Великой Победы: взгляд из XXI века. Сб. научных трудов НФИ КемГУ; Новокузнецк, 2010. — С. 112–117.

² Німецько-єврейські відносини у Сталіндорфському єврейському національному районі у 30-х рр. XX ст. / А. Г. Венгер // Вопросы германской истории. — 2007(2). — С. 184–192.

та українські. Разом з зовнішньою відкритістю цих двох груп, яка проявлялася у спільному проживанні, спілкуванні в межах однієї колонії, їм була притаманна і закритість. Вона проявлялася у відсутності в дорадянський час змішаних шлюбів.

За роки співжиття на одній території і німці, і євреї зайняли власні ніші у господарських структурах, тому досить часто вони торгували один з одним. Євреї надавали традиційні послуги шевців, торгували пір'ям, вином. Німці ж міцно вкоренилися у ніші тваринництва, продаючи молочну продукцію та худобу.

З появою окремого національного єврейського району в новостворених поселеннях теж з'являлись німці, які порівняно з євреями мали менш престижний статус. Але попри це традиційний уклад життя почав тріщати по швах, і це проявлялося у міжетнічних шлюбах. За оцінкою респондентів, не всі представники старшого покоління вітали такі перетворення і були проти цього.

Колективізація розмила традиційні для цієї території рамки господарської ідентифікації, німецьке населення вже не надавало тих послуг єврейському, що колись, і навпаки.

Результати міжетнічних шлюбів піддалися жорсткому випробуванню у роки нацистської окупації. Не одна така історія відбилася у пам'яті не одного респондента. За приклад може слугувати історія про те, як місцевий німець з родини колоністів наприкінці 1920-х рр. одружився з молодою єврейкою, яка народила йому двох дітей. З приходом нацистів родина, як і більшість, залишилася на місці. Чоловік отримав якусь посаду в місцевій комендатурі. А коли розпочалися акції знищення євреїв, то він власноруч відігнав свою дружину на страту, а через деякий час і дітей. Згодом він одружився з німкенею, а коли наступала Радянська армія, то він з дружиною відступив разом з окупаційними військами³.

Ще один цікавий сюжет, який викристалізувався з інтерв'ю, — образ окупанта⁴. Зрозуміло, що в цілому він багато в чому збігається з загальним образом, притаманним більшості окупованих територій України, але при цьому виокремлюються локальні особливості.

Зрозуміло, що на момент приходу нацистських військ радянська влада мала значну кількість неприятелів, які з'явилися через колективізацію, голодомор, репресії і т. п. Тому на момент утворення правового вакууму (коли радянська влада втратила свої повноваження,

³ Інтерв'ю з Лебедин Катериною Анисімовною, Запис 19.07.2004, с. Жовтневе. Дніпропетровська обл. // Особистий архів Венгера А.

⁴ Образ окупанта 1941–1944 рр. у мешканців Фрізендорфського району / А. Г. Венгер // Вопросы германской истории. — 2010. — С. 145–156.

а окупанти ще не вступили) частина розкуркулених самотужки повертала своє майно, що було по господах активістів. Ця категорія населення сподівалася на відновлення справедливості й чекала, що німецька рука покарає винних. У найбільш драматичному стані опинилося єврейське населення, основна маса якого не евакуювалася не лише через слабку організованість цього процесу радянською владою, але і через власне небажання. Вони не бачили жодної загрози від тих, хто прийде. Навіть ті відомості, які доходили про звірства, що окупанти чинять над євреями, їм видавалися лише чутками. Більшість чекала, що прийдуть німецькі солдати, освічені і порядні, і все буде так, як за часів Гетьманату.

Найбільш негативно до окупантів була налаштована молодь. З моменту встановлення окупаційного режиму настрої очікування та образи німецьких солдат пішли у небуття. Цьому сприяв той терор і ті жертви, якими була сповнена ця територія. Навіть ті, хто особисто не бачив процесу знищення євреїв, а лише чув про це, сформували негативний образ окупантів. Хоча цю загальну колективну негативну картину розраджують поодинокі випадки приємних згадок. Досить часто респонденти їх соромяться, це ті моменти, коли німецькі солдати допомагали по господарству, ділилися їжею.

Поряд з прописаними сюжетами лишаються за кадром ті, що не ввійшли до жодної зі статей. Особливо варто звернути увагу на «родинні історії» респондентів, в яких розкриваються сюжети того, як їхня родина потрапила до єврейського населеного пункту, а якщо ж вони були місцевими, то розповіді про переселення євреїв та єврейське життя у старих колоніях. Цей блок формує уявлення про те, яке місце в житті респондента посідали єврейські сюжети. Для респондентів притаманне романтичне ставлення до царської доби, для більшості це «втрачений рай», або ж «золотий спокій», оскільки революцію 1917 р. багато людей оцінюють негативно, через те, що розпочався час жорстких випробувань. Їхня пам'ять відроджувала сформовані в дитинстві, майже казкові образи поміщиків та економів, кобзарів та пророків — волоцюг, які за шматок хліба в один голос твердили, що старий світ незабаром зруйнується. Окреме місце у такого роду екскурсах посідає громадянська війна. Тут ми можемо побачити традиційних для цього регіону героїв отаманів: Махна, Зеленого, Козлика, які наганяли жах на мирне населення, як і інші військові формування. Проти їх нападів у єврейських та німецьких колоніях формували загони самооборони. Так, Лебедин Катерина Анисимівна переповідала спогади свого батька, який зустрічався у степу з єврейською самообороною. «Ідуть вони в ряд

на конях, голодранці такі ж, як і ми, і співають пісню про Дорошенка та Сагайдачного»⁵. У багатьох спогадах рельєфно прорізається ще один спільний сюжет. Це перекази про скарби, які поспіхом були сховані місцевими поміщиками. Ці історії передавалися один одному, особливо активно вони почали культивуватися впродовж 1990-х рр., автор цих рядків сам, будучи дитиною, не раз вирушав на їх пошуки. За однією з версій, вони були сховані на дні старої криниці, яка була завалена бетонними плитами, і я разом з товаришами брав магніти, довгу мотузку і намагався через шпарини у плитах дістати будь-що, але весь мій здобутий скарб виявився іржавими набоями. Авантюристи з більшими розмахами йшли на серйозніші кроки, вони розкопували поміщицькі могили, наприклад у с. Євдокієвка (біля колишнього Сталіндорфа) вночі розрили могилу поміщиці Шабанової, оскільки ходили перекази про те, що в труну до покійниці у пляшці поклали карту, де сховані скарби. Нам достеменно не відомо, що було знайдено в могилі, але через деякий час на городі в одній з місцевих бабусь вночі було розкопано яму, де нібито і був скарб.

У родинних історіях співрозмовники оповідають про своїх батьків, менше про дідусів та бабусь. Респонденти, які потрапили до єврейських поселень, переповідають причини переселення, для більшості це розкуркулення та голодомор. Батьки респондентів йшли хто в найми, а хто на колгоспну роботу.

Містяться також елементи і з історії повсякденності, так, респондент Піддубцев Г. — у тридцятих роках єдиний український хлопчик, що навчався у єврейській школі с. Сталіндорф розповідав, що, будучи учнем молодших класів, повертався разом з сестрою з новорічного вечора, на якому дід-мороз вручив їм подарунки. Вчителька ж їм сказала, що прийдете додому, розпакуєте пакунки і поїсте. А він не витримав і по дорозі дістав з пакунка якусь круглу штуку відкусив її і викинув, бо вона на смак була гіркою. Коли ж прийшли додому, то сестра розкрила свій подарунок і дістала звідти цукерки і жовту кульку, яку обчистила, і вся родина вперше в житті спробувала апельсин. Тоді він щодуху побіг шукати на вулицю свій апельсин, але так і не знайшов⁶.

Загалом периферійні сюжети під час більш детального аналізу дозволили розширити дослідницькі обрії, поставити нові питання

⁵ Інтерв'ю з Лебедин Катериною Анисимівною, Запис 19.07.2004, с. Жовтневе. Дніпропетровська обл. // Особистий архів Венгера А.

⁶ Інтерв'ю з Піддубцевим Григорієм, Запис 13.07.2002, с. Жовтневе. Дніпропетровська обл. // Особистий архів Венгера А.

і отримати цікаві відповіді про життя у мультикультурному середовищі. У 2014 р. мені і моєму університетському наставнику і другу Каковкіній Ользі Миколаївні, яка всі ці роки сприяла написанню моїх розвідок, вдалося об'єднати значну кількість цих сюжетів в один текст розділу колективної монографії «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства».

На сьогоднішній день більшість з респондентів пішла з життя, забравши з собою цілий світ, але шматочки їхніх власних історій стали частиною родинних історій їхніх дітей та онуків.

О. ГОДОВАНСЬКА

*Інститут народознавства НАН України
(Україна, Львів)*

ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ВЧИТЕЛЬКИ У ГАЛИЧИНІ: РАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД

У цій статті я спробую (де)конструювати розуміння «вчительського повсякдення» у галицькому селі, починаючи від кінця 40-х рр. ХХ ст. Для аналізу повсякденності взяла за основу напівструктуровані інтерв'ю, які я записала з учительками в селах Львівської і Тернопільської областей, письмові спогади та історико-краєзнавчу літературу.

Як показав історіографічний аналіз, тема повсякденності є однією з актуальних проблем у сучасній українській гуманітаристиці. На цьому детальніше я зупинюсь у тій частині статті, де міркуватиму про зміст поняття «повсякденність». На «вчительське повсякдення» зрідка спрямовується увага дослідників і дослідниць в Україні. Вивчення вчителства відбувається в загальному контексті дослідження інтелігенції в УРСР у цілому. Зовсім недавно була захищена дисертація під назвою «Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр.», її авторка Марія Кагальна¹. У Російській Федерації всебічне вивчення радянської доби є одним із пріоритетних напрямів. У цьому контексті публікації Наталі Белової «Повсякденне життя вчителів»² на прикладі Костромського краю, Ірини Ребрової про радянського шкільного вчителя³ є знаковими. Поки що ці праці можна назвати найбільш близькими до «епіцентру» мого дослідження, проте у них дослідниці не порушили деяких питань, що привернули мою увагу і на яких я зупинюсь у цій статті.

¹ Кагальна М. В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр. / Марія Володимирівна Кагальна. — автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2015. — 18 с.

² Белова Н. А. Повседневная жизнь учителей / Наталья Белова / отв. ред. М. Ю. Мартынов. — М. : ИЭА РАН, 2015. — 228 с.

³ Реброва И., Чашухин А. Советский учитель-интеллигент: миссия просвещения / Ирина Реброва, Александр Чашухин // Профессии социального государства / под ред. П. В. Романова и Е. Р. Ярской-Смирновой. — М. : ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2013. — С. 178–198.

Статтю ж я почну із засадничих рамок дослідження. Це насамперед міркування, які висловили й підтримали багато дослідниць й дослідників про те, що існує відчутна відмінність у міркуваннях та особистому сприйнятті вад і переваг радянської влади. Предмет та глибина критики тієї влади виразно корелює з місцем проживання й етнічністю. Результати досліджень указують, що, з одного боку, є свідоме визнання позитивного впливу радянської влади, а саме — тогочасної соціальної політики на індивідуальні долі людей. Це стосується насамперед доступності певних соціальних благ, як-от: можливості здобути безкоштовну освіту, отримати роботу за фахом та повну зайнятість, користуватись безкоштовними медичними послугами та отримати безкоштовне житло. А з другого боку, існували подвійні стандарти в УРСР для людей різних національностей (насамперед — для західних українців із тавром «бандерівці» та етнічних росіян) щодо їхніх індивідуальних прав, свобод та можливостей⁴.

Поглиблюючи роздуми про радянський проект, використаю думку, висловлену Сергієм Єкельчиком у книжці «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві»⁵ про те, що для керування багатонаціональною державою радянська влада завжди застосовувала колоніальні технології — політичні й культурні. Детальніше над цим розмірковує Олена Стяжкіна, опираючись на ідеї, що їх запропонував для аналізу історії Російської імперії Александр Еткінд: внутрішня колонізація — це впровадження практик колоніального управління у межах політичних кордонів держави. Ці практики створювали у Російській імперії, а після — і на теренах СРСР — особливий тип відносин між державою та населенням. Він утворив інтенцію ставлення до власних громадян як до підкорених під час завоювання, а до власної території як до такої, що сприймалась владою як «чужа», «захоплена», а звідси потребувала заселення та «окультурення», спрямованих із центру. Це і є внутрішня колонізація, самоколонізація, вторинна колонізація власної території⁶.

Якраз такою внутрішньою колонією була Західна Україна, яку остаточно приєднали до УРСР після завершення Другої світової війни.

⁴ Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідах жінок України за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» / Оксана Кісь // Схід — Захід: Іст.-культ. зб. Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Х. : ТОВ «НТМТ», 2008. — С. 284–285.

⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. — К., 2008. — С. 19.

⁶ Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови / Олена Вікторівна Стяжкіна. — Донецьк : ДонНУ, 2013. — С. 7–8.

Абсолютно логічним у контексті «освоєння» території були практики у 40-х рр. і на початку 50-х рр. ХХ ст. присилати до Львова з Києва найвідоміших українських митців, поетів, співаків. Такі поїздки супроводжувалися гастрольними виступами найбільших тогочасних «зірок», артистів з Москви, Ленінграда. Йшлося про те, аби продемонструвати галицькому суспільству все багатство радянської культури, щоб мешканці Галичини утверджувалися в думці про те, як же добре українцям у Радянському Союзі — це було важливим складником радянської пропаганди, яка справді мала частковий успіх.

І на завершення розмірковувань про варіативність радянського проєкту наведу розлогу цитату із опублікованих свідчень Леоніда Плюща «У карнавалі історії», його спостереження під час сімейних поїздок у Карпати: «По дорозі у Західну (Україну — О. Г.) бачиш, як міняються колгоспники та їхні хати. У Східній часто можна побачити ще шевченківські хати, під соломою. Селяни похмурі, обличчя їхні затерті, однотипні, без думки. Та з кожним селом на Захід хат під соломою меншає, вони стають чистіші, на стінах з'являється орнамент, двері, вікна й дахи — різьблені. (Трохи нагадали мені Західну Україну деякі селянські хати Баварії). Більше різних облич, у них — думка. У самих Карпатах мене вразили гуцули, давнє плем'я з дуже своєрідною мовою і звичаями. Хода ставна, обличчя — горді»⁷. У цій статті я не спиняюсь на візуальних відмінностях, що свідомо чи несвідомо залишилися у тогочасних приватних спостереженнях, але вважаю, що при поглибленому дослідженні можна вийти на цікаві висновки про видимі, зримі ознаки радянських внутрішніх колоній.

Окремо у статті розглядаю постать «вчителя/вчительки» як одну з ряду символічних фігур соціалістичних трансформацій, якій надавався особливий статус агітаційно-ідеологічного агента влади⁸. Через це, на мій погляд, вчительське повсякдення, а точніше весь триб їхнього життя піддавався конструюванню, регламентувався радянською системою. У процесі «радянзації» Західної України та у розвитку загальної освіти в західних областях республіки повоєнного часу особливу роль відіграли вчителі зі східних областей Української РСР та Російської РФСР. Їх у західних областях у 1950 р. працювало 49 553 осіб, з них 17 791 (35,9 %) —

⁷ Плющ Л. У карнавалі історії. Свідчення / Леонід Плющ. — К. : Факт, 2002. — С. 281.

⁸ Петренко О. Три розповіді. Вчительки «зі сходу» та «бандерівський край» / Олена Петренко. — Електронний ресурс / Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/574-olena-petrenko-try-rozpovidy-vchytelky-zi-skhodu-ta-banderivskiy-krai>

з місцевого населення. Усього ж протягом 1944–1950 рр. лише до сільських місцевостей регіону було направлено зі східних областей республіки майже 44 тис. педагогів⁹. Одні з них стали жертвами націоналістичного підпілля, інші, не витримавши нелегких умов праці, повернулися. Найвні акти насилля, страх за життя, особливо в герметичних умовах сільської місцевості, призводили до численного повернення вчителів до східних областей, а то й прямого дезертирства з місць роботи. Окрім того, чимало шкільних учителів центральних і східних областей УРСР, яких скеровували на роботу у західні регіони, потрапили під репресивний прес радянської системи¹⁰.

У продовження міркувань про «вчителя/вчительку» як символічну фігуру у радянському проєкті пропоную приклад конструювання і використання образу загиблої вчительки як героїні у боротьбі за «становлення радянської влади». Ім'ям Раїси Борзило — вчительки з м. Сватове, що на Луганщині, яка вчителювала у с. Гаї Пустомитівського району на Львівщині й загинула 1945 р., ймовірно, ставши жертвою націоналістичного підпілля, наприкінці 1950-х рр. було названо місцеву школу, а 1967 р. в центрі села встановлено меморіальний бюст із написом: «Відала своє життя за наше щастя»¹¹. Зберегли пам'ять про загиблу вчительку і в рідному селі Первомайському Сватівського району, де вона народилася, там її іменем названо вулицю і встановлено меморіальну дошку на місцевій школі. «Подвиг» учительки надихав на написання віршів, зокрема, їй присвячується поема «Безсмертя комсомолки» (написана 1989 р.), в якій є такі рядки: «Світлій пам'яті нашої землячки, дочці Ленінського комсомолу, дівчині з села Первомайського Сватівського району, яка загинула від буржуазних націоналістів на Львівщині, — присвячую»¹².

Скерування значної кількості вчителів у західноукраїнські області було об'єктивно зумовлене, оскільки в повоєнний час у регіоні формувалася широка мережа загальноосвітніх шкіл, проводилася робота з ліквідації

⁹ Рубльов О. С., Черченко А. Ю. Західноукраїнська інтелігенція та Сталинщина / Олександр Сергійович Рубльов, Юрій Анатолійович Черченко. — К., 1990. — Препринт № 7 (19). — С. 46.

¹⁰ Докладніше про долі репресованих учителів-черкашан див.: Освітняни Черкащини — жертви радянського тотального режиму: документальне видання / упоряд. В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамара. — Черкаси : Брама-Україна, 2009. — 272 с.

¹¹ Борзило Раїса Григорівна. — Електронний ресурс / Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B7%D0%B8%D0%BB%D0%BE_%D0%A0%D0%B0%D1%97%D1%81%D0%B0_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

¹² Борзило Раїса Григорівна. Сватовчане — жертви ОУН-УПА. — Електронний ресурс / Режим доступу: <http://svatovo.lg.ua/people/upa/borzilo.html>

неписьменності серед дорослих. Також добре відомим є те, що масове використання у Західній Україні тривалий час керівних кадрів будь-якого рангу переважно зі східних областей Української РСР мало насамперед політичне обґрунтування. У цілому визначальною рисою кадрової політики в західних областях, особливо в перші повоєнні десятиліття була недовіра до місцевих кадрів. Усі відповідальні посади обіймали немісцеві, а висуванців з місцевого населення рекомендували переважно на другорядні посади, передусім у сільській та районній ланках. Як правило, місцеві уродженці обіймали посади завідувачів сільських клубів і хат-читалень, сільських бібліотек, де становили 85–90 % від усіх працівників¹³. Така ж ситуація склалася не лише в культосвітній, а й у всіх сферах суспільно-політичного життя регіону.

Перед педагогами, як загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, поставало ідеологічне завдання, в основі якого лежала «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів». Від приїжджих очікувалася політична активність, яка могла виявлятися як у підготовці до виборів, організації зборів комсомольців, комуністичних святкуваннях, роботі клубів, так і в «тихій» діяльності інформатора. Про різного роду діяльність учителів добре збереглася інформація у численній краєзнавчій літературі, авторами якої є в основному вихідці з тих сіл, про які йдеться у книжках. У такій літературі подається історія села, згадуються визначні односельчани, біографії педагогів місцевої школи тощо. Прочитую невеличкий уривок із книжки Романа Коритка, знаного краєзнавця на Львівщині та Франківщині, під назвою «Пуків — героїчне село Рогатинського Опілля»: «Практично запис до колгоспу проводили спеціально створені групи, до яких входили енкаведисти, місцеві представники, зокрема працівники сільради, «стрибки», нерідко до них підключали вчителів, на чолі із районними уповноваженими з числа партійних радянських службовців. Вони й здійснювали силовий і моральний тиск на людей, своєю чергою перебуваючи під таким же тиском свого районного начальства, на котре чинили утиски обком партії, облвиконком та управління внутрішніх справ і державної безпеки»¹⁴. І ще один фрагмент: «Крім навчально-виховної роботи у школі, вчителі змушені були виконувати різного роду ідеологічні доручення, бути агітаторами, виступати перед населенням з бесі-

¹³ Рубльов О. С., Черченко А. Ю. Західноукраїнська інтелігенція та Сталінщина / Олександр Сергійович Рубльов, Юрій Анатолійович Черченко. — К., 1990. — Препринт № 7 (19). — С. 46–47.

¹⁴ Коритко Р. Ф. Пуків — героїчне село Рогатинського Опілля / Роман Федорович Коритко. — Львів : Тріада плюс, 2009. — С. 538.

дами на політичні теми, читати доповіді та лекції. У шкільному архіві збереглися записи про громадські доручення окремих вчителів — член сільського лекторію, секретар жіночої ради села, агітаторка у ланці, редактор колгоспної стінгазети, комсорг школи, керівник сільського агіт-колективу. Учителі школи також виконували різні позакласні доручення»¹⁵.

Наданий постаті «вчителя/вчительки» особливий статус агітаційно-ідеологічного агента влади у побудові радянського суспільства, формуванні «радянської людини» в Галичині успішно реалізовувався. У цей процес були залучені спочатку вчителі з центральних і східних областей Української РСР та Російської РФСР, а згодом і місцеві, поступово вбудовуючись, зокрема й у ієрархічні структури радянської держави. Конструйований, узагальнений образ загиблої вчительки як героїні у боротьбі із «українськими буржуазними націоналістами» за «народне щастя» тривалий час підсилював цей статус і був дієвими навіть після завершення радянського проекту. Це досить чітко визначене суспільне призначення, крізь яке зчитувалися вчителі у радянській системі, було тільки однією з регулятивних рамок, що зумовлювали вчительське повсякдення.

Наблизившись впритул до питання повсякдення вчителів на сільських теренах Галичини, я, не вдаючись у дискусії щодо визначення і смислового наповнення поняття «повсякденність»¹⁶, розглядаю повсякденне життя не лише як буденний, повторювальний, узвичаєний життєвий цикл, а й рівень життєвих новацій, «проривів» буденного, звичайного, постійного. Одночасно зважаю на побутові деталі, оскільки поділяю думку Наталії Пушкарьовой, що одна побутова деталь може допомогти дослідникам відчувати те, що передавало на той момент «дух часу»¹⁷. Я опираюся насамперед на особисто записані розповіді вчительок, поділяю думку багатьох дослідниць, які стверджують, що ці усноісторичні джерела не можуть бути використані тільки як ілюстративні чи ті, які

¹⁵ Коритко Р. Ф. Пуків — героїчне село Рогатинського Опілля... — С. 596–597.

¹⁶ Детальніше з дискусіями, що тривають довкола розуміння поняття «повсякденність» див.: Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 20-ті роки: повсякденне життя / Ольга Коляструк / Відповідальний редактор В. М. Даниленко. — Харків: Раритети України, 2010. — 386 с.; Сохань Л. Стиль приватного життя особистості: цивілізаційний вимір / Лідія Сохань // Стиль життя: панорама змін / за ред. М. О. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 221–273.; Годованська О. Повсякдення (не) тотожне етнографічному побутописанню / Оксана Годованська // Народнознавчі зошити. — 2015. — № 6. — С. 1344–1359.

¹⁷ Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения / Наталья Пушкарева // Гласник Етнографского института САНУ. — Белград LIII. — С. 21–34.

емоційно збагачують дослідження, а інформативно майже нічого не дають. Моє основне завдання перебувало у площині тлумачень свого повсякдення самими жінками, відчуттів, емоцій, що їх викликали розповіді про своє повсякденне життя, життя вчительки у селі.

Як останню ілюстрацію, яка допомогла би зануритися у повсякдення сільських учителів, пропоную цитату з уже згадуваних спогадів Леоніда Плюща, який певний час працював учителем у селі на Одещині: «Справи з викладанням там (*сільські школи — О. Г.*) дуже погані. Мізерна зарплата, ніякої творчості — все це відлякує молодь від професії вчителя. Але якщо частина молодих учителів у місті все-таки досить енергійні й розумні, то на село їдуть найпасивніші і найдурніші, невдахи. У мене були математичні здібності, була енергія, і тому мені здавалось, що я зможу принести в селі користь»¹⁸. Далі йдуть розлогі роздуми про маленьке село за 60 км від Одеси, про зарплату в 50 рублів (з яких половину віддавали господині за приготування їжі, а за ліжко у винайманий хаті платив колгосп), про злидні селян, про директора школи — п'яницю, про учнівську осінню «допомогу» колгоспу у збиранні врожаю, про «переростків» у кожному класі, про написаний автором разом із ще однією вчителькою викривальний лист у райком партії і в районний відділ народної освіти, і про догани, занесені в особову справу авторам цього листа внаслідок «роботи» комісії, і про втечу від «ідіотизму сільського життя»¹⁹.

Яким же було щоденне життя вчительки, котра виходила за поріг школи? Як вчительки самі пояснювали, що було їхнім щоденним життям? Хочу, щоб у відповідь почутими були голоси моїх оповідачок: «...В мене першої був телевізор у селі, мені вже надоїло, я в хаті не могла де бути, то всьо приходило. А потім той купив, той купив, то було інакше. ...Знаєте, як у селі то життя, приходиш додому, я ж мала сім'ю, спочатку чекаєш дітей зі школи, діти корів женуть, а я збираюся та йду з чоловіком у поле, до сіна. Ото наше повсякденне життя. Ціле літо біля сіна, а осінь знову школа і знову робота, і після роботи бульбу збирати, і отак аж до зими. А зимою, що у нас такого не було, немає такого, щоб десь поїхати, піти. Хіба у клуб, кіно ше, тоді кіно було. У нас возили кіно. У кіно підеш чи якісь танці організують у клубі. Переважно то школа організовувала такі всі концерти, бо я була. Я ще вчила співи, то я була організатор того всього, тих концертів. То в мене було одне захоплення, що я тим всім цікавилася. Я не музикант, а так, самоучка. Я ставила

¹⁸ Плющ Л. У карнавалі історії. Свідчення / Леонід Плющ. — К. : Факт, 2002. — С. 50.

¹⁹ Там само. — С. 51–56.

концерти всі, у школі ми виступали в клубі на кожне свято, тепер бачу немає того. На кожне свято я ставила концерт. Участь брали учні, а вже директор наш, він зараз у районі працює, він організовував художній гурток драматичний. То ми ставили вистави страшенні! Їздили в сусідні села — Труханів. Участь брали вчителі і з села люди. Пам'ятаю, що ставили "Назар Стодоля", я й уже позабувала ті українські вистави, я уже позабувала. Ще й мій чоловік приймав участь. Всі йшли, цікаво було, клуб такий був, самі приносили з дому, такі лавки, крісла, місця не було, на вікнах люди сиділи. Страшна маса народу була! До кожного свята треба було підготувати, а як же, а тим більше я ще хотіла. А як вже на Тараса Шевченка, то Боже! То було страхіття! То і молодші класи! Я днювала і ночувала в тій школі! Бо не було часу. Я в неділю ходила робити репетиції, бо діти корів пасли — не було часу! А як учила — сама. Чоловік мені купив радіо таке, пластиноків накупила з піснями і я собі сиділа вечір, і то слухала! Дуже любила слухати! ... Я мала і корову, чоловік коня мав, свині. Я тримала по два бугаї, корова, по дві свині. Корми були. То не так, як тепер, така дорожнеча. Тоді я за один карбованець купила шість хліба і що мені було свиней годувати. І ще чотири сірки виходило. Та чесне слово! Та наберу цілу торбу хліба, та й шо — зварила чи не зварила свині, а хліб є, дай дала, та й усе. Та які свині були! А чоловік хіба ввечері приходив. Він на машині робив, та й їздив, великі рейси мав — в Миколаїв з Миколаєва. Приїде то сіно привезе машиною, машину він завжди мав, брав з роботи. А я вже йшла робила, то ще батько жив. То ми обидвоє з батьком ідемо на поле. Діти йшли зі мною, поробили такі малі грабельки та й ходили! ... В нас було ательє в Скольому (*районне містечко Львівської області — О. Г.*), купиш матерії, бо не було так, як тепер, хочеш шити всякі сукенки, а так не було. То я завжди купляла собі матеріал та й носила туди. В нас такі самоучки кравчині, а там вже віднесла — та й пошиють. Колись були сарафани дуже модні. Такі вчительки ходили в сарафанах. Я любила! Тоди щось таке нове, вже якась мода, я їхала вже собі купляла. В Струю (*районне місто Львівської області — О. Г.*) на базар ми їздили, там щось собі купляли. Тут не було. І дівчат своїх так одягала. Мої дівчата у селі то були! Правда на тодішній час ми добре жили. ... Чоловік заробляв сто сорок — сто п'ятдесят гривень (*помилково назвала гривні замість карбованців — О. Г.*), то була зарплата в нього. Крім того, десь там закалимить, що він привіз, що він вже мав для себе. А ми така зарплата була спочатку — сорок сім рублів потім підвищили нам п'ятдесят, потім на п'ять, а потому шістдесят, а шістдесят п'ять то вже всьо, ов! Я вже дівчатам щось там куплю! Він завжди мені привозив з роботи, їде в Роздол, то заїжджав в Миколаї, то в нас

ковбаси то з хати не виходили. Він всьо привозив додому їстівне. Насправді, я того нічого не купляла. В мене холодильник першої тоже в селі був! То холодильник тими ковбасами, тими всякими — “дрогобицька” то така була ковбаса, таку зараз не знайдеш! Риба, яка хочеш була. Боже, я собаки годувала рибою! Забито було повністю, всього було шо не хочеш! Він все возив, а я вже таке купляла — одягати, чоботи, черевики, мешти, босоніжки! То вже в магазин в Скольому там було! А як не, то їдеш собі в неділю на базар до Стрия, як хочеш ліпше шось. То вже їхали в Стрий!»²⁰.

І ще пропоную одну розповідь про повсякдення вчительки: «...Вдома у нас уже не було дітей, а я п'ята дитина була. Тримались мо корову, далі тато помер, далі мама через одинадцять років. Далі сестра, в мене сестра була каліка від народження, інвалід. І шем трималам сама п'ять років корову, без неї. А коло неї десять років, хворіла бо вона мала до чого впала і мала перелом клубного суглобу, а ще мала підшкірний рак голови. Страшне, які були рани, повіка зогнила, ну десять років я так мучилася з нею, а вона з собою! Я не мала сім'ю, я одинок, мала такі заботи. ...Народний гумор я любила, був фізичний гурток, то я вела. А директор дуже любив таке, драматичні п'єси готував для села. Навіть їздили в Труханів, Корестів. Витвицький він того дуже любив. Участь брала і всі вчителі брали, і з села молодь, і навіть старші чоловіки. “Святання на Гончарівці” я там не брала роль, то гарно він підготував. Шо в Труханові не могли ся на любити! Та ще якісь, я забула. У нас був клуб найперш там коло школи, далі той розібрали, бо побудували тут біля сільської ради. ...Корова, сіно заготовляла на корову, садила бульбу, сіяла, займалася господарков! Я навіть собі так уявляю, як я могла со всім справитися. І на роботу, і роботу треба було вести на належному рівні, бо вимагав Витвицький! Все село знає, шо він вимагав, і зараз йому всі вдячні за то! І учитися, і дома каліка була, мама стара лишилася, а сестра каліка десять років вона лежала. ...Мені шили, побут був в Скольому. Там кравчиня була там, вона мені шила. В магазині було повно, на раз універмаг, то на полицях всілякої шерсті, всього шовку чи ситець все справжнє, тепер такої матерії нема. Та колись я мала таку зарплату, сто вісімдесят рублів, то велика бо то рублі! За тоті сто вісімдесят рублів я ще могла собі скласти чи там на книжку, я на книжку. ... То була дуже проблема, коли застану в магазині, захопити треба було, ліпша була барахолка на базарі в Стрию — там треба було купити собі светер чи

²⁰ Записала Оксана Годованська від Дмитрів Степанії Степанівни, 1947 року народження, село Кам'ятка Сколівського району Львівської області в липні 2015 року.

шось таке. Готовий одяг дуже мало було. А як є то таке перебрики, що люди лишили! Їздили в Стрий, Львів, Дрогобич — де хто міг. З продуктами теж було важче. Тепер гречки мож купити всьо, а тоді, але продукти були якісніші, ніж тепер. Колись була така консервна “кілька”, вона була дуже тана 30 коп., але не дотеперішньої. ... Тоді холодильник такі малі, то мож якось було собі потому купити, телевізор — не дуже так часто, бо ставили кіно в клубі. Кіномеханік у Скольому він жив, але він був із Кам’янки. Індійські кіна найбільше любили, ціле село приходило! Я ходила! Я індійське кіно любила... Я читати дуже книги читала, я й тепер читаю. Мені дуже подобалася була така книжка “Остання шабля”, і такі я любила, знаєте, таке шось про шпіонів, о такі я любила книжки! Але я не пам’ятаю багато, я брала в бібліотеці і мала вдома багато книжок. Я й тепер читаю. ... Щоденне життя — було господарські турботи, а потому були хворі мама й сестра, мала загрузку таку за хворими ухажувати, та й робота та й всьо. Та й сама ... (плаче — О. Г.)»²¹.

На завершення, як мої висновки, пропоную такі твердження. Значна фемінізація сільської вчительської праці в радянський час дає змогу (де)конструювати розуміння не просто вчительського повсякдення, а жіночого щоденного життя.

Індивідуальне, особисте розуміння «повсякдення» самими оповідачками, колишніми вчительками, тісно переплелось з їхньою професійною діяльністю, з різними громадськими навантаженнями і активностями. Ця частина їх щоденного буття становила левову частку їхнього «банку часу». Публічному підпорядковане або публічним продиктоване і особисте. Наприклад, здебільшого «серйозне» дозвілля вчительки. Насамперед читання книг, що їх випозичали у бібліотеці, обов’язкове читання газет, відвідування сільських клубів, участь, а найчастіше організація тематичних свят, вечорів, концертів, вистав, перегляд фільмів. Тим самим дуже розмитую ставала межа між публічним і особистим повсякденням жінки-вчительки.

Повсякденне життя сільської вчительки у радянський період підпадало під регулятивні суспільні, ідеологічні та професійні рамки. Водночас воно суттєво залежало від сільського трибу життя, від господарських робіт, які також були серед повсякденних обов’язків вчительки. Сільські вчительки були менш активно задіяні у «дiставанні» продовольчих продуктів, оскільки найпростіший їх набір вони вирощували на власних городах і у власних господарських приміщеннях. А невисокий, але

²¹ Записала Оксана Годованська від Хомин Катерини Юрківни, 1936 року народження, село Кам’ятка Сколівського району Львівської області в липні 2015 року.

стабільний рівень оплати праці надавав можливість без особливих труднощів купувати промислові товари (телевізор, холодильник тощо) і частково заощаджувати.

Гендерний ракурс дослідження демонструє певний ритм домашнього і сімейного життя жінки-вчительки. З одного боку, він був подібним або типовим для всіх сільських жінок. Схожість ця добре помітна у догляді за дітьми, опіці над хворими, літніми родичами, батьками, виконанні хатніх і господарських робіт тощо. З другого боку, професійна діяльність могла більшою мірою, ніж, наприклад, у жінок-колгоспниць, задавати ритм домашньому життю вчительки.

Розкриття повсякденного життя сільської вчительки у повторювальних, узвичаєних практиках проявив і рівень життєвих «проривів» буденного. Цей життєвий «прорив» став для мене явним, помітним через саму поставу жінки-вчительки, самоповагу, що чується у розповіді про себе, розуміння значущості її роботи для радянського суспільства; через її почуття гордості за самовіддану нелегку працю, радості за свої успіхи і за успіхи своїх дітей, учнів. А також у (спів)житті всередині радянського проекту, під тиск якого в усіх сферах життя потрапили пересічні громадяни західних областей УРСР.

М. ГРИМИЧ

*Науково-дослідний інститут українознавства
МОН України (Україна, Київ)*

ТЮНІНГ, АБО ПРОСТІ СПОСОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тюнінгом в інженерних науках називається процес дороблення пристрою чи машини, що спрямований на покращення їхніх заводських характеристик, експлуатаційних якостей та дизайну, а також комфортності роботи з ними. Я дозволила собі використати цей термін щодо польових практик зокрема, щодо удосконалення вже наявних прийомів, інструментів, технік та їх комбінацій. Над цим питанням постійно працюють представники різних гуманітарних наук та дослідницьких дисциплін, про що свідчить ряд останніх українських видань¹. Сьогодні у розпорядженні науковців є нові технології, досить прості в оперуванні навіть для гуманітаріїв, це дає можливість значно зекономити час та гроші. У поєднанні з доволі простими тактичними прийомами дослідника вони можуть давати відчутний ефект.

У цій статті не йдеться про «винайдення велосипеда». Інструменти й техніки, що їх застосовую й описую нижче, використовують більшою чи меншою мірою різні дослідники. Я поставила собі за мету узагальнити цей досвід і представити стилістику власної польової практики.

Специфіка польового етнологічного, антропологічного, соціологічного або усноісторичного дослідження, на відміну, скажімо, від археологічного чи зоологічного, полягає в тому, що воно має справу з живими людьми. Проводячи опитування, польовик має пам'ятати, що він має справу не просто з інформацією і не просто з носієм інформації, а ще й з таким делікатним інструментом, як людська пам'ять.

Хороший збирач, ставлячи запитання респондентові, пристосовується до нього і мобілізує його на пригадування. Серед способів **актуаліза-**

¹ Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: Навчальний посібник. — Львів, 2008; У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. — Харків, 2010; Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. — Харків, 2012; Поле: збірник наук. праць з історії, теорії та методології польових досліджень / за наук. ред. М. Гримич. Т. 1: Вступ до спеціальності. — К., 2014.

ції пам'яті респондента є: групове інтерв'ю², зокрема можливість скористатися присутністю «третього незайвого»; застосування малюнкових методів³; безпосереднє нагадування; повторне інтерв'ю⁴ з «перелицюванням»; етнографічний репортаж як форма інвентаризації простору, події тощо⁵.

Отже, про все поступово.

Найбільш поширеною формою проведення інтерв'ю є класична стаціонарна, коли спілкуються записувач і респондент, або, як варіант, — кілька записувачів і респондент, або записувач і кілька респондентів (*групове інтерв'ю*). Останню форму я застосовувала неодноразово. Групових інтерв'ю ніколи не планувала наперед, більше того, намагалася їх уникати, бо боялася їх, як вогню. Однак виходило так, що мені часто доводилося вести розмову з групою мовців, і на моє здивування, я побачила, що це може бути дуже ефективною формою збирання інформації. Позитив такого інтерв'ю полягає найперше в тому, що під час розмови відбувається взаємоуточнення і взаємодоповнення інформації різними респондентами. Однак ще більша користь від такої практики — у тому, що в ході групового інтерв'ю відбувається взаємоактуалізація пам'яті. Під час розмови респонденти не лише самі згадують, а й змушують до цього своїх друзів («Пам'ятаєш, як...?»).

Є, звичайно, і деякі недоліки групових інтерв'ю, які мають переважно

² Докладніше про це: Глушко М. Колективний інформатор: переваги і недоліки (рукопис). Текст статті, поданий до редакції видання «Поле: збірник наук. праць з історії, теорії та методології польових досліджень Т. 3: Збирач і респондент» (К., 2017).

³ Див., зокрема, про користь повторного запису у фольклористиці: Головаха І., Бріцина О. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині (тексти та розвідки). — К., 2004. С. 354–425; Бріцина О. Усні тексти повторних виконань і питання «пам'яті традиції» // Головаха І., Бріцина О. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині. — С. 521–561.

⁴ Див. Зокрема: Отріщенко Н. Шляхи та образи: способи зображення простору на ментальних мапах (рукопис). Текст статті, поданий до редакції видання: «Культурний ландшафт Києва та околиць / за наук. ред. М. Гримич» (К., 2016); Гримич М. Відчуття місця за відсутності місця: ментальні карти потопленого села (рукопис). Текст статті, поданий до редакції видання: «Культурний ландшафт Києва та околиць» (К., 2016).

⁵ Зразок авторського досвіду здійснення та публікації етнографічного репортажу див.: Гримич М. Сільське весілля українців Бразилії // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річної наукової діяльності професора Валентини Борисенко/ за наук. ред. М. Гримич. — К., 2015. — С. 102–204.

суто технічний характер. Наприклад, прослуховуючи запис, не завжди розрізняєш, кому належить той чи інший голос, або ж респонденти (найчастіше — респондентки) говорять одночасно.

Ще одна «випадковість», яка не раз трапляється записувачу в полі, однак яка також може стати важелем актуалізації пам'яті респондента, — це присутність під час інтерв'ю «*третього зайвого/незайвого*».

У свій час у кількох публікаціях я вже обґрунтовувала потребу мати провідника (також свого роду «третього незайвого») на «чужому» полі⁶.

«Третім зайвим/незайвим» може бути родич/сусід/товариш респондента. Під час мого інтерв'ю в Бразилії з 90-річною Михайліною Іванчук (Пришляк) була її донька Антоніна Зварич (Пришляк). Її присутність спершу, м'яко кажучи, дуже заважала, проте з часом «третя зайва» стала «незайвою», зокрема, вона грала роль перекладача між мною та своєю мамою: часом Михайліна Іванчук не розуміла мене (можливо, через мою вимову), тоді донька повторювала їй те саме (навіть тими ж самими словами), і в очах матері відразу з'являвся вогник: «А-а, порозуміла!».

Наприклад:

М. Г.: Чи весілля в них бу́ло?

М. І.: Га?

М. Г.: Весілля бу́ло?

М. І.: Га?

А. З.: Мамо, питають, чи бу́ло в них весілля?

М. І.: (відповідає) Я там знаю?.. То вже [був] такий вобід, такі танці якісь там були трошка. Я там знаю, які?..⁷

Цікавими для мене були коментарі Антоніни Зварич, причому вони могли бути висловлені не лише голосом, а й мовою тіла (ляскання себе по стегнах від задоволення або ж категоричне хитання головою при незгоді з матір'ю).

Інший приклад. Я беру інтерв'ю на тему рибальства на Дніпрі. Розповідає Євдокія Бабич, яка провела за цим заняттям левову частку свого

⁶ Див.: Гримич М. «Інквізиторський» стиль польової збирацької роботи, або Про інтенсивність досліджень на «чужому полі» // Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 1: Вступ до спеціальності. — С. 146–157.

⁷ Зап. Марина Гримич 11 травня 2009 р. у м. Прудентополіс від Іванчук (Пришляк) Михайліни, нар. 1920 р. у колонії Капанема (штат Парана) // Архів українського фольклору Богдана Медвідського (далі — АУФБМ), фонд Марини Гримич, 2009.029. (далі — АУФБМ, фонд Марини Гримич).

дитинства і юності. Майже все інтерв'ю є індивідуальним, однак у деяких моментах у нашу розмову втручається її чоловік, Василь Бабиц, який виріс у тому ж самому селі.

...Є. Б.: Стябло... І пускає в нього сітку рівненько, бо сітка ж так: тут — грузьки, а тут — поплавці. Як це вони називаються?

В. Б.: Берендійки!

Є. Б.: Берендійки, да! Так берендійки — це поплавці. Берендійками називались. А внизу? *(питає у В. Б.)*

В. Б.: Внизу — груз. З олова.

М. Г.: А ці поплавці з чого робились?

Є. Б.: А поплавці робились із кори берези.

В. Б.: *(уточнює)* Береста.

М. Г.: І якої величини вони були?

В. Б.: Як палець.

Є. Б.: *(заперечує)* Та ні, не так, як палець. Отакої довжини і кругленькі. Отакі... Ну як вам сказати... *(Показує).*

М. Г.: *(тихо, для себе «перекладає» мову жесту на вербальну форму)* Сім сантиметрів.

В. Б.: Я ж кажу: як палець!⁸

Як бачимо, у цьому короткому уривку з діалогу двічі відбулося взаємоуточнення інформації, причому обома респондентами, що виявилось досить корисним для справи.

Застосування малюнкових методик. Останнім часом я активно збираю уснооповідну інформацію, пов'язану з антропологією простору. Респонденти, оповідаючи про своє місцепроживання, творять власні наративи у вербальній формі і часто при цьому візуалізують сказане (у вигляді малюнків).

Під час моїх опитувань мешканців села Тарасович, затопленого під час спорудження Київської ГЕС, кілька респондентів самостійно виявляли бажання, я б сказала, навіть потребу візуалізувати сказане. У такий спосіб у дослідження потрапив дуже цінний матеріал ментальних мап одного й того ж сегмента простору. За відсутності старих фотографій того, вже зниклого, простору і неможливості здійснити нову фото- чи відеозйомку, ці технічні малюнки стали цінним джерелом дослідження. По суті, це є також тексти, наративи, лише не вербальні, а візуальні.

⁸ Зап. Марина Гримич 13 серпня 2013 р. у м. Київ від Бабиц (Осадчої) Євдокії Кононівни, нар. 1935 р. у с. Тарасовичі Вищедубечанського р-ну Київської обл. Учасник інтерв'ю — Бабиц Василь Степанович, нар. 1935 р. там само.

Усвідомлюючи те, що ментальні мапи є відтворенням не реального простору, а його образу в пам'яті респондента, мені цікаво було порівняти їх а) з наявними мапами села та околиць, які вдалося мені знайти в архівах; б) з вербальними текстами. Зокрема, під час аналізу малюнків та зіставлення їх із географічними й топографічними мапами, а також із наративами тих самих й інших респондентів з'ясувався цікавий факт: різні оповідачі й рисувальники «бачать село» (тобто мають у пам'яті образ села) з абсолютно різних ракурсів. Однак що стосується основної теми цієї статті, повинна сказати, що процес малювання значно активізував діяльність пам'яті респондентів.

Практика *повторного запису* є надзвичайно ефективною у фольклористиці для з'ясування принципових речей у галузі фольклорної трансмісії. У моєму польовому досвіді цей методичний прийом застосовувався для актуалізації пам'яті респондента. Тут я зупинюся на одній з його форм, яку я назвала *повторний запис з «перелицюванням»*.

Катехитка Емілія Кутна (Бразилія) багато десятиліть займається вирощуванням лікарських рослин і виготовленням з них ліків, при цьому надаючи професійну фельдшерську допомогу хворим. Я записала з нею інтерв'ю у репортажній формі (про етнографічний репортаж ітиметься нижче). Ми ходили з нею по городу, де вона вирощує лікарські трави, і катехитка, показуючи ту чи іншу рослину, говорила мені її назву і пояснювала особливості її використання у медичній практиці.

Однак наступного дня я змусила респондентку, уже під час стаціонарного інтерв'ю, розповісти мені те ж саме — лише з іншої позиції. Тепер я розпитувала про хвороби та їх лікування. Відповідаючи на запитання чи розповідаючи про свій та чужий досвід, респондентка знову мимоволі поодиноці назвала лікарські рослини та методи їх застосування. Як результат, деяка інформація продублювалася, однак при цьому відкрилися додаткові «шухлядки пам'яті» респондентки, і вона назвала мені значно більше лікарських рослин, тож тема народної медицини в українсько-бразильській сільській культурі доповнилася багатьма новими деталями і фактами.

Ще один приклад, з мого канадського досвіду. Я попросила одного зі своїх респондентів, ветерана дивізії СС «Галичина», учасника бродівських подій Миколу Зубрицького (м. Едмонтон, Канада), описати свій досвід участі в цій битві. На жаль, суцільного наративу не вийшло. Мені довелося ставити конкретні запитання й одержувати короткі відповіді. Тож, замість монологу, я отримала діалогічний текст.

Однак через місяць я знову прийшла до того ж самого респондента і попросила ще раз розповісти про бродівські події. На цей раз я отримала суцільну, конкретизовану деталями оповідь.

У цьому випадку перше інтерв'ю (така собі «чернетка») виконало технічні функції актуалізації пам'яті респондента, активізації процесу згадування. «Чистовиком» стало повторне інтерв'ю.

Етнографічний репортаж. У польовій методиці інтерв'ю і включене спостереження (зокрема, з фото- чи відеофіксацією) розрізняють як два окремі методи. А як назвати дослідницький досвід, коли спостереження ведеться у формі інвентаризації події чи простору разом з опитуванням? Можна було б, звичайно, назвати таку практику поєднанням двох методів. Однак я хочу запропонувати термін *етнографічний репортаж*.

Уявімо ситуацію: я перебуваю на весіллі в колонії Едуардо Шавес (Бразилія) і веду детальну поетапну аудіо- і фотофіксацію шлюбу й забави, скрупульозно розпитуючи учасників події про значення того чи іншого артефакту чи звичаю, записую на диктофон свої коментарі і спостереження. «Репортаж (від англ. *to report* — звітувати) з місця подій» — ось відповідний термін на позначення цієї дослідницької процедури.

Отже, *етнографічним репортажем* я називаю а) покрокове обстеження певного простору (обійстя, помешкання тощо) або б) спостереження за певною подією в часі, коли дослідник (сам чи з помічником) звітує різними засобами (аудіо-, фото-, відеоматеріалами, нотатками) про побачене із залученням свідчень учасників подій.

Позитив етнографічного репортажу полягає в тому, що він може представити подію чи простір об'ємно, адже фото-, відеозйомка фіксують предмети матеріальної культури (одяг, декорації, інтер'єр, ритуальні предмети) і візуальний ряд обрядодій, разом з тим як вербальний текст (розшифровки аудіозапису, нотатки) представляють словесну частину обрядодій, коментарі й пояснення респондентів, самозапис дослідника. По суті, це інформація, зібрана *комбінованим способом*: шляхом включеного чи невключеного спостереження (за допомогою фотоапарата чи відеокамери, з веденням нотаток чи коментарів на диктофон або в польовий щоденник) та інтерв'ювання учасників подій.

Комбінований спосіб збирання інформації такий же старий, як і сама етнографія. Порфи́рій Мартинович, наприклад, записував текст (до речі, нерідко й повторно) і одночасно малював портрети кобзарів. У стаціонарних радянських експедиціях, як правило, був рисувальник (пізніше — фотограф), який супроводжував фольклористів і етнографів.

Однак саме завдяки сучасним технологіям є можливість створити найбільш об'ємне і деталізоване бачення події чи сегмента простору.

Методичний прийом етнографічного репортажу я використала в своїх експедиціях до Бразилії, і не лише при обстеженні весілля Сюзанни Біло в колонії Едуардо Шавес, а й під час дослідження обійстя Віри та

Євгена Лозових у колонії Коста Карвальо, при вивченні структури і внутрішнього укладу Дому катехиток імені св. Ольги в місті Прудентополісі тощо.

Після таких комбінованих способів збирання інформації (опитування + фотозйомка + включене спостереження + загальне керівництво процесом), природно, має йти відповідне оброблення польових матеріалів, головний принцип якого полягає в тому, що англофони називають *matching*, — зведенні (поєднанні) свідчень, одержаних різним способом, в один дослідницький текст.

Тактика записувача. Ще кілька моментів щодо тактики польовика і техніки запису інтерв'ю. Хочу наголосити, що подані нижче прийоми треба використовувати обережно, оскільки, крім користі, описаної нижче, вони можуть завдати шкоди (зокрема, під час запису травматичних спогадів).

а) **Повторення за респондентом.** Якщо людина спілкувалася місцевою говіркою або говорила тихо, щоразу, перед тим як поставити наступне запитання, я повторювала сказану респондентом попередню фразу. Це дуже допомогло мені при розшифруванні аудіозапису. Такий тактичний прийом допускається під час інтерв'ю, що ведуться у формі діалогу з короткими запитаннями та відповідями.

б) **Уточнення:** кожен етнограф знає, що без цього не обходиться жодне інтерв'ю.

М. Г.: А хто очі закриває [померлому]?

М. К.: Залежить. Хтось з родини. Не раз кладуть монету [на повіки]. Щось тяжке, щоб очі замкнути. Або просто просять: замкни очі!

М. Г.: **І що, він замикає?!** (виділення моє — М. Г.).

М. К.: На прохання замкне. Або потримають трохи і просять: замкни очі!

М. Г.: **І що, він дійсно замикає?!**

М. К.: Я пам'ятаю ... наш засновник, як помер, то дуже дивився. Я стояла так при ліжку, так просто і [мені] здавалося, що такі сині очі мав і на мене дивився! Мені якось... Тримає свічку, хрест, він на ту свічку дивиться, і потім, як все скінчилося, всі побігли — кожний за чим, а я лишилася. Підійшла і сказала: «Отче, запирайте очі, запирайте очі! І пильнуйте нас звідти!»

М. Г.: Шо-шо-шо?

М. К.: «Пильнуйте, не забувайте нас!». І закрили (*Респондентка показує, як двома пальцями закрила покійнику очі*)⁹.

⁹ АУФБМ, фонд Марини Гримич, 2009.029. Гримич — Мирослава Крива.

Як бачимо, якби я не перервала респондентку і не зробила того уточнення, то в результаті б мала інформацію, яку можна було б використати хіба що в романі-фентезі.

Отже, *переривання задля уточнення*. Зізнаюся, інколи доводилося перебивати респондента, щоб перепитати значення слова. Це за «класичною жанру» забороняється робити. Рекомендується фіксувати незрозуміле слово у блокноті, а перепитувати пізніше. Однак із власного досвіду знаю: втратиш зоровий контакт (поки пишеш), втратиш нитку оповіді, втратиш (нехай тимчасово) контроль над оповіддю. Розраховувати на безвідмовність пам'яті також не доводиться. Тож якщо не перепитати одразу (перервавши мовця), дослідник забуває це слово або неправильно записує, а потім довго (і часом безуспішно) з'ясовує його в розмові з респондентом. На це часом іде багато дорогоцінного часу, адже для інформанта всі слова знайомі і він не розуміє, чого від нього хочуть.

Головне під час такого переривання — не забути останню фразу, на якій зупинилася оповідь, щоб з неї почати подальше опитування.

в) *Перепитування*. У багатьох випадках актуалізація пам'яті респондента відбувалася після повторного запитання.

Наприклад:

М. Г.: А от зараз є якісь прикмети, що от помер чоловік і в хаті закривають всі дзеркала, вікна?

Є. К.: Ні (виділення моє. — М. Г.).

М. Г.: Такого немає і не було?

Є. К.: У Прудентополі є церква дуже гарна, і тоді йде на цвинтар, сусіди несуть небіжчика на цвинтар, несуть або везуть автом, чи як. Тоді сусіди замикають вікна... в знак пошани, то є знак, щоби смерть не зайшла до хати, таке було.

М. Г.: Було таке в Прудентополі, так?

Є. К.: Так, іще є.

М. Г.: Досі, так?

Є. К.: Ше є: як везуть, тоді замикают вікно, то така повірка¹⁰.

Як бачимо, якби я не перепитала, то пустила б в обіг неправдиву інформацію.

г) *Заохочення* підсилює мотивацію респондента і відкриває етнологу нові обрії та джерела інформації.

¹⁰ АУФБМ, фонд Марини Гримич, 2009.029. Гримич — Єфрем Кривий. Інтерв'ю № 2.

Зазвичай я роблю це приблизно так:

М. Г.: Це дідो по материній лінії [відпустив землю під цвинтар]?

Є. К.: По татовій. Він відпустив, той цвинтар до сьогодні є.

М. Г.: О, правда!?

Є. К.: Так.

М. Г.: А ми там будемо?

Є. К.: То ви скажіть моїй сестрі, Мирославі, вона, може, знайде спосіб.

М. Г.: Так-так, я хочу.

Є. К.: Вона має авто, то скоріше б вона завезла на гріб тата і мами, діда й баби...¹¹

Викладені в цій статті спостереження, думки та персональний (далеко не бездоганний) досвід автора свідчать про те, що, окрім теоретико-методичної і технічної озброєності польовика, необхідної для успішного дослідження, існує багато дрібних, досить простих прийомів, технік і тактик, які можуть підвищити ефективність дослідження в полі.

¹¹ АУФБМ, фонд Марини Гримич, 2009.029. Гримич — Єфрем Кривий. Інтерв'ю № 2.

Г. ГРИНЧЕНКО

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(Україна, Харків)*

УСНІ ІСТОРІЇ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХНІХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ¹

Останнім часом усе більш затребуваними в університетських аудиторіях стають усні історії жертв нацистських переслідувань часів Другої світової війни, які залучаються до семінарських та практичних занять у рамках різноманітних спецкурсів з історії України та Європи ХХ століття, історичної пам'яті та політики пам'яті тощо. У цьому 2015/2016 навчальному році студенти соціологічного та філософського факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які слухали мої курси з «Коллективної пам'яті і політик пам'яті» та «Історичної пам'яті у соціокультурному контексті», долучилися до роботи з індексації та розшифрування усних історій людей, які пережили Бабин Яр чи були свідками тих масових страт. Ця робота тривала у рамках співпраці з Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Комітет «Бабин Яр»), за результатами якого на сайті Комітету будуть розміщені повні записи інтерв'ю та їхні транскрипти. Окрім індексації та розшифрування, студенти писали невеличкі есе, в яких аналізували окремі усні історії, а також обговорювали результати цього аналізу на семінарах.

Загалом від початку 1990-х років свідчення тих, хто пережив Бабин Яр чи був свідком тих масових страт, записували кілька дослідницьких інституцій переважно у форматі відеоінтерв'ю. Серед цих ініціатив провідне місце належить проектам Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, створеного 1994 року Стівеном Спілбергом (USC Shoah Foundation Institute). Від часу заснування за свою головну місію Інститут убачає «подолання упередженого ставлення, нетерпимості та фанатизму — і тих страждань, що вони несуть за собою — через застосування з освітніми цілями історичних відеома-

¹ Ця стаття уперше була надрукована тут: Уроки Голокосту. Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського Центру вивчення історії Голокосту. — № 1(45). — Січень–березень 2016 р. — С. 3–6.

теріалів Інституту». Формування архіву цих свідчень та надання доступу для дослідницької роботи в ньому, зокрема онлайн, є основним завданням діяльності організації².

В Україні записування інтерв'ю почалося 1996 р., у результаті було зібрано близько трьох з половиною тисяч відеоспогадів. Одним із перших знайомств із відеоінтерв'ю, в яких оповідається про Голокост в Україні, українська та міжнародна громадськість завдячує документальній стрічці «Назви своє ім'я» (режисер Сергій Буковський, продюсери Стівен Спілберг та Віктор Пінчук), яка була створена Інститутом Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії 2006 р. Пізніше на основі цієї стрічки було розроблено освітню програму «Назустріч пам'яті», навчально-методичні матеріали якої розраховані на використання у викладанні гуманітарних дисциплін учням старших класів українських шкіл³. За програмою та під керівництвом Фонду Шоа Інституту Південної Каліфорнії на основі записаних відеосвідчень був також розроблений мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх закладів до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.», що створена 2007 р.⁴

Під час семестру ми зі студентами працювали з відеоінтерв'ю цього Фонду, а також з усними відеоісторіями, що зберігаються в колекції Архіву Меморіального музею Голокосту Сполучених Штатів Америки (United States Holocaust Memorial Museum). Ця колекція формувалася в інший спосіб, ніж архів Фонду Шоа, здебільшого шляхом передачі на зберігання вже записаних свідчень (аудіо- та відеоформатів), які здійснювалися в рамках дослідницьких проектів іншими, часто іноземними організаціями.

Для цієї групи усних історій, що записувалася у рамках проекту Інституту візуальної історії, існував дуже докладний перелік питань, за яким інтерв'юери вибудовували розмову та скеровували оповідачів у їхніх пригадуваннях. Ці питання мали досягнути весь життєвий шлях оповідача і починалися детальним розпитуванням про його батьків та дідів, про дитинство та життя в родині, про сімейні історії та звичаї, про школу та дорослішання, роботу та власне сімейне життя. Великий блок

² Українською мовою інформацію про Інститут візуальної історії, його ініціативи в Україні та освітні ресурси див.: http://sfi.usc.edu/_OLD_SITE_2013/ukrainian/

³ Див. опис цієї програми та демонстраційні матеріали: http://sfi.usc.edu/_OLD_SITE_2013/ukrainian/encounteringmemory/

⁴ Посібник можна переглянути за адресою: http://sfi.usc.edu/_OLD_SITE_2013/ukrainian/painofmemory/

питань був присвячений довоєнному періоду та безпосередньому до-свіду оповідача часів воєнного лихоліття.

Усні історії, що зберігаються в музеї Голокосту у Вашингтоні та які ми дібрали для аналізу під час семінарських занять, здебільшого записані за іншою схемою. Перша частина цих інтерв'ю має неструктурований характер, тобто оповідач сам без запитань з боку інтерв'юера (подекуди можуть бути питання-уточнення) розповідає власну історію життя, пригадує ті моменти та деталі, які сам вважає за потрібне переказати. Та вже в другій частині інтерв'юер ставить питання, які, на його думку, мають прояснити та деталізувати ті моменти, що становлять дослідницький інтерес чи є завданням проекту, в рамках якого триває запис усних історій.

У цій публікації я наведу кілька прикладів питань, які ми обговорювали на семінарських заняттях, та висновки, яких ми дійшли у процесі наших дискусій.

**«До самої війни я гадки не мав, що таке національність»:
довоєнний інтернаціоналізм та радянський патріотизм**

Як у рамках вільної частини інтерв'ю, так і у відповідь на питання інтерв'юера, переважна більшість свідків 1920–30-х рр. народження наголошує на тому, що до війни євреї, українці, росіяни та представники інших національностей жили дружно, що ані розрізнення за національною ознакою, ані, тим більше, конфліктів щодо цього не було. Народжені після встановлення радянської влади, ці люди зростали, навчалися, спілкувалися, відкривали собі світ та починали усвідомлювати самих себе в цьому світі переважно як людей радянських, як громадян держави, що мала великі цілі, зокрема — перемогу світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Навіть у перші дні війни молоді люди всерйоз обговорювали можливість цієї революції: «Я пам'ятаю, як потрапила до однієї компанії зі своїми подругами, і там сиділи хлопці. І що казали? Там спалахне швидко революція, робочий клас повстане й війна закінчиться впродовж двох тижнів, уся Європа повстане»⁵.

Переважна більшість оповідачів наголошує на щирій «позанаціональній» дружбі та товаришуванні мешканців довоєнного Києва. «У національному плані ми не мали жодних понять, я навіть не знав, що таке національність, уявлення не мав майже до самої війни. Дружили хай там що, про національність мови й не було», — говорить у своїй

⁵ Надія Ізмалкова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 43220 — 55, 16 квітня 1998 р., Київ, Україна.

усній історії Мордух Нахутін⁶. Йому вторують інші інтерв'юювані, які розповідають про густозаселені двори, де мирно жили переважно бідні, але дружні єврейські, українські, російські, татарські родини, про багатонаціональні класи, в яких товаришували всі діти, незалежно від їхньої етнічної належності, про спільні свята, де єврейська мама годувала дітей усього двору, а ті навіть і не знали, стравами якої національної кухні їх годують.

У контексті заперечення існування довоєнного антисемітизму в інтерв'ю лунають думки, що він (антисемітизм) був привнесеним ззовні: «До початку війни не відчувала ніякого прояву антисемітизму, усе почалося після війни. Гітлер розпочав — люди підхопили», — говорить Тамара Чернова⁷. Також лише на Гітлера покладається і відповідальність за початок війни, що зазвичай подається у характерному для усних історій стилі особистого передчуття: «Ось як підписали пакт Сталін із Гітлером, і на передовиці “Правди” я побачила світлину, що Сталін потискає руку Гітлеру, я тоді сказала, що тільки зараз можна подумати, що буде війна. Тому що Сталін доброзичливо посміхався, а Гітлер вишкірився, ніби хоче його з’їсти. Тільки за цією світлиною я зрозуміла, що війна неминуча»⁸.

Проте варто зауважити, що були й інші пояснення довоєнної неактуальності питання національної належності. Так, Костянтин Мірошник, наприклад, говорить про відсутність протистоянь на національному ґрунті, посилаючись на статтю про розпалення національного розбрату та ворожнечі, що була зафіксована у кримінальних кодексах радянських республік, прийнятих наприкінці 1920-х рр., та передбачала за цей злочин позбавлення волі із суворою ізоляцією строком не менше року: «район, у якому ми жили, там жили росіяни, українці, робітники. Коротше кажучи, не інтелігенція, народ неосвічений. І тому, там усякі дворові розбірки, вони існували, але тоді вони не були надто серйозними. Антисемітизм, прояви антисемітизму в ті довоєнні роки каралися законом. І цього боялися. Тому що знали, як тебе назвуть «жидом, навіть не битимуть, просто скажуть “жид”, і ти поскаржишся, то можуть притягти до відповідальності того, хто собі таке дозволив. Тому був якийсь страх перед державною машиною

⁶ Мордух Нахутін. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 23870 — 99, 6 грудня 1996 р., Київ, Україна.

⁷ Тамара Чернова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 44251 — 55, 29 травня 1998 р., Київ, Україна.

⁸ Марія Насташкіна. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 46951 — 55, 4 вересня 1998 р., Київ, Україна.

і стримувались. Ну, на базарах, безпритульні, шибайголови десь там крикнуть “жид”»⁹.

Для цього покоління характерне розуміння себе й інших насамперед радянськими людьми, єдиною міцною спільнотою, яку не тільки не зруйнувала, а загартувала й зміцнила війна. Це промовисто демонструє вірш, який на камеру проникливо й емоційно читає Беньямін Вагун:

«Сашка Рымарь, и Запрудский,
И Перковский, и Петлёв,
Был еврей ты или русский —
Идентичной была кровь,
Та, что лили, не щадили,
И фашистов крепко били...
Сашка Рымарь, и Запрудский,
Вовсе нет, ты не был русский,
Ты — советский был боец,
Стук единый всех сердец...»¹⁰

Варто, утім, звернути увагу й на інші долі, що ми їх довідуємося з цих усних історій, на інші досвіди та інші самоусвідомлення та самопрезентації. Йдеться про усні історії людей, долі яких торкнулися репресії другої половини 1930-х рр., тобто дітей чи членів родин «ворогів народу». Але й у цій ситуації протиставлений інтернаціональний

⁹ Костянтин Мірошник. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 21998 — 13, 31 жовтня 1996 р., Єрусалим, Ізраїль.

Відповідно до статті 56–21 Кримінального кодексу УРСР, затвердженого влітку 1927 р., «за пропаганду або агітацію, спрямовану на підбурювання національної або релігійної ворожнечі чи розбрату, а також за розповсюдження або виготовлення і зберігання літератури того самого характеру застосовується — позбавлення волі на строк до двох років». Цит. за: Кримінальний кодекс УРСР. — Держполітвидав УРСР, К., 1950. — С. 21.

¹⁰ Беньямін Вагун. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 27240 — 49, 5 березня 1997 р., Київ, Україна.

У цьому зв'язку наведемо приклад нещодавно опублікованого дослідження американської вченої Аніки Валке «Піонери та партизани: усна історія нацистського геноциду в Білорусі», де авторка, серед іншого, говорить про те, що в усних історіях першого радянського покоління євреїв спогади про 1930-ті роки набагато більше висвітлюють позитивний досвід інтернаціональної солідарності та дружби, ніж відомі деструктивні та репресивні практики. Див.: Anika Walke. *Pioneers and Partisans: An Oral History of Nazi Genocide in Belorussia* (Oxford UP, 2015).

радянській людині довоєнного зразка «ворог народу» також був позбавлений національної ознаки, що відчували на собі його діти та родичі: «У класі не було розподілу на єврейських чи неєврейських дітей. Мене не вважали ані євреєм, ані росіянином чи українцем, я був сином ворога народу», — зазначає Михайло Коробко, син репресованого 1937 р. Генріха Гайстмана ¹¹.

**«Чи знали ви, що коїться в Європі?»:
передчуття, чутки та плітки напередодні війни**

Очевидно, що неможливо навести точні показники чи підрахувати відсотки людей, які знали про нацистські злочини в Європі та переслідування там євреїв і які не знали нічого. У тих усних історіях, що ми аналізували, представлені обидві точки зору, іноді підкріплені доволі неочікуваними історіями-аргументами, як, наприклад, в оповіді Віри Измалкової: «Вони [німці] їхали велосипедами, хто мотоциклами, хто машинами. Але що дивно, знаєте, раптово — група євреїв. Десь шестеро, мабуть, одягнені у фраки, чуєте. Циліндри в них, із квітами вони зустрічали німців. Ми на власні очі бачили, ось. Нам трохи не забракло мови. А вони якусь зупинили машину, там сиділи якісь офіцери, а вони їм дарували квіти. Причому, от якби німці їх змусили, привели їх туди якось. А тут вони самі, старі, ось із такими пейзажами, з квітами зустрічали. *От настільки ми геть нічого не знали, що роблять німці!*» (курсив мій — Г. Г.). Оповідачка далі наводить приклад сусіди єврея, в якого питали, чого він сидить і не їде з міста, на що той відповідав, що німці — культурний народ і вони нікого ображати не будуть. «Вони не вірили, можете собі уявити?» — емоційно закінчує цей епізод оповідачка ¹².

Загалом незнання того, що відбувається в окупованих німцями європейських країнах, оповідачі пояснюють своїм дуже молодим віком на початок війни (адже дитині складно було самій розумітися на таких речах), досвідом своїх батьків та рідних, які «бачили німця» під час Першої світової війни і, як сказано в епізоді вище, вважали німців за «культурний народ», а також радянською пропагандою, яка про переслідування європейських євреїв нічого не повідомляла. Цікаву думку щодо останнього пояснення дає у своїй усній історії Яків Козлов:

¹¹ Михайло Коробко (Гайстман). USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 50144 — , 10 червня 1998 р., Київ, Україна.

¹² Віра Измалкова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 43218 — 55, 16 квітня 1998 р., Київ, Україна.

«дуже дивно, що радянська пропаганда говорила про те, як чинять із військовими, як із полоненими, як міжнародний Червоний Хрест втручається, але жодного слова про євреїв. Може, це якась домовленість, *сепаратна угода про геноцид* (курсив мій — Г. Г.). Не було ніякої конкретики. Мій батько обов'язково зреагував би на це»¹³. Про відсутність цієї теми в радянській пропаганді говорить також Костянтин Мірошник, проте аргументує це в інший спосіб. На пряме питання інтерв'юера, чи була наявна до війни єврейська тема у засобах масової інформації, відповів так: «Не було її абсолютно, тому що мова йшла про те, що... про радянський народ. Одне визначення для всіх категорій, націй. Тому в ці напружені часи ніяких міжнаціональних непорозумінь не брали до уваги, бо все для фронту, усе для перемоги, неподільний радянський народ захищає себе»¹⁴.

Проте про повну відсутність теми переслідування євреїв після приходу Гітлера до влади говорити некоректно. Ті оповідачі, які знали, як нацисти поводяться з євреями та були готові до переслідувань, своїми знаннями завдячували насамперед книжкам і фільмам, а також повідомленням від людей, які з'являлися з західних кордонів: «звідти стали приходити люди, і я на власні очі бачила, що людина казала “я бачила біженців, євреї з Польщі йшли, з цієї України”. І вона розповідала такі речі, що треба звідти тікати, що німці чинять розправи над євреями, і деякі євреї чкурнули сюди в Україну. Я бачила цих людей. Вірити в те, що німці були виховані люди, порядні, культурні, могли тільки дурнувати. При владі був фашизм. Ми бачили стрічку “Професор Мамлок”, ми бачили, як прекрасного хірурга по сценарію, через те, що він єврей, вигнали з лікарні, і вже зрозуміли, що у фашистів іде така політика геноциду, ми вже це зрозуміли, хоча вдома мама не дуже тямала, але ми вже бачили фільм. І до нас потрапляли чутки, що в Німеччині з євреями дуже погано чинять»¹⁵. Згадується в усних історіях також фільм «Родина Оппенгейм», котрий, разом зі стрічками «Професор Мамлок» та «Болотні солдати» були зняті у 1930-х роках на хвилі антифашистської радянської пропаганди. Реліз названих стрічок удома та за кордоном, пише у своїй книзі «Фантом Голокосту» Ольга Гершензон, майже

¹³ Яків Козлов. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 45032 — 55, 4 червня 1998 р., Київ, Україна.

¹⁴ Костянтин Мірошник. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 21998 — 13, 31 жовтня 1996 р., Єрусалим, Ізраїль.

¹⁵ Віра Измакова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 43218 — 55, 16 квітня 1998 р., Київ, Україна.

збігався в часі з нацистськими погромами, що робило ці стрічки неочікувано своєчасними. Рецензії на фільми з'являлися на тих самих газетних сторінках, що й повідомлення про звірства нацистів та протести проти них¹⁶.

Але в будь-якому разі масової масакри, розстрілу тисяч осіб в одному місці за дуже короткий проміжок часу не міг собі уявити ніхто, навіть попри чутки щодо перших страт, які відбувалися вже на території окупованої України після входження німецьких частин влітку 1941 р. Так, наприклад, Віра Белопольська¹⁷ говорить про мати, яка приїхала до Києва з Білої Церкви та розповідала про страти євреїв, що відбувалися там у серпні, Любов Остапенко¹⁸ згадує, що батько, котрий працював на залізниці, переповідав чутки про те, що німці розстрілюють євреїв у Фастові. Про Фастів згадує й Ганна Венгловська, коли описує реакцію населення на ходу євреїв 29 серпня: «Я подумала: “Ну куди їх можуть гнати?”. А один мужик каже: “Туди, куди й нас гнали”. Я кажу: “Де?”. Він каже: “У Фастові на кладовищі повбивали”. Я кажу: “Та що ви таке кажете? У вас там у Фастові трохі, а тут он скільки, куди ж їх будуть”»¹⁹.

«Усіх євреїв зібрати, і вони поїдуть на землю Обітовану»: переказ як переповідання почутого

У контексті розгляду історій та згадок свідків трагедій Бабиного Яру ми звернули увагу на те, що поряд із розлогими оповідями існують також коротенькі повідомлення дуже загального характеру, котрі є помилковими фактологічно, але насиченими тими змістами, в яких проявляється опосередковане усвідомлення певної ситуації, розуміння і трансляція знання про подію вже на рівні не індивідуальної, а колективної пам'яті чи радше фольклорного переказу як переповідання того, про що лише чув, але не брав особистої участі. Буквально у кількох реченнях ці свідчення містять основні сенси трагедії: наказ, що його розвісили німці, наказ іти з усіма речами, який не залишав свободи вибору, величезну травму, що її масова страта у Бабиному Яру справила на людей та місто.

¹⁶ Див.: Olga Gershenson. *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe*. — Rutgers University Press, 2013. — Р. 13–14.

¹⁷ Віра Белопольська. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 44838 — , 21 травня 1998 р., Київ, Україна.

¹⁸ Любов Остапенко. USHMM, код інтерв'ю RG-50.575*0051, 3 серпня 2008 р., Київ, Україна.

¹⁹ Ганна Венгловська (Петрусь). USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 47458 — 55, 2 вересня 1998 р., Київ, Україна.

Нижче наведемо два приклади таких переказів як переповідання почутого, а не переживання особистого:

«Початок зими. Уже німці почали скрізь хазяйнувати. Уже скрізь були оголошення. На сірому папері надруковано було: «Усі “жиди” міста Києва з найкращими речами збирайтеся. Місце збору — Бабин Яр. Вас будуть відправляти в кращі місця проживання» Ну а потім стало відомо, що людей цих розстрілюють, які прийдуть до Бабиного Яру. У Києві стала така тиша, що стало чути, як муха летить. Зовсім тихо було в Києві. Люди мовчали, не розмовляв ніхто ні з ким»²⁰.

Інший приклад:

«Вони прийшли, почали розміщати оголошення. Це ще й по радіо оголошувати почали. Шо оголошуємо, усіх євреїв зібрати в Бабиному Яру, і вони поїдуть на Обітовану землю. Ну, багато хто погодився, звичайно. Оголошення розміщали скрізь, тож могли всі читати. Але, звичайно, багато людей ішли туди просто за оголошенням. А потім їх роздягали, все у них забирали, вже готувалися до того, щоб їх стріляти. А потім, уже коли люди не хотіли йти туди, до Бабиного Яру, вже відчували що їх там розстрілюють, і припинили ходити. Так їх на віз, на коняку посадють, і везуть, повний віз до Бабиного Яру. Там уже в них не запитували нічого, а роздягали й до яру шикували їх. Та, звичайно, деякі люди зомлівали, не встигали їх розстріляти, а деяких розстрілювали. Коли одна жінка звідти втекла, була ніч, і її не розстріляли. Так вона втекла гола до людей, і люди її одягли і врятували, вона врятувалася, ця жінка. Так вона весь час ходила і кричала “Гааааа”, “Гааааа”. А люди на неї дивилися і говорили: “Це вона побувала в Бабиному Яру”. Це значить нервова система у неї»²¹.

* * *

Подібні практичні заняття з усними історіями ще тільки розпочато, але вони вже засвідчили щирий інтерес студентів до роботи з розшифрування та індексації інтерв'ю, до обговорення результатів їхнього аналізу та перших спроб написання дослідницьких есеїв.

²⁰ Віктор Березін. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 45743 — 55, 12 червня 1998 р., Київ, Україна.

²¹ Валентина Сукало. USHMM, код інтерв'ю RG-50.575*0049, 2 серпня 2008 р.

УДК 393.05

Д. ГРОМОВ

*Институт этнологии и антропологии
им. Н. Н. Миклухо-Маклая (Россия, Москва)***НЕМЦОВ МОСТ:
МЕМОРИАЛИЗАЦИЯ И КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ**

Убийство политика Бориса Немцова — событие, всколыхнувшее российское общество. Общественная реакция, помимо прочего, выразилась в создании на месте гибели стихийного мемориала, просуществовавшего на момент написания статьи (ноябрь 2015 года) уже почти триста дней.

Каждое событие предполагает множество интерпретаций и описаний; их вариативность обусловлена степенью компетентности и изначальными установками интерпретаторов. Даже событие, произошедшее только что, мгновенно обрастает множеством толкований и вариантов описания.

В данной статье рассматриваются история и повседневность мемориала на месте убийства Бориса Немцова; описание основано на материалах интервью (опрошено более 20 чел.), сообщений в СМИ и социальных сетях Интернета, а также на включенном наблюдении. Кроме того, рассматривается зависимость описаний от принадлежности к различным группам активистов и противников мемориала.

История мемориала

Убийство Бориса Немцова произошло в ночь на 28 февраля 2015 года, в 23:31. Через час после убийства сообщение о нем прозвучало на радиостанции «Эхо Москвы», и сразу же на мост стали приезжать люди; после того, как тело политика было убрано и оцепление снято, на месте убийства начали оставлять цветы (илл. 1). Днем здесь уже была гора цветов, а также в большом количестве фотографии погибшего, плакаты, иконы, лампадки, российские флаги с траурными лентами (илл. 2). Мемориал тянулся на несколько десятков метров, на всю длину парапета в сторону Васильевского спуска; многие не могли протиснуться сквозь толпу и оставляли цветы на отдалении от центра мемориала.

«На следующий день я узнал, что здесь 300 человек [там] уже толпятся. А подруга, которая никогда не знала Бориса, сказала: “Я не могу”. Она никогда не участвовала ни в каких пикетах, нигде. Она говорит:

“Я не могу, я пойду сейчас в пикет”. И мы пишем с ней плакат “Четыре пули в Немцова — четыре пули в меня”. И она со слезами на глазах, не спавшая ночь, выходит сюда. Я стоял рядом и смотрел, чтобы не тронули провокаторы» [Героев Слава].

В этот день поминальные акции произошли во многих городах России и мира¹. Стихийный мемориал в Нижнем Новгороде (городе, тесно связанном с Борисом Немцовым) стал постоянно действующим, наряду с московским мемориалом.

1 марта состоялось мемориальное шествие памяти Бориса Немцова. В этот день оппозиционная акция должна была состояться на окраине Москвы, в Марьино, но она была перенесена в центр и собрала, по нашим подсчетам, около 40 тысяч участников (численность, рекордная для протестных акций второй половины 2012–2015 годов). Шествие прошло по Китайгородскому проезду, Москворецкой набережной, а затем — по Большому Москворецкому мосту, мимо места гибели Немцова. Многие участники шествия оставляли на мемориале цветы и плакаты; также много плакатов было оставлено в начале Большой Ордынки (на подоконниках, тротуарах и проч.).

В первые дни и даже недели систематического дежурства на мемориале не поддерживалось. Первый субботник состоялся через неделю; активистка Ольга Лехтонен разместила о нем объявление в Фейсбуке: «Я была в числе первых семерых человек, которые пришли на мост спустя десять дней после убийства. Мы познакомились, убрали увядшие цветы. Я почувствовала, что таким образом у нас получилось выразить свое отношение к Борису и к его убийству. Самое интересное, что все семь — женщины средних лет. Два человека из движения “Солидарность” (...). Остальные ни в какой политической организации не состоят. Я думаю, дело в том, что тема уборки ближе женской натуре»².

На втором субботнике было уже 300 человек, а к середине марта на мосту сложилось сообщество активистов, присматривающих за мемориалом.

С самого начала на Мосту можно выделить две группы.

Во-первых, это соратники Б. Е. Немцова — участники движения «Солидарность»; он был одним из основателей, членом Бюро Федерального политсовета движения.

¹ Я не боюсь. Где и как проходили акции памяти Бориса Немцова // Meduza. 1.03.2015. <https://meduza.io/galleries/2015/03/01/ya-ne-boyus>.

² Кто ухаживает за «Мостом Немцова» // Мослента. 01.04.2015. <http://moslenta.ru/article/2015/04/01/lehtonen>. В первые выходные на место гибели Бориса Немцова приходили и его соратники из «Солидарности» (см. ниже).

Во-вторых, прочие граждане, посчитавшие своим долгом поддержание памяти погибшего политика; координация этих активистов вскоре стала осуществляться в ФБ-группе «Мост» (далее мы будем называть их активистами «Моста», но это название условно, сами себя они так не называют).

Подгруппа активистов «Моста» — участники акций на Манежной площади; эта подгруппа осознает свою идентичность, что часто проявляется в интервью³. Началом данной серии акций стал «народный сход», состоявшийся на Манежной площади 30 декабря 2014 года в связи с оглашением судебного приговора братьям Алексею и Олегу Навальным. Группа активистов попыталась закрепиться на площади в бессрочном пикете. Попытка не удалась, но впоследствии на площади, около памятника Г. К. Жукову, проводились одиночные пикеты (согласно российскому законодательству, один пикетчик с плакатом может стоять на улице без согласования с властями), и 15 января 2015 года во время такого пикета был задержан гражданский активист Марк Гальперин. В поддержку его ежедневно с 19:00 до 22:00 стали собираться активисты — с 18 января их встречи происходили на Красной площади, но с 21 января, по согласованию с полицией, перенесли место встреч к памятнику Жукову. Так сложился небольшой, но слаженный круг единомышленников, имеющих опыт координации усилий и экстремальности. После убийства Бориса Немцова данная группа расширила свою деятельность на Большой Москворецкий мост; фактически после каждого стояния на Манежной активисты приходили сюда. Опыт самоорганизации, приобретенный в ходе акций на Манежной площади, стал одним из важных факторов самоорганизации на Немцовом мосту.

Две названные группы, — «Солидарность» и активисты «Моста», — конечно, тесно связаны друг с другом, однако у них есть различия, о которых мы скажем в ходе статьи.

Первые недели существования мемориала присутствие на нем активистов не было круглосуточным. Например, участники «Солидарности» по субботам проводили еженедельные антивоенные пикеты, а в 16:00, по окончании пикета, приходили сюда, производили уборку и некоторые оставались дежурить на ночь: «Поначалу было очень много работы по обработке цветов — обрезке и прочему. Поэтому приходило сюда много народа из “Солидарности”. По субботам к четырем часам приходили, убирались, многие оставались» [Мищенко И.]. Активистами «Солидар-

³ «Идентичность “манежкинцы” сохранилась, она не могла никуда деться; у нас гораздо более тесные друг с другом отношения, больше доверия и так далее» [Маргулев А.].

ности» обсуждалась возможность создания «мемориала выходного дня», который существовал бы только в субботу и воскресенье — на этот период активисты вывозили бы сюда портреты, плакаты и прочие предметы, составляющие собственно мемориал.

Постоянное и круглосуточное дежурство возникло только 28 марта. Причиной для этого стали многократные организованные нападения на мемориал. В том числе, дважды был уничтожен полностью: 24 марта — идеологическими оппонентами из группы SERB, а в ночь на 28 марта — коммунальными службами Москвы. В качестве одной из причин возникновения дежурства на Мосту многие активисты называют именно противодействие вандализму.

«На следующую ночь первые люди сюда вышли абсолютно стихийно. Я шел — думал, буду один. Это был 30-й день. До 40-го я был круглосуточно — уходил в 3 часа дня, весь на адреналине, тогда была очень нервная обстановка в обществе. В 6 часов засыпаешь, еще узнаешь — заступили ли вместо тебя. В 11 мне уже звонила подруга (я ей сказал, что не прощу себе, если просплю) — я сидел в душ, обливал себя в сомнамбулическом состоянии и шел на мост» [Героеев Слава].

«Я была в отъезде. Когда приехала и узнала, что все наши манежкины здесь, я пришла и спросила Славу, чем я могу помочь, может быть, я в ночь постою. Он сказал: в ночь не советую. Всё равно, пришла, постояла в ночь, поняла, что здесь много мужчин, стала стоять в день. Но зато стояла каждый день, до сорока дней... Нет, этот период не был напряженным. Тогда нас было много. Каждую ночь, каждый день. Стояло человек по семь. Не только знакомые, присоединялись другие люди. Нас поддерживали, привозили горячую еду. Это всё было в каком-то подъеме. Нас никто не трогал, не чистил, не зачищал» [Сергеева Л.].

Период противостояния с 28 марта до 8 апреля (40 дней со дня смерти) запомнился понятием «рыцари моста» (см. ниже). Одним из лидеров сопротивления стал молодой мужчина под псевдонимом Слава Героеев.

Ключевым моментом для истории мемориала были сороковины со дня гибели Немцова. Согласно привычной всем логике поминальная обрядность заканчивается через 40 дней после смерти, возобновляясь уже на полгода и год. Многие ждали, что мемориал исчезнет через сорок дней после убийства (как обычно и исчезают стихийные мемориалы)⁴.

«На сороковой день все были очень усталые, но никто не хотел сдаваться. Была идея оставить это место — уйти, пока нас не погнало.

⁴ Видимо, на это рассчитывало и руководство «Гормоста», если судить по тому, что очередная зачистка произошла сразу после сороковин.

Поскольку был момент, когда нас разгонят. Не я был сторонником этого. Я считал, что если нас разгонят, это будет погибшая легенда. А эта легенда нужна нашему народу — о каких-то рыцарях, которые стояли. (...) На 40-й день мы сняли вахту, забрали самые ценные портреты, думая, что, может быть, удастся создать музей какой-то. Убрали часть флагов и оставили одну покрывку с российским флагом и надписью "I will be back". Как обращение к власти: чтоб они помнили о нас, ведь источник власти всегда народ. Мы мирные люди, мы не жжём покрывки, но мы есть — мирные люди, которые готовы выражать свое мнение. А потом так получилось, что здесь остались люди. Одни ушли — другие пришли, поскольку никого нет» [Героеев Слава].

Поводом для продолжения дежурств для многих стал очередной разгром мемориала, последовавший за сороковинами; как и в случае с разгромами десятидневной давности, насилие спровоцировало сопротивление и стимулировало гражданскую активность, хотя и было призвано эту активность прекратить.

«Когда после сорока дней решили: давайте уйдём, пусть останется на совести. Но когда осталось на совести, сразу зачистили. Мне утром звонит наш Цветков. Кричит: "Вызывай полицию, здесь тарасевичи". Это было семь утра. Я позвонила в полицию, мне майор говорит (Доброхотов или Добролюбов, что-то очень милое): "В чем дело?". Я говорю: "Там зачищают мост, какая-то банда орудует". Он сказал: "Всё нормально, всё как надо происходит". Тогда я приехала на мост, вызвала, кого могла, наших, кто дежурил. Здесь была вот такая куча цветов, гора. Бекетовы уже увезли часть. И вторую часть увозил "Гормост". То есть, подчистую. Ребята, конечно, не дали это увезти, и мы стали всё это... Было поломано, изгажено, и мы стали рядочками всё это раскладывать. Разложили. Приехал Слава и говорит: "Я же сказал, мы закончили, почему вы продолжаете?" Я говорю: "Мы не можем просто. Мы не можем позволить, чтобы здесь гадили". Так мы остались здесь. Не могли мы бросить, чтоб здесь гадили. [Вопр.: Если бы не было противодействия мемориалу, то и дежурств бы не было?]. Конечно, если бы чистенько расставили, прибрали, пока были цветы. Но поскольку зачищалось, зачищалось и зачищалось...» [Сергеева Л.].

Первая неделя после сороковин была особенно напряженной: «Было три дня совсем уж дикого противостояния (13–16 апреля, кажется) — когда на Мосту нельзя было положить цветы — там стоял дворник "Гормоста" и мгновенно все запихивал в мусорный мешок. (...) Был забавный момент, когда пришли люди с цветами, подошел "Гормост" и стал орать, что цветы можно держать только в руках. А потом появился большой

такой дядя в камуфляже с девушкой. Кажется, его зовут Денис. И он долго стоял и охранял цветы. Дворники боялись к нему подойти» [Лехтонен О.].

16 апреля о мемориале в целом доброжелательно высказался В. В. Путин, и это временно снизило накал страстей; «до 16 апреля зачищали не только портреты, но и цветы. На наших глазах свежие букеты ломали и выбрасывали вниз. После того, как Путин дал “добро”, даже стали фотографировать мойку сами мостовцы, что цветы никто не трогает... С цветами и портреты потихоньку вернулись...» [Сергеева Л.].

Май знаменовался репрессиями другого рода: желая вытеснить мемориал с Моста, работники «Гормоста» начали производить здесь ежедневные помывки с помощью шлангов высокого давления. Техника такого рода способна превратить цветы и портреты в мешанину, и поэтому активисты, увидев, что обработка моста начинается, успевали за несколько минут перенести мемориал на находящуюся неподалеку боковую лестницу моста, а затем возвращали его обратно. Помывки устраивались с 22:00 до 1:00 ночи; в это время для спасения мемориала на Мост приезжали активисты. Рассказывают, что работники «Гормоста» специально затягивали время, чтобы прибывшие помощники опаздывали на последний поезд метро.

Уничтожение мемориала «Гормостом» регулярно происходило и летом, и осенью.

Как бы то ни было, без серьезного ущерба мемориал пережил несколько массовых акций, в том числе пропутинской направленности: митинг в поддержку присоединения Крыма (18 марта), первомайскую демонстрацию, шествие «Бессмертный полк» (9 мая), концерт в честь Дня ВДВ (это, как говорят, было самым сложным), гонки «Формула-1» и День города (5 сентября). В одних случаях («Формула-1») мемориал временно удалялся («всех отсюда вытурили; и цветы, и флаги вынесли» [Лехтонен]); в других (первомайская демонстрация, «Бессмертный полк») мемориал оставался, но временно удаляли дежурных; в третьих (День ВДВ, День города) дежурные продолжали охранять мемориал. Во время массовых скоплений полиция дежурила на мосту в штатном режиме; непосредственно около мемориала постов не выставлялось.

Задержания на Мосту достаточно редки, хотя и случаются. Так, утром 1 сентября был задержан 62-летний активист Андрей Игоревич Маргулев. По версии полиции, в 8:30 утра он сидел на стуле с флагом Российской Федерации в руках и читал стихи, а рядом с ним находились пять человек; это было расценено как организация одновременного массового пребывания, помешавшего движению пешеходов (ст. 20.2.2 КоАП, ч. 1).

Сам Маргулев подчеркивал, что дежурил один, флаг был прикреплен на стуле, а он сам прогуливался рядом. Решением суда он был приговорен к выплате денежного штрафа в размере 10 тысяч рублей.

Помимо рутинных повседневных дежурств, активисты отмечают «круглые» даты со дня гибели Бориса Немцова (полгода, 200 дней и др.), а также день его рождения (9 октября) и День Российского флага (22 августа). В эти дни устраиваются поминальные мероприятия. В частности, 27 августа, когда отмечали полгода со дня убийства, состоялся поминальный вечер в Сахаровском центре (в зале, где проходило прощание с телом Немцова); после этого многие участники на метро⁵ добрались до Немцова моста⁶. Здесь активистской Л. Сергеевой был исполнен моноспектакль по Ф. Ницше (в тексте неоднократно упоминался мост, что придавало ему актуальные коннотации); участник дежурств Б. Ф. Казадаев экспромтом прочел несколько стихотворений А. С. Пушкина: «К Чаадаеву», «В академии наук», «Клеветникам России». Скандировали «Герои не умирают!» Хотя мероприятие было не согласованным, но полицией препятствий не чинилось. В поминальные дни на Мосту в 23:31 устраивалась «минута молчания» — это время убийства Бориса Немцова. О приближении траурной минуты напоминали куранты на Спасской башне, отбивающие полчаса. Участники «минуты молчания» стояли лицом к мемориалу⁷. Осенью сформировался обычай устраивать «минуту молчания» ежедневно.

Происходящее на Немцовом мосту иногда неожиданно; так, 4 ноября, в День народного единства, к мемориалу подошла большая, около ста человек, группа из Чувашии — почти все в национальных костюмах, многие с музыкальными инструментами и флагами; была проведена минута молчания⁸.

Участники дежурств

На протяжении нескольких месяцев существования мемориала значительно изменился состав дежурящих здесь активистов.

⁵ Организаторы поминального мероприятия попросили воздержаться от массового пешеходного шествия до Немцова моста, потому что это могло бы быть расценено как несанкционированная уличная акция.

⁶ «Немцов-мост». Прямой эфир // <http://www.youtube.com/watch?v=51hDqfw4kfw>.

⁷ Минута молчания памяти Б. Немцова на Б. Москворецком мосту. 28.08.2015 // <http://www.youtube.com/watch?v=FfmupEycy2U>; Немцов мост. Минута молчания. 8 месяцев. 27.10.2015 // <http://www.youtube.com/watch?v=MBlfPNC3Jcc>; Немцов мост 5 декабря. Минута молчания. 6.12.2015 // http://www.youtube.com/watch?v=eYB_791xfIM.

⁸ 04.11.2015 Б. Москворецкий — Немцов мост. Минута молчания // <http://www.youtube.com/watch?v=3OUL00N-Wq8>.

В первые недели дежурило много молодых людей, причем самых разных политических убеждений. Не случайно в это время получила распространение романтическая концепция «рыцарей моста» — активисты сравнивали себя с рыцарским орденом, созданным для защиты справедливости.

«Мы тогда назывались “рыцарями Немцова Моста”. То есть, встают рыцари — и ты не пройдешь. У нас была идея организовать это как рыцарский орден, в хорошем смысле. Это значит, что мы не боимся рисковать, стоим здесь ночи напролет. Это были самые сложные ночи, потому что была зима. Есть фотография, где здесь человек со щитом стоит, на котором надпись: “Против зла”. Я раньше занимался японским фехтованием и принес сюда три деревянных японских меча, на случай, если нападет всякое быдло» [Героеев Слава]⁹.

Стилистика «рыцарей моста» (см. илл. 3) восходит к молодежному контркультурному (левому и ультраправому) активизму: это закрытые лица, темная одежда, «военный» стиль. Впоследствии (примерно во время «критического» рубежа в сорок дней) такая стилистика исчезла, сама формула «рыцари моста» постепенно забылась и где-то с мая не используется.

С уходом «рыцарей моста» на нем остались активисты, которых мы бы назвали обобщающим словом «либералы», поскольку все они в интервью действительно говорили о приверженности либеральным взглядам. Как говорилось выше, это участники движения «Солидарность» и «неорганизованные» активисты (группа «Мост»). Это люди разного возраста, есть и молодежь, и средний возраст, и пенсионеры. Мужчин немного больше, чем женщин; среди участников ФБ-группы «Мост» мужчин — 59 %, женщин — 41 %. Большинство дежурных с опытом уличного активизма (нам встречались даже диссиденты советской за-калки), хотя есть и люди, ставшие активистами в последние месяцы¹⁰.

⁹ В интервью Слава Героеев неоднократно возвращался к концепции «рыцарей моста» по самым разным поводам. Так, рассказывая о нападении активистов SERB'a, половину из которых составляют женщины, он подчеркивал, что на провокации со стороны женщин рыцари не реагируют и грубости по отношению к ним не проявляют. Рассказывая о помощниках, подвизивших на Мост еду, он называл их оруженосцами; и т. д.

¹⁰ «Я первый раз вышла на Манежку. Когда Марка Гальперина посадили, они встали на площади Красной за Марка, потом перешли к Манежке. Я тогда созрела, потому что я за Украину вдруг поднялась в Интернете именно. И искала людей: есть ли люди? Я ничего не понимала, есть ли вообще люди. Есть ли оппозиция настоящая. Вообще я искала людей, ни партию, ничего — я хотела людей. И нашла вот ребят на Манежке» [Сергеева Л.].

Актив дежурных из «Солидарности», выходящих с утра субботы до позднего вечера воскресения — 30–40 человек; группа «Мост», выходящая во все другие дни недели — около 20 человек, и еще некоторое количество участников, выходящих на дежурство однократно или от случая к случаю. Таким образом, группа «Мост» (илл. 4) при меньшем количестве активистов закрывает дежурствами значительно большее время. В зависимости от этого различна и продолжительность дежурств: активисты «Солидарности» с самого начала дежурили по 2–3 часа, для активистов «Моста» стандартная смена — 6 часов (хотя при желании можно и меньше); разговоры об уменьшении смен начались только с наступлением зимних холодов, но и сейчас ночная смена обычно дежурит с полуночи до 6:00 утра.

Активист Григорий Саксонов дежурил на мемориале семь суток безотлучно — ночевал в спальнике, умывался под струей поливальной машины. Одна из наших информанток дежурила 36 часов и, задремав, упала с бордюра на проезжую часть, под колеса машин. Но это крайность — обычно сюда приходят по одному–два раза в неделю, оставляя время на работу и домашние дела. График дежурств составляется в специальной закрытой ФБ-группе, кто когда может (никакой обязательности, исключительно по желанию). Руководителя нет, есть разве что диспетчеры. Иногда активисты по разным причинам отходят от движения; бывает, что приходят новички.

С утра субботы до вечера воскресенья дежурят члены движения «Солидарность», одним из основателей которого был Борис Немцов.

Говорят, при такой организации ни одна смена за все месяцы стояния не была пропущена.

Стоит обратить внимание и на тот факт, что на Мост нет притока новых активистов — группа из нескольких десятков человек, сформировавшаяся еще весной, так и остается основным костяком участников; новые дежурные приходят редко и ненадолго. Насколько я могу судить, новичков не принято агитировать за продолжение дежурств: раз записался и пришел на смену — хорошо, если захочешь — придешь еще раз, это твое личное дело. В случае экстремальной ситуации обзывают только опытных, надежных активистов.

Отсутствие ротации дежурных говорит о слабости оппозиционного активизма в настоящий момент и о недостаточной информационной поддержке мемориала — о нем редко сообщается в оппозиционных СМИ, не говоря уже об официальных¹¹. Если сообщения и проходят, в них нет призывов к обновлению числа участников. По словам дежуря-

¹¹ Материалы о Немцовом мосту появляются в еженедельнике «Собеседник».

щих на Мосту, не осуществляется и попыток мобилизации через социальные сети. Приглашающее объявление о волонтерстве лежало на Мосту недолго, сейчас его нет.

Мотивация участников

В качестве собственной цели дежурящие на Мосту называют установку на месте гибели Бориса Немцова мемориальной доски или таблички. Выполнение этого требования является условием, при котором они согласны прекратить дежурства. Предложение переименовать Большой Москворецкий мост в Немцов, высказанное М. М. Касьяновым сразу после убийства, не рассматривается¹².

Еще одна цель — проведение независимого расследования убийства. Версия убийства на религиозной почве, преподносимая СМИ как основная, представляется участникам дежурств неубедительной, здесь придерживаются версии о причастности к преступлению Р. А. Кадырова и, в конечном счете, заинтересованности в нем В. В. Путина. В сентябре 2015 года движения «Солидарность» и «Парнас» обратились к Совету Европы, ООН и ОБСЕ с просьбой начать международное расследование преступления¹³; под петицией, посвященной этому, было собрано почти 6 700 подписей, и еще 1 600 подписей собрано вживую на подписных листах.

Создание официально признанного места памяти и проведение расследования — декларируемые, явные цели, но при интервьюировании выявляется детализация мотивов; на вопрос, почему так важно поддержание мемориала, активисты Моста обычно дают два ответа (причем часто присутствуют оба варианта).

1. Говорят о **личности** самого Бориса Немцова; к нему здесь действительно относятся с большим теплом. Тем более что многие участники дежурств — политические активисты, и были знакомы с погибшим лично.

Так, активист демократического движения с 1991 года говорил: «Отвечу просто: я любил этого человека, я был с ним знаком, я следил за его политической карьерой, деятельностью. Я почти во всем с ним согласен,

¹² Мост, на котором убили Немцова, переименовал Михаил Касьянов // Собеседник. 1.03.2015. <http://sobesednik.ru/politika/20150301-most-na-kotorom-ubili-nemcova-pereimenoval-mihail-kasyanov>.

¹³ Начните международное расследование убийства Бориса Немцова (Петиция) // Новая газета. 25.09.2015. <http://www.novayagazeta.ru/comments/70080.html>.

и для меня это мой долг перед великим человеком, великим сыном России. Меня тянет сюда хотя бы для того, чтобы это место не осквернили те черные силы, те подонки, которые его убили. Те, которые втягивают нас в войну с Украиной, те, которые изолируют нас от всего мира, те, которые хотят воровать, грабить и уничтожать свой народ. Поэтому я здесь» [Фатов Н.].

В этом высказывании звучит мотив защиты памяти Немцова от попыток ее осквернить. Присутствует он и в других высказываниях:

«О Немцове очень много грязи, и при жизни, и до сих пор. Понятно, что большая часть того, что о нем рассказывают, не соответствует действительности. Можно обсуждать характер, можно обсуждать жен и так далее, но то, что он делал как политик, это очень важно, это заслуживает огромного уважения» [Мищенко И.].

«Его знают все и в то же время никто. Нет человека, который был бы больше оболган в СМИ, чем Борис. Клевета, травля, провокации и нападения, обыски, слежки и прослушки, издевательства, задержания, аресты, — такова жизнь любого, кто осмеливается говорить правду и идти против системы»¹⁴.

2. Немцова воспринимают как **символ сопротивления**. Каждый говорит об этом сопротивлении по-своему:

«Наши действия — форма выражения протеста против политики властей; — поддержание достоинства в условиях расчеловечивания. Ценность Мемориала — в том, что это видимый всем остров человечности, дающий надежду тем, кто в ней еще нуждается» [Маргулев А.].

«Для меня это способ отстоять мою личную нравственность. Если я сегодня позволю им руководить, где и когда мне плакать, то завтра они придут рассказывать, с кем мне спать, а послезавтра вообще поставят меня на четвереньки» [Лехтонен О.].

«Это последнее место демократии в Москве, с него нельзя уходить. В России всегда куда-то бежали: или на Дон, или в Сибирь. А нам бежать некуда, мы будем здесь» [Ионов В.].

«Главное не падать духом. Все идет своим чередом, это наша линия обороны для более светлого и справедливого будущего» [Коган В.]¹⁵.

«Мост дал нам надежду на свободу. Когда винтили “болотников” — какой был резонанс! А улеглось. Когда разогнали Манежку 30-го декабря (просто внаглую разогнали, ни за что), когда из шара увозили ни за что,

¹⁴ Правда о Борисе Немцове. № 4. [Листовка движения «Немцов мост»; раздается около мемориала].

¹⁵ Коган Виктор. ФБ. Комментарий. 5.12.2015.

за то, что мы просто сидели в беседке — проглотили. А тут убили человека. И пока этот мост есть — значит, мы еще не окончательно проглотили. А если проглотим — грош нам цена, ничем хорошим это не закончится. После того, как убили человека — и пипл это схавал, проглотил, ничего не сделал, не показал свою позицию, меня завтра посадят — никто не встанет. Какая Надежда Савченко, кого теперь этим удивишь. Кого удивишь тем, что пацана просто так схватили на улице и увезли в автозаке. Немцова убили в 60 метрах от Кремля, и будто бы так и надо. Так что пока здесь цветы — еще не до конца всё еще потеряно. Когда это место будет потеряно, когда будет потеряно возмущение — как так можно? как такое возможно? — тогда нас будут винтить, сажать, они поймут, что всё могут» [Героев Слава].

Во многих приведенных здесь высказываниях активистов, дежурящих на мосту, постоянно прослеживается тема, которую мы назвали бы «осознанием последнего рубежа»: поддержание мемориала осознается как акт личного сопротивления негативным процессам, происходящим в стране.

В качестве иллюстрации можно привести стихотворение активиста Андрея Маргулева, написанное им во время дежурства на Немцовом мосту:

Этот путь, что от ГУМа пролег,
 Повторяем мы, словно урок.
 Мимо Лобного места, туда,
 Где остался Борис навсегда.
 Не на кладбище — там его прах,
 А вот здесь, у стены, на часах,
 Охраняя последний рубеж —
 Человечности остров надежд.
 Остров чести средь срама и лжи,
 Где убили его... А он жив.

В стихотворении подчеркнуты те же мотивы: личное отношение к Борису Немцову и тема сопротивления, символического «последнего рубежа».

Некоторыми информантами высказывалась идея о том, что место, возникшее около мемориала, является местом для сбора активистов. «Борис мечтал, чтобы было место для оппозиции. Раньше (перед 1 января, в елочном шаре) такое место предполагалось сделать на Манежке» [Героев Слава]. «Это должно быть место для дискуссий. Немцов тоже разговаривал всегда и со всеми» [Лехтонен О.]. «Борис своей смертью

подарил это место... Просто я человек, которого задерживали на Красной и Манежной площади не один десяток раз, в первые дежурства для меня была такая странность, что я здесь нахожусь, и почему-то не бежит полиция, ничего там...» [Митюшкина Н.].

Но при этом большинство опрошенных настаивало на *неполитическом* характере мемориала. О политическом его значении говорили редко, и всегда — после дополнительного уточняющего вопроса с нашей стороны. Такой подход наших информантов обычно сводится к разграничению, с одной стороны, сферы политического (к которой относятся социальные действия, связанные с властью, идеологией и актуальной политической повесткой) и, с другой стороны, морально-этического, гуманитарного, интимно-личностного¹⁶. Память Бориса Немцова относится информантами ко второй категории:

«Да, это неполитическое действие. Всё время пытаются в это русло увести, но я считаю, что это не политическое, это такая история памяти. Борис Немцов был не только оппозиционным политиком. У него была очень широкая сфера деятельности. И сюда могут приходить люди самые разные, не только протестное движение, не только “Солидарность”, но совершенно из других слоев. Они должны видеть, что здесь мы сохраняем память о нем» [Лавинская М.].

«Я не хочу говорить про это место как про продолжение политической активности. Это неправда. Это место не должно быть местом политической активности. По человечески — да. Политическая активность немного в других местах и других действиях. [Вопр.: То есть, мемориал — это особая, не политическая форма деятельности?] Да» [Митюшкина Н.].

«Здесь не политический момент — я вышел не как политический активист, а как человек. Потому что я считаю, что нельзя плясать на костях. Поэтому мы называли себя рыцарями, мы вышли за общечеловеческие ценности. Когда власть становится бесчеловечной — это толкает к таким вещам» [Героев Слава].

Осмысление конфликтов

Конфликтные ситуации, происходящие во время дежурств, запоминаются особенно сильно и дают материал для обсуждений и рассказов.

Насколько я смог составить суждение за двадцать часов включенного наблюдения, большинство прохожих, как-то реагирующих на мемориал,

¹⁶ Необходимо отметить, что в социальных науках нет единого мнения относительно того, что считать политическим.

проявляют доброжелательность¹⁷. Исключения было только два: мужчина, проходя, изобразил плевок в сторону мемориала, и охранник «Гормоста» потребовал убрать флажок Украины.

Но и при этом агрессии в отношении дежурящих на мосту достаточно: случаются оскорбления, выходки, завязываются драки. Сопоставление рассказов о нападениях на мемориал показывает, что рассказы о конфликтах первых месяцев значительно более эмоциональны; со временем появляются навыки оптимального реагирования на такие инциденты, вырабатывается привычка. Так, приведем рассказ активистки о запомнившемся ей нападении на мемориал в мае в сопоставлении с нападениями последних месяцев: «Я пережила такую зачистку, что у меня просто волосы дыбом стоят, я здесь больше такого не видела. Началось мытьё моста. И были тогда Павел Колесников, Игорь Гордеев (мы до сих пор дружим с тех пор). Мы были втроем, Павел пошел и узнал, что всё будет нормально — они мыть начинали с начала [моста]. Мы перенесли втроем цветы туда, в нишу. Ждём — а у меня было ощущение какой-то подлянки. Я встала с портретом на всякий случай около цветов. Они говорят: уйдите, сейчас будет химия, вас типа размочет. Я говорю: ничего страшного. И тогда я увидела, что оттуда... [с боковой лестницы моста. — Д. Г.] появилось человек восемь гормостовцев... Там остановилась машина — ну как убийцы. У меня было такое ощущение, что они все в черном камуфляже. Они так цепочкой, цепочкой начали хватать цветы и туда нести. Меня оттеснили, естественно, как истеричную. Мужиков вообще не подпустили. А я ничего не могла, мне хотелось прорваться и всё это прекратить. Как женщина, понимаете. Я ведь не ожидала, что всё будет так вероломно. Тогда у меня зачистили фотоаппарат. Тогда они же вызвали полицию. (...). Я такого никогда не видела — чтобы женщину толкали восемь человек. Меня толкали, подставили подножку, я чуть не упала, не разбила голову. Страшнее этого для меня здесь ничего не было. Всё остальное — когда писающий мальчик приходил, когда меня били, плевали — всё это не так было страшно как-то. Тут ты надеешься, что не причинят тебе вреда люди, которые на страже твоих интересов должны стоять. (...) Сейчас — всё спокойнее. Они когда видят, что много цветов — приезжают, ребята снимают, они зачищают нагло, что успевают ребята выхватить — выхватывают. Всё это

¹⁷ «В России полно нормальных, хороших людей. Негодяев, которые здесь плюют, выражают свою ватную сущность — их где-то процентов десять. Процентом десять тех, кто явно за. И остальные — всё-таки как-то по-человечески себя ведут; если о помощи попросишь, то они помогают» [Кирцер]. «Немцов-мост». Прямой эфир // <http://www.youtube.com/watch?v=51hDqfw4kfw>.

спокойно происходит. Сейчас стараемся мы на ночь складывать самое ценное, увозить» [Сергеева Л.].

Эмоциональности восприятия конфликтов на первых парах способствовала не только неопытность активистов, но и неопределенность ситуации: нападения часто проводились анонимно, от некоторых из них руководство «Гормоста» практически отреклось¹⁸.

«Изначально мы просто не знали, кто это делает. Зачищали, допустим, “афганцы”. Две машины там стояли, одна стояла под мостом. Машина черная — потом мы уже выяснили, это машина Воропаева [руководитель службы безопасности “Гормоста”. — Д. Г.]. Она стояла под мостом, “афганцы” стояли здесь. А эти на микроавтобусе вот сюда вот подъезжали». — «Потом выяснилось, что зачистки все — это их. Зачистки в основном Воропаева (были “сербы” или там еще). Потом он уже и скрывать этого не стал. Мы в “Гормост” ездили, с ними там беседовали» [Коган В., Сергеева Л.].

По воспоминаниям ветеранов, мемориал уничтожался полностью не менее девяти раз. Со временем возникло понимание, что уничтоженный мемориал легко возобновляется до тех пор, пока есть люди, приносящие цветы и поддерживающие порядок. Такая концепция поддержания мемориала соответствует традициям ненасильственного сопротивления. Соответственно, изменились установки дежурных: «Наша позиция — мы не горячие головы, мы не вступаем в противоборство с провокаторами; разве что для спасения каких-то ценных вещей. Мы фиксируем и наблюдаем, если что-то происходит. (...) Мы наблюдатели, мы не вступаем физически, у нас нет задач... в каком-то смысле даже самоотказ от физических конфликтов. Можем встать у человека на пути; но у нас нет задачи драться, это не наша функция» [Мищенко И.].

Опыт позволяет предугадывать нападения по передвижениям специального транспорта «Гормоста»; при ожидании опасности количество дежурных увеличивается — считается, что если на мемориале находится много активистов, работники «Гормоста» стараются зачисток не производить.

Насколько мы можем судить, осенью 2015 года разгромы мемориала воспринимались уже как события почти что рутинные, не вызывающие

¹⁸ Официальный комментарий руководителя ГБУ «Гормост» Ю. А. Иванкова в связи с событиями, произошедшими на Большом Москворецком мосту (уборка цветов, табличек и лампад). 30.03.2015 // <http://xn--c1asfbiih.xn--p1ai/oficialnyj-kommentarij-rukovoditelya-gbu-gormost-yu-a-ivankova-v-svyazi-s-sobytyami-proizoshedshimi-na-bolshom-moskvoreckom-mostu-uborka-cvetov-tablichek-i-lampad>.

каких-то повышенных эмоций; например, так выглядело сообщение в ФБ-группе «Мост» об очередном уничтожении мемориала в ночь на 4 декабря: «Ребята, мемориал зачистили. Но предварительно [участниками дежурства — Д. Г.] были убраны все портреты, светильники и лампы. Миша настоял убрать даже все листы с короткими фразами... Гриша и Андрей предупредили справедливо зачистку и мы (почти) ждали. Увезли только цветы, но среди них были и совсем свежие букеты. В наших вещах не рылись, и даже горящий светильник уцелел, он стоял рядом с вещами, почти не прикрытый. Попытка съёмки для Миши с самого начала закончилась падением, его толкнули и сильно. Зачищал бригадир Дима со своей ордой. Надо бы выбрать актив для плетения хвои с цветами в букеты и какие-то интересные веночки, гирлянды. Подумайте и предлагайте. В одном светильнике горит лампада и в запасе лампадное масло, неполная уже бутылка. Свечей больших нет, маленьких не много».

Три фрейма описания мемориала

Как уже было сказано в начале статьи, описания происходящего на Мосту значительно различаются. Можно выделить три фрейма восприятия и описания мемориала на Немцовом мосту и событий, связанных с ним.

1. Активисты Моста: символ памяти и свободы

Данный фрейм описан выше, в параграфе, посвященном мотивации участников. Мемориал воспринимается как место памяти Бориса Немцова — человека и политика; также описания содержат многочисленные отсылки к общечеловеческим и либеральным ценностям: правам человека, свободе слова, недопустимости насилия в политической сфере (в том числе, со стороны государства), миролюбивой внешней политике и т. д.

2. Противники Моста: символ оранжевой революции

Противники мемориала на Немцовом мосту описывают его иначе: он воспринимается как угрожающий символ «оранжевой революции», призванной ослабить Россию. Стоящие на мосту воспринимаются многими как «пятая колонна», обслуживающая интересы Запада. Остроты добавляют и антиукраинские настроения в обществе; как и Немцов, его сторонники категорически осуждают роль России в событиях на Донбассе. По рассказам активистов, от прохожих часто звучит обвинение в проплаченности: многие считают, что участники дежурств получают за это деньги (это, конечно, не так). Активисты Немцова моста рассказывают,

что крупный муниципальный руководитель в разговоре с ними даже называл сумму, которую они, по его мнению, получают: полторы тысячи рублей за смену. Стандартным обвинением является также «сотрудничество с Госдепом».

Согласно такому описательному фрейму построены высказывания пропутинских активистов, выступающих против мемориала на Немцовом мосту: Гоши Тарасевича и Марии Катасоновой.

Игорь Бекетов, больше известный под сценическим псевдонимом Гоша Тарасевич (по образованию он артист, снимается в эпизодических ролях в сериалах) является руководителем движения SERB (South-East Radical Block), наносящего большой ущерб мемориалу. Активисты SERBa трижды полностью вывозили мемориал с моста, осуществили около десяти менее значительных нападений. Неоднократно наблюдалось потворство активистам SERBa со стороны полиции.

По мнению Тарасевича, «либералы пиарятся на смерти Немцова»¹⁹. На мой вопрос о мотивации его действий он ответил так: «Дело в том, что тем, кто больше всего кричат о создании мемориала, как дань памяти Б. Немцову, как раз именно и память Немцова и безразлична. Им нужно некое законное место в центре Москвы, желательно, где они под видом почтения памяти Немцову могли бы проводить свои акции на законном основании. Им нужна не память о Немцове, а место в центре Москвы, где бы они законно собирались. Им нужна стартовая точка для начала Майдана».

31 июля акция против мемориала на Немцовом мосту²⁰ была проведена Марией Катасоновой, лидером молодежного крыла Национально-освободительного движения, помощницей депутата Государственной Думы Е. Фёдорова. К сожалению, я не смог получить от нее комментариев, но в своих отчетах об акции Катасонова высказала свое мнение об активистах Моста, обвинив их в национал-предательстве и работе за деньги, получаемые от «врагов России»: «Демшиза отрабатывает»²¹; «Мы ждем новой опричнины, мы ждем, когда наконец власть будет разбираться с теми людьми, которые за деньги предадут нашу родину»²². Проводится параллель с украинским Майданом: «Единственными душителями свободы слова в нашей стране являются те, кто больше всего

¹⁹ SERB обвиняет: либералы пиарятся на смерти Немцова // Youtube.com. 15.04.2015. <https://www.youtube.com/watch?v=YdxC3EALOkw>.

²⁰ Немцов мост. Шокирующая правда о креативном классе // <https://www.youtube.com/watch?v=1sXouq347IY>.

²¹ Сообщение в твиттере М. Катасоновой. 31.07.2015.

²² Гриша — Специальный репортаж #21 — Борис Немцов (с Марией Катасонова) // <https://www.youtube.com/watch?v=4Zhc7xX78aE>.

ратует за эту свободу слова. Как это всегда и бывает, как мы видим по примеру, допустим, последнему — той же самой Украины, где Майдан стоял за свободу слова, свободу самовыражения, свободу делать то, что им нравится, а на самом деле это превратилось в диктатуру меньшинства, а люди, которые думают иначе, просто уничтожаются физически. Как я понимаю, наша оппозиция, как она вчера продемонстрировала, хочет того же самого»²³.

3. Городские власти: символ нарушения норм

Второй и основной противник мемориала — московское руководство; в частности, ГУП «Гормост» (в переписке между активистами иногда упоминается как «ВорМост»), отвечающее за состояние всех мостов столицы. Причина недовольства коммунальщиков мемориалом понятна: зона вокруг Кремля всегда была режимной территорией; ее контролирует Федеральная служба охраны, и никто не хочет иметь головную боль из-за собирающихся здесь оппозиционеров (тем более, никто не хочет терять престижную работу в самом центре города). Над мемориалом летают правительственные вертолеты (взлетная площадка расположена тут же, за стеной), мимо проезжают чиновники высокого ранга, с кремлевской стены следит спецхрана. Однажды в местное отделение полиции позвонили «со стены», сообщив, что около мемориала установлена палатка (а тут напрашиваются прямые ассоциации с киевским Майданом). В действительности за палатку приняли полиэтиленовый тент, которым дежурные защищались от дождя.

«Гормост» регулярно пытается расправиться с мемориалом своими способами: ликвидирует его или выматывает дежурящих на мосту хозяйственными мероприятиями. В частности, напомним о еженочных помывках Моста с помощью гидравлических шлангов высокого давления, осуществлявшихся в мае; впоследствии помывки внезапно прекратились и перестали проводиться вовсе.

Страх нарушения норм приводит «Гормост» к постоянной оглядке на всевозможные нормативные документы, которые могли бы регламентировать существование мемориала и оградить от нарушений закона (вернее, от действий, которые можно было бы расценить как нарушение закона). Так, в августе–сентябре велась настойчивая борьба с размещением у мемориала российских флагов; в качестве нормативного документа

²³ Мария Катасонова рассказала подробности задержания в Москве Грэма Филлипса // Polit Russia. <https://www.youtube.com/watch?v=Hio6zAsuIaA>. В высказывании идет речь о сдаче Марии Катасоновой и ее спутника Грэма Филлипса в полицию.

использовалась внутренняя инструкция, регламентирующая размещение на мосту «предметов рекламного и информационного характера», что, видимо, было призвано обезопасить «Гормост» от обвинений в нарушении статьи 329 УК РФ «Надругательство над Государственным гербом Российской Федерации или Государственным флагом Российской Федерации».

Особо нужно сказать об отношении к мемориалу в высших эшелонах государственной власти. Оппозиционная точка зрения чаще всего сводится к тому, что убийство Бориса Немцова было заказано непосредственно руководителями страны или же было совершено с их ведома. Есть и такое мнение, что власть здесь занимает скорее нейтральную позицию. Мало того, 16 апреля Владимир Путин высказался за сохранение мемориала и в целом за увековечивание памяти Бориса Немцова: «...По поводу цветов, памятных табличек и названий улиц (...) повторяю ещё раз, московские власти могут и должны принять соответствующее решение. Что касается цветов, знаков внимания другого рода, я вообще не понимаю, с чем связаны ограничения, и я их не приветствую. Наоборот, я считаю, что ничего здесь страшного нет. Ну что такого, если люди приходят, икону положили или цветы? Если это никому не мешает, я не вижу здесь никаких проблем. И обязательно поговорю с мэром на этот счёт, чтобы никаких препятствий не чинили»²⁴.

Вариативность рассказов

С момента убийства Бориса Немцова прошло меньше года, и события, связанные с мемориалом, еще не подверглись заметной мифологизации: все участники событий рассказывают их примерно одинаково, расхождения незначительны. Как это и происходит обычно, каждый рассказчик увереннее описывает те события, в которых участвовал лично, несколько преувеличивая их значимость.

Например, по-разному активисты отвечают на вопрос, какие дни в истории мемориала были самыми сложными, во многом эта вариативность обусловлена личным участием в тех или иных событиях и принадлежностью к одной из групп дежурящих. Например, один информант считает период с начала дежурств (28 марта) до сороковин сложным, а другой, наоборот, легким — это зависит от собственного опыта. Многие считают трудным периодом лето, поскольку

²⁴ Прямая линия с Владимиром Путиным (16 апреля 2015 года) // Сайт Президента России. <http://kremlin.ru/events/president/news/49261>.

в пору отпусков в городе оставалось слишком мало дежурных, но активисты «Солидарности» еще более сложным считают начало сентября, поскольку многие участники движения в это время были заняты в местных выборах. Также трудными периодами считают апрель (анонимные нападения на мемориал и, как следствие, неопределенность), май (ежедневные помывки «Гормоста»), позднюю осень и зиму (холод).

У активистов «Солидарности» и «Моста» можно заметить различие точек зрения по разным поводам. Ввиду того что обе эти группы скреплены внутренними коммуникативными связями, они описывают некоторые события (например, связанные с первыми неделями мемориала) на основе внутригрупповых представлений и ходе событий.

Как мы уже говорили, у активистов «Солидарности» выше степень личной причастности к памяти о Немцове; это обуславливает определенные нюансы в мотивации и отношении к мемориалу.

Иерархия мотивации у активистов «Солидарности» и «Моста» несколько различна. На первое место и те и другие ставят память о Борисе Немцове. Вторым пунктом активисты «Моста» называют упомянутую выше мотивацию «последнего рубежа» — морально-этических и социально-политических ценностей, которые нужно символически защищать. Активисты «Солидарности» называют этот мотив значительно реже, собственно ограничиваясь мемориальной тематикой. Такую разницу мы объясняем различием включенности двух групп в политический активизм. Участники «Солидарности» в большей степени инкорпорированы в политическую деятельность, их активность институализирована через членство в движении. Соответственно, ими в большей степени пройден адаптационный период «сдвига мотива на цель» (термин А. Н. Леонтьева)²⁵, предполагающий изменение изначальных мотивов, часто абстрактных, в пользу мотивов практического действия. Опыт участия в политическом движении накладывает отпечаток на формирование деятельности, делает ее более прагматичной. Видимо, поэтому наиболее эмоционально насыщенные рассказы мы слышали от информантов, которые сравнительно недавно включены в уличный политический активизм.

Рассказам о событиях на мемориале не свойственна многовариантность и неопределенность, столь типичная для рассказов о крупных

²⁵ Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. М.: Политиздат, 1975. С. 304.

уличных акциях²⁶. Если участники крупных акций зачастую видят только ближайшую зону и упускают из виду множество событий, то у активистов Немцова моста другая схема восприятия акции. Они общаются в узком кругу, имеют дело с легко локализуемым кругом событий; имеют возможность обсуждать эти события через Интернет; за счет этого создается общая для всех и довольно адекватная картина происходящего.

В то же время остается актуальной многовариантность фреймирования реальности с точки зрения наблюдателей, имеющих различные установки. Активисты Немцова моста, их идеологические противники и работники «Гормоста», наблюдая одни и те же события, фреймируют их по-разному, присваивая происходящему смыслы не просто не похожие, но и противоположные.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Илл. 1. Первые цветы на месте убийства.

Ночь на 28 февраля 2015 года.

Кадр из передачи телеканала Russia Today

²⁶ Громов Д. В. Уличные акции (молодежный политический активизм в России). М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2012. С. 319–320.

Илл. 2. Центральная часть мемориала.
2 марта 2015 года. Фото Д. Громова

Илл. 3. «Рыцари Моста» – молодежь,
дежурившая на мемориале 28 марта
Демотиватор, апрель 2015 года

Илл. 4. Дежурные сдают ночную смену.
Утро 27 августа 2015 года.
Фото А. Маргулева

А. ДОБОШЕВСЬКА
Фундація «Добра Воля»
(Польща, Краків)

РОЛЬ І ДОСВІД ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ З УСНОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія як інструмент для роботи недержавних організацій, що працюють у сфері громадянського суспільства, зосереджується на збиранні та аналізі усних розповідей свідків подій, не беручи до уваги миттєві політичні події, а лише повсякденне життя, тим самим створюючи історію суспільства. Така перспектива виконує функцію соціальної терапії. Застосування її свідчить, що пошук забутих або витіснених фрагментів історії є соціальним процесом, який підтримує демократизацію посттоталітарних суспільств. Цей метод може бути використаний у роботі з питань боротьби з расизмом, ксенофобією і різними формами дискримінації, а також підтримки порозуміння між поколіннями. Вивчення історії локальних суспільств має важливе значення для демократичних процесів, бо це основа для побудови місцевої самобутності та збереження її в майбутньому, як і включення маргінальних або забутих голосів, що є необхідним для нормального функціонування демократії.

Я хотіла би представити два проекти усної історії, які здійснювалися міжнародними групами жінок: польсько-німецько-українськими. Ці команди були мультидисциплінарні, до їхнього складу входили соціологи, лінгвісти, етнографи, філософи, історики, а також активістки гендерних неурядових організацій.

Перший із цих проектів, здійснюваний 2010 року, мав назву *Пам'ять і забуття. Післявоєнні соціально-культурні зміни в містечку Хаусдорф/Югув в Совиних горах*. Дослідження було проведене в південно-західній Польщі, в містечку Югув, яке розташоване на колишній німецькій території (німецька назва міста Хаусдорф). У його реалізації брали участь три НВО: Жіночий Фонд з Кракова, Респект з Берліна, Крона з Харкова. Його продовженням був проект, реалізований 2012 року в Західній Україні, в містечках Буськ і Красне, під назвою *Красне — вузлова станція переселень*. Вибір цього місця в Україні був обумовлений тим, що протягом першого проекту дослідники зустріли велику групу колишніх жителів околиць Красного і Буська, які були депортовані до Сибіру 1940 року і після за-

кінчення війни переїхали до західної Польщі. Їхнє місце в Красному і Буську зайняли, у свою чергу, українці, переселені зі східної Польщі (території, названій в Україні Закарпаття). У цьому проекті також брали участь міжнародні команди дослідників та активістки НВО, і даний проект був організований такими неурядовими організаціями: Добра Воля і Жіночий Фонд (Краків), Міжнародна Школа Рівних Можливостей (Київ), Югендверк (Штутгарт) і Моналеза (Лейпциг). Обидва проекти спонсоровано в рамках програми фінансування Гешітсверкштатт Європа грантом від німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

В обох проектах був сильний візуальний компонент, тому їх результатом стали документальні фільми: *Югов. Пам'ять і забування. Розповіді переселених жінок та Залізнична станція Красне-Буськ. Розповіді переселених жінок*. Їх демонстрація з обговоренням відбулася в багатьох місцях в Польщі, Німеччині та Україні, перший з проектів був також представлений на Європейському Конгресі Культури у Вроцлаві 2011 року.

Основними завданнями цих двох проектів було дослідити соціальні верстви пам'яті жінок в контексті їх повсякденного життя і вивчити специфіку історичного досвіду в термінах гендер (*her-story*). Життя наших респонденток припало на період, коли виникали сильні психічні і соціальні травми (знищення цілих громад, насильство, звалтування, голод, хвороби, необхідність забезпечення виживання слабких членів сім'ї, особливо дітей).

Ці проекти були спрямовані на примусові переселення наприкінці і після закінчення Другої світової війни. У 1945 році, відповідно до угод Ялтинської та Потсдамської конференцій, колишні східні частини Німеччини стали західними польськими землями. Частина німецького населення втекла, коли почула, що швидко наближається Червона армія. Тих, хто залишилися, нова влада почала поступово виселяти. Їхні будинки зайняли польські родини переселенців зі Сходу, з територій, включених до складу СРСР, зокрема й депортованих, які поверталися з Сибіру, а також люди з інших регіонів Польщі в пошуках нового місця для життя після війни. Разом з тим після приєднання до Української Радянської Республіки більшої території Східної Галичини, із території, яка залишилась в межах Польської Народної Республіки, було вивезене українське населення — це був так званий обмін населенням. Переселенню підлягали передусім жінки і діти, більшість чоловіків у той час були в різних арміях. У результаті часто відмінними є чоловіче бачення історії (стосується пересування військ, бої, розділення на переможців і переможених) і жіноче (представляють іншу перспективу, яка фокусується на боротьбі за виживання, і часто зголошуються до своєї спільної долі, незалежно від національності).

Історія післявоєнного переселення (як це і відбувається зараз, з сучасними біженцями) використовується політиками різних партій відповідно до їх теперішнього політичного інтересу. Історії самих переселених осіб залишаються не поміченими, і їхні розповіді досі здаються не почутими. У наших проєктах ми віддали голос тим, кого досі ще не було чути, хто мусив замовкнути або був проігнорований. Тільки в таких історіях повністю відновлюються поліфонічні оповіді, орієнтовані на передачу особистого досвіду в усіх його багатовимірностях. Обмеження перспективи до індивідуальних випадків парадоксально розширює поле зору і дає більш повну картину, ніж синтетичний підхід, дивлячись із вершини політичних рішень.

З погляду жінок зникає розділення на переможців і переможених. Воєнні травми рівною мірою торкнулися німкенів, польок і українок, а солдати різних армій, банди дезертирів і мародерів були однаковою загрозою. Тресторонній, багатонаціональний проєкт дозволяє ввести більш широкий контекст і уявити умови, а також соціальні та психологічні наслідки переселення у всій їхній складності. Шляхи переселених жінок перетинаються (наприклад, депортовані з Західної України польки оселилися в домах виселених німкенів; поряд із ними на колишніх німецьких територіях влада поселяла українку і лемкинь, переміщених у рамках операції «Вісла», а в будинках виселених польських жінок живуть українки, переселені з району Любліна й Перемишля). Виокремлення цієї долі понад національними і соціальними аспектами на тлі воєнних дій формує розуміння драматичних випробувань жінки, про що свідчить, наприклад, співчуття польських жінок до вигнаних німкенів, в чійх домівках їм довелося жити.

Зосередження уваги на одному місці, в якому після війни з нуля формувалося суспільство з різних і важко травмованих людей, не тільки приносить розуміння соціологічних і культурних процесів, але також діє глибоко емоційно. У жіночих оповідях важливим є прямота спілкування, створення особистих стосунків зі слухачами. У такій атмосфері розповіді жінок можуть виконувати функцію соціально-терапевтичну і показати, які наслідки неозвучені психологічні травми мають у наступних поколіннях. Процес пошуку фрагментів забутих історій, здавалося б, настільки віддалених від сучасного життя, відкриття коріння суспільної травми глибоко проймає всі сторони, які беруть у цьому процесі участь. Поміж оповідачів і слухачів, а також пізніше і глядачів записів розмови створюється особливий зв'язок. Те, що залишилося недоказаним, нарешті назвали, долається соціальна ізоляція покоління, травматичні переживання включаються в соціальну історію.

Такий досвід очищає колективну пам'ять через свої не виказані спогади, що отруують свідомість, негативні наслідки яких можуть перейти до наступного покоління.

Невід'ємним елементом проекту були покази фільму, починаючи з презентації для місцевої спільноти. На ці перші презентації були запрошені особи, які ділилися своїми історіями в проекті, їхні сім'ї та родичі, представники місцевих органів влади, вчителів, сусідів і всього місцевого співтовариства. Обидва покази були важливими подіями у цих містечках, атмосфера під час зустрічі була незвичайна. Ми не вивчали точно механізми впливу фільму на місцеве суспільство, але наші спостереження показують, що є кілька важливих аспектів, які варто було би врахувати. По-перше, створення фільму і проєкції в публічному просторі не тільки підкреслює складність соціальних відносин і досвіду, який рідко береться до уваги, але найбільше додає достовірності розказаним історіям. Місцева громада має можливість почути розповіді, які часто становлять табу або бувають озвучені тільки вдома. По-друге, очевидно, змінюється ставлення до літніх жінок, які часто займають місце на узбіччі в сімейних та соціальних відносинах. Була помічена їхня цінність як носіїв історії, тих, які вижили, будівничих нових громад, активних творців змін. Поява на великому екрані в центрі спільноти, розповіді про події, в яких беруть участь сім'ї, руйнує почуття відчуження і дозволяє зрозуміти соціальний та історичний контекст змін, які відбулися в суспільстві.

Після нашого проекту в Югові з'явився ширший інтерес до історії своїх городян. Вони збирають розповіді та історичні артефакти, організують виставки, місцева школа проявила ініціативу, щоб учні зберегли спогади своїх родин. Дочка однієї з жінок, яка була оповідачкою в нашому проекті, поїхала з нами до Буська на показ фільму, і це був дуже емоційний візит. Завдяки тому влітку цього року відвідала Буськ група молодших школярів з Югова. Вони допомагали прибирати місцеве кладовище, відновляючи пам'ять про мультикультурне минуле цього села. Проекти усної історії знайшли їхні реальні продовження в суспільстві.

О. КІСЬ
Інститут народознавства НАН України
(Україна, Львів)

ФЕМІНІСТСЬКІ ЗАСАДИ УСНОЇ ЖІНОЧОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія — нова ділянка історичних студій — динамічно розвивалася та інституційно оформлювалася від середини 1940-х рр. Однак у перші десятиліття становлення цього напрямку пріоритетом великих усно-історичних проєктів було інтерв'ювання відомих діячів (представників еліт — насамперед, економічних, військових і політичних) про їхні особисті спогади того, що діялося за лаштунками значних подій та інституцій. Тому жіночий досвід рідко потрапляв у поле зору дослідників, його особливості не викликали значного інтересу вчених. Лише піднесення жіночого руху наприкінці 1960-х рр. та становлення феміністських студій в історичних науках на тлі загальної антропологізації та демократизації історичного знання з'явилася можливість включити жінок як соціальну групу у фокус наукових зацікавлень істориків. Інтерв'ювання жінок задля документування їхніх особистих та історичних спогадів виявилось найкращим інструментом для пізнання жіночого досвіду. У статті буде представлено феміністські засади усноісторичних досліджень Заходу, окреслено основні методологічні дискусії та внесок феміністської усної жіночої історії у розвиток цілої ділянки усноісторичних студій.

Початки усної жіночої історії: особливості документування жіночих спогадів

Однією з перших дослідниць, які почали розробляти та застосовувати методику усної історії для власне феміністських проєктів, була Шерна Глюк (Sherna Gluck): обурена невидимістю жінок в американській історії, вона ще від 1972 р. систематично працювала над формуванням нового напрямку усноісторичних досліджень¹. Учену, яка свого часу очолювала Програму з усної історії в Університеті штату Каліфорнія, цілком заслу-

¹ За допомогою усної історії дослідниця вивчала суфражитський рух у США та жіночий досвід праці в авіаційній промисловості США під час Другої світової війни: Gluck S. B. From Parlor to Prison: Five American Suffragists Talk about Their Lives / Sherna B. Gluck. — N.-Y.: Vintage Books USA, 1976. — 285 p.; Gluck S. B. Rosie the Riveter revisited: women, the war, and social change / Sherna B. Gluck. — Boston: Twayne Publishers, 1987. — 282 p.

жено вважають засновницею усної жіночої історії як феміністської методології завдяки її основоположній статті «Що особливого у жінках? Жіноча усна історія» (1977)². Цей текст став першим систематичним викладом особливостей суто жіночого інтерв'ю, фактично, — першою методичкою для практики усної жіночої історії.

У статті Ш. Глюк наголосила кілька аспектів усної історичної інтерв'ю, які згодом стали центральними темами наукових дискусій щодо феміністської (усної) історії та усної історії загалом. Авторка звернула особливу увагу на процес інтеракції між дослідницею та оповідачкою у процесі творення спогаду, підкреслила нерівноправне становище співрозмовниць щодо подальшої долі створеного під час інтерв'ю джерела. Дослідниця докладно зупинилась на психологічних та етичних моментах процесу інтерв'ювання, порушила питання культурних відмінностей між інтерв'юером та оповідачем (проблема *свого/чужого*): «У процесі добору жінок для інтерв'ю постає питання культурних відмінностей — гендерних, расових, класових та навіть регіональних (...). Культурна подібність може суттєво сприяти довірі і відкритості [оповідачки], тоді як відмінність посилює культурну і соціальну дистанцію»³.

Як і більшість істориків-феміністок того часу, Ш. Глюк зосереджувалася насамперед на пошуку спільного і наскрізного у жіночому досвіді, вбачаючи свою місію у відновленні історичної справедливості й тягlosti між жінками минулого і сьогодення. «Немає значення, яких жінок ми обираємо для інтерв'ю, незалежно від того, наскільки типовим чи нетиповим є їхній життєвий досвід, існують певні спільні риси, які поєднують усіх жінок (...). З нашими праматерями ми творимо новий тип жіночої історії, новий тип жіночої літератури. Це завдання ми маємо виконувати з усвідомленням того, що ми не лише творимо нові джерела, але також утверджуємо життя жінок, які йшли попереду нас, та вибудовуємо безпосередні зв'язки з нашим власним минулим»⁴.

Згадана стаття увійшла до першого академічного збірника праць з усної жіночої історії — тематичного числа журналу «*Frontiers: A Journal of Women's Studies*», що побачив світ 1977 р. і став поворотною подією у формуванні цілого дослідницького напрямку. Співавторки того видання були переконані, що усна жіноча історія є засадничо феміністським проектом, оскільки відповідає (актуальному на той час) принципу

² Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history / Sherna B. Gluck // *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. — 1977. — Vol. 2 (2). — Special issue on women's oral history. — P. 3–13.

³ Там само. — P. 221.

⁴ Там само. — P. 217, 229.

феміністських досліджень: «жінки вивчають жінок задля жінок»⁵. Згаданий збірник фактично став підручником з усної жіночої історії для кількох поколінь дослідниць. Наступне тематичне число того ж журналу (1983) стало логічним продовженням першого видання, у ньому були представлені напрацювання авторок, які скористалися настановами Ш. Глюк та її колег у своїх дослідницьких проектах та змогли на практиці випробувати їхню дієвість.

Особливий ентузіазм істориків-феміністок з приводу застосування усної історії пояснюється тим, що традиційні джерела були вкрай бідними на інформацію про життя жінок, діяльність яких архівні документи та їхні автори найчастіше недооцінювали, представляли однобоко або ігнорували. Натомість усна історія була інструментом (здавалося б) безпосереднього пізнання різних сторін жіночого повсякдення і таким чином давала спосіб інтегрувати жіночий досвід в історичні дослідження. Фактично, перші дослідниці у ділянці усної жіночої історії були так чи інакше пов'язані з феміністським активізмом того часу, і їхня прихильність до цього методу значною мірою обумовлена прагненням виправити історичну несправедливість щодо жінок, показати і заповнити прогалини в історичному знанні, кинути виклик, здавалося б, непорушним істинам про місце жінок і в суспільстві, і в історії. З притаманною їй увагою до дискримінованих соціальних груп та відмовою слідувати панівним історичним нарративам, усна історія видавалася ідеальним інструментом для феміністських студій. Як слушно зауважила Селма Лейдесдорф (Selma Leydesdorff), обидва напрями — усна історія і феміністські студії — прагнули легітимізувати особистий досвід як значущий елемент історичних досліджень, і на цьому будувалося їхнє партнерство і взаємопідтримка.

Яка усна жіноча історія є феміністською практикою?

У писанні власної жіночої історії, що мала б стати зняряддям у боротьбі за права жінок, вбачали свою місію історики-феміністки. Пояснюючи сутність феміністських студій з жіночої історії, Марія Майс (Maria Mies) наголошувала: «Для жінок систематичне документування їхніх життєвих історій має такий ефект, що їхні суб'єктивні біографії набувають об'єктивного характеру. Вони більше не є у полоні власних минулих і сучасних страждань та помилок, а можуть — якщо захочуть — винести уроки з власного минулого заради майбутнього (...). Лише коли жінки

⁵ Gluck S.B. Introduction / Sherna B. Gluck, Daphne Patai // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — L. : Routledge, 1991. — P. 2.

можуть використати їх власну задокументовану, проаналізовану, осмислену й опубліковану історію як зброю у боротьбі за себе і за всіх жінок, — лише тоді вони стануть суб'єктами своєї власної історії»⁶.

Окреслюючи ознаки, які характеризують феміністську дослідницьку методологію, Сандра Гардінг (Sandra Harding) визначила три такі ключові риси: (1) фокус на власне жіночому досвіді, (2) прагнення і націленість на виробництво знання для жінок, і (3) постійна саморефлексивність у процесі дослідження⁷. Уточнюючи характеристики суто феміністського дослідження у своїй програмній статті «Що такого феміністського в усній жіночій історії?» (1990), Сюзан Гейгер (Susan Geiger) чітко розмежовує і пояснює два поняття, наголошуючи: не кожна усна жіноча історія є питомо *феміністською*, як і не кожна дослідниця в цій ділянці є *апріорі феміністкою*. Більше того, розказування жінками власних історій чи записування усних історій жінок не слід автоматично вважати феміністським актом. Усна історія, вважає вчена, може стати феміністською методологією лише тоді, коли її застосування відповідає бодай одному з принципів і завдань феміністських студій, серед яких Гейгер виокремлює такі: гендер має бути центральною (хоч і не єдиною) категорією аналізу; проблематика досліджень стосується різних аспектів і вимірів життя жінок; дослідження допомагає подолати андроцентричні уявлення і норми; дослідження враховує надані самими жінками інтерпретації своїх ідентичностей, досвіду, соціального простору⁸. «І так само, як центральною і основоположною метою феміністського дослідження є вивчення жінок і надання їм ваги, феміністська методологія немислима без виробництва ідей, які корисні для жінок тим, що розкривають їхній історичний досвід»⁹. Вбачаючи у феміністській усній історії знаряддя, що має значний потенціал для соціальних змін в інтересах жінок, вчена водночас доволі реалістично оцінює обмеження академічної науки у подібних трансформаційних процесах: «Зазвичай ми не можемо безпосередньо і присутньо змінити життя жінок, які перебувають у трагічних чи важких обставинах. Проте

⁶ Mies M. Towards a methodology of women's studies / Maria Mies // Institute of social studies. — Occasional Papers. — 1979. — Vol. 77. — P. 21–22.

⁷ Harding S. Is there a feminist method? / Sandra Harding // Feminism and methodology. Social science issues / ed. by Sandra Harding. — Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1987. — P. 9.

⁸ Geiger S. What's so feminist about women's oral history? / Susan Geiger // Journal of Women's History. — 1990. — Vol. 2 (1). — P. 170.

⁹ Там само. — P. 178.

ми можемо змінити спосіб, в який інтерпретують, оцінюють і розуміють їхні життя»¹⁰.

Феміністки бачили своє покликання у тому, щоб жінки мали змогу говорити самі за себе, досліджуючи такі гендерно забарвлені реалії, як ідентичність, сім'я, сексуальність, материнство, політика, релігія, маючи на увазі величезне розмаїття жіночого досвіду¹¹. Власне, очевидна жінкоцентричність вирізняє усну жіночу історію — як феміністський проект — від інших історичних чи усноісторичних досліджень: «Усне інтерв'ю не лише дає змогу жінкам використовувати їхній досвід, але й рефлексувати щодо значення того досвіду для них самих. Це дає картину того, як жінка розуміє себе саму у своєму світі, що і чому становить для неї цінність, і якого значення вона надає своїм вчинкам і своєму місцю у світі»¹². Згодом, пояснюючи первісне розуміння, яке вкладали дослідниці-феміністки у практику усної жіночої історії, основоположниці цього напрямку Шерна Глюк і Дафні Патай (Daphne Patai) зазначали: «Ми просто вірили, що своєю працею з оформлення, представлення, інтерпретації, аналізу і громадського розголосу ми — нарешті — робимо добру справу для більшої спільноти жінок. Документуючи те, як жінки представляють їхню власну реальність, ми брали участь в обстоювання прав жінок. Ми справді вважали те, що робимо, політичним заняттям в інтересах жінок»¹³.

Слід розуміти, що завдання феміністок, які вивчають минуле жінок, не зводилося лише до документування різних аспектів жіночого досвіду, як не обмежувалося воно лише спонуканням жінок до розповіді та записом жіночих голосів і свідчень. «Метою усної історії як феміністської методології, — писала французька дослідниця Марі Шанфро-Дюше (Marie Chanfrault-Duchet), — є проаналізувати і зрозуміти, *що* саме жінки — як соціальні актори історії — вважали важливим у минулому і як вони сприймали та інтерпретували це крізь призму засвоєних ними ідеологій»¹⁴.

¹⁰ Geiger S. What's so feminist about women's oral history?... — P. 179.

¹¹ Women writing women: the frontiers reader / ed. by Patricia Hart, Karen Weathermon, Susan Hodge Armitage. — Lincoln : University of Nebraska Press, 2006. — P. VI.

¹² Anderson K. Beginning where we are: feminist methodology in oral history / Kathryn Anderson, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner // Feminist research methods. Exemplary reading in social sciences / ed. by Joyce McCarl Nielsen. — San Francisco ; L. : Westview Press, 1990. — P. 102.

¹³ Gluck S.B. Introduction... — P. 3.

¹⁴ Chanfrault-Duchet M.-F. Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story / Marie-Francoise Chanfrault-Duchet // Women's words. The feminist practice of oral history / ed. by S.B. Gluck, D. Patai. — L. : Routledge, 1991. — P. 89–90.

Особливо важливим у межах феміністського проекту в усноісторичних студіях було також відновлення так званої «жіночої генеалогії» — міжпоколінного зв'язку жінок, вивчення жіночих практик спротиву і пристосування до несприятливих для них соціальних умов, відновлення тягlosti їх історичного досвіду емансипації у її різних формах і проявах. Вивчаючи історію феміністського активізму, Луїза Пасеріні (Luisa Passerini) пояснювала: «Для політики пам'яті важливо визнати тягlostь з матерями та іншими неполітичними жінками минулого, якщо ми прагнемо збудувати історичне знання, яке не ізолюватиме жіночий політичний рух від життя неполітичних жінок (...). Можливо, слід зменшити наголос на новаторстві і першозасновництві кожного нового початку [жіночого руху], щоб не заперечувати усіх попередниць, і перестати поводитися так, ніби жінки завжди і всюди були пригнобленими і обмеженими, нездатними творити власні культури і практики»¹⁵.

Таким чином, від самих своїх початків усна жіноча історія — як і жіноча історія загалом — була не тільки науковим, але й політичним проектом: своє завдання дослідниці не зводили лише до суто пізнання історичного минулого жінок та включення такого знання в загальну історію країн і людства.¹⁶ Фактично, дослідниці-феміністки розглядали жіночу історію як засіб для подальших соціальних трансформацій — можливість через пізнання різноманітного жіночого досвіду виробляти ефективні стратегії для покращення суспільного статусу жінок.

Від фактів до смислів, від подій до емоцій

Прагнучи пізнати життя жінок крізь призму їх власного бачення, найважливішим для істориків феміністського спрямування було довідатися, які саме сторони свого життя самі жінки вважають особливо значущими, як осмислюють свій досвід, як жінки самі розуміють пережите. Таким чином фокус усноісторичного дослідження зсувався з встановлення фактів та реконструкції подій на виявлення значень пережитого та інтерпретацій минулого. Дослідниці зійшлися на позиції, що «(1) усні історики повинні вивчати емоційний і суб'єктивний досвід нарівні з фактами і діяльністю; (2) усні історики мають скористатися з того, що інтерв'ю є єдиним історичним документом, який дає змогу запитати людину, що вона має на увазі (...). Нам потрібні загальні запитання, які

¹⁵ Passerini L. A memory for women's history: problems of method and interpretation / Luisa Passerini // *Social science history*. — 1992. — Vol. 16 (4). — P. 688–689.

¹⁶ Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / Оксана Кісь // *Український історичний журнал*. — 2012. — № 2. — С. 159.

змусять жінок розмірковувати про власний досвід і самостійно обирати, який досвід та почуття є центральними для їх розуміння власного минулого (...). Маємо навчитися допомагати жінкам розповідати їхні власні історії настільки повно, вичерпно і чесно, наскільки вони хочуть»¹⁷.

Традиційні історики критикували жіночі наративи за надмір емоційності та фактографічну бідність, однак самі феміністки не вважали це вадою жіночої розповіді, а її особливістю, яка заслуговувала на вивчення. Дослідниці поставили почуття і ставлення у центр наукового пізнання, зосередившись на прагненні збагнути значення і смисли пережитого для самих жінок. «Усна історія є основним засобом включити життя, діяльність та почуття жінок, які раніше не помічали, у наше розуміння минулого і сьогодення. Коли жінки говорять про себе, вони розкривають приховані реальності: на поверхню спливають новий досвід і нові аспекти, які підважують «істинність» офіційних оцінок та ставлять під сумнів усталені теорії (...). Як історики ми маємо заохочувати жінок розказати те, що не було сказано»¹⁸.

Приділяти належну вагу саме переживанням і почуттям, що їх викликали певні події, в межах усноїсторичних досліджень з жіночої історії важливо ще й тому, що емоції є значущою складовою жіночих розповідей. Дослідники, які вивчали гендерні особливості мовлення у різних культурних контекстах, погоджуються, що принаймні кілька прикмет є характерними саме для жіночої мови, то ж і жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Однією з них є більше, порівняно з чоловіками, емоційне наповнення жіночих текстів. Жінки використовують більше емоційно забарвленої лексики та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок. При вербалізації спогадів жінки краще за чоловіків користуються словами та образами для «реєстрації» факту переживання чи самої події. Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві за чоловічі: описуючи психологічний стан та реакції учасників подій, жінки точніше передають загальну емоційну атмосферу того, що відбувалося¹⁹.

¹⁷ Anderson K. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history... — P. 98–101.

¹⁸ Там само. — P. 95.

¹⁹ Про ці та інші гендерні особливості жіночого мовлення докладніше див.: Кісь О. Гендерні аспекти практики усноїсторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / Оксана Кісь // Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2014. — С. 26–40.

Взаємодія з оповідачкою: між егалітарністю та експлуатацією

Феміністські історичні студії кидали виклик усталеним позитивістським підходам і принципам історичного пізнання, проголошуючи жіночу історію «пристрасною наукою», де повсякденний досвід, емоції, почуття, стосунки мають таку саму — якщо не більшу — цінність, як факти, події та інституції. У методологічних дебатах того часу феміністки критикували усталені практики польових досліджень (інтерв'ювання) за їхній засадничо ієрархічний характер та експлуататорське ставлення до респондентів, яких звично сприймали як носіїв чи трансляторів певної інформації. Натомість ішлося про необхідність перетворити досліджуваних жінок на повноправних співучасниць дослідницького процесу та потребу вибудовувати зі своїми співрозмовницями партнерські стосунки в процесі інтерв'ювання, основані на довірі, взаємообміні, взаємодії, емпатії, підтримці²⁰. Рената Дуеллі Клейн (Renate Duelli Klein) заявляла: «Методологія, яка дає змогу жінкам вивчати жінок через взаємодію, покладе край експлуатації жінок як об'єктів дослідження»²¹. Етнографія, усна історія та інші «польові» науки, які у фокусі своїх досліджень мали людський досвід, визнавали продуковане знання контекстуально та інтерперсонально детермінованим, приділяли значну увагу реаліям повсякденного життя, а тому з повагою ставилися до тих, кого досліджують. Саме ці засади виявилися особливо сутолосними з принципами феміністських студій, що на певний час створило ілюзію можливості використання усної історії як методу, який дав змогу подолати нерівність та відновити спільність поміж жінкою-дослідницею і жінкою-яку-досліджують.

Досить швидко дослідниці-феміністки, які практикували у своїх проєктах усної історичні інтерв'ю, почали критикувати вже сформовані в усній історії методики за нездоланну внутрішню суперечність, яка стала на перешкоді реалізації феміністських цілей усної історії. Уже 1981 р. Енн Оуклі (Ann Oakley) опублікувала свою знакову статтю «Інтерв'ювання жінок: явне протиріччя»²², у якій розкритикувала традиційні настанови для дослідника щодо проведення інтерв'ю. Вона чітко вказала, що насправді класичне інтерв'ю нагадує «гру в одні ворота», адже дослідник

²⁰ Klein R. D. How to do what we want to do: thoughts about feminist methodology / Renate D. Klein // *Theories of women's studies* / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. — L. : Routledge, 1983. — P. 90–105.

²¹ Там само. — P. 95.

²² Oakley A. Interviewing women / Ann Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. — N. Y. ; L. : Routledge, 1981. — P. 30–61.

просить та отримує інформацію, але нічого не пропонує натомість; головно цінність приписують змістові запису, а не міжособистісній взаємодії. Більше того, від інтерв'юера одночасно вимагається буквально протилежних речей: відстороненості від співрозмовниці як об'єкта дослідження і зближення з нею задля сприяння довірливій розповіді. Тому Оуклі ставить під сумнів саму можливість проведення бездоганного інтерв'ю з дотриманням вимоги безсторонності та нейтральності дослідника, називаючи його «маскуліністською вигадкою». Покликаючись на власний досвід, учена вважала, що змістовне феміністське дослідження має ґрунтуватися на співпереживанні та взаємності дослідниці і респондентки, і саме до цього закликала колег у практиці усної історичних інтерв'ю²³.

Перші декілька років активної практики усної жіночої історії показали труднощі реалізації феміністського проекту в такому форматі. На зміну первісному оптимізму та ентузіазму прийшли не лише скептицизм щодо відповідності усної історичних методик інтерв'ювання (з вимогою емоційної незаангажованості) феміністським пріоритетам (пристрасної науки), але й сумніви у засадничій можливості дотримання феміністських засад егалітарності в проектах з усної жіночої історії. Фрустрацію, яку відчували чимало істориків феміністського спрямування в процесі використання усної історії, артикулювала Джудіт Стейсі (Judith Stacey) у своїй статті з провокативною назвою «*То чи можлива феміністська етнологія?*»²⁴.

Висловлена Стейсі критика стосувалася двох аспектів практики усної жіночої історії, зумовлених різними позиціями і можливостями, які мають дослідниці та оповідачка під час проведення дослідження щодо результатів дослідження. Стейсі вказує на той факт, що дослідниця втручається в уже сформовану соціальних систему відносин, і таке вторгнення ззовні до певної міри змінює ті відносини, що може мати (небажані) наслідки для досліджуваних жінок. З другого боку, саме дослідниця має більшу владу і контроль над тим, що станеться з матеріалом, створеним у процесі інтерв'ювання (в розумінні його аналізу, публікації чи публічної презентації). І хоча чимало учених, що дотримуються феміністських принципів у своїх студіях, вважають за необхідне узгоджувати зі своїми респондентками зміст і форму публікацій на основі їхніх розповідей, це не змінює того факту, що життя цих жінок використовується для розбудови наукової кар'єри дослідниці. До всього, ділячись приватними (часто інтимними) деталями свого життя з дослідницею,

²³ Oakley A. Interviewing women ...

²⁴ Stacey J. Can there be a feminist ethnography? / Judith Stacey // Women's Studies International Forum. — 1988. — Vol. 11 (1). — P. 21–27.

жінки, фактично, ризикують виставити його на публічний огляд, що знову ж таки може мати для них негативні наслідки²⁵. Усе це, на думку Стейсі, дає можливість стверджувати, що навіть у феміністських усноїсторичних практиках зберігаються такі неприйнятні аспекти усної історії, як нерівноправність та експлуатація досліджуваних. Учена вважає, що хоч поєднання фемінізму і усної історії є дуже корисним, однак дослідниці мають бути свідомі амбівалентності своєї практики і ставитись дуже саморефлексивно до вирішення згаданих етичних дилем у власних студіях²⁶.

Етичні дилеми дослідниць ставали ще гострішими, коли їм доводилося вивчати болісний і травматичний досвід жінок, які пережили певні трагічні події. Чи не найбільш гостро це проявилось у студіях з історії Голокосту. Дослідниці (чимало з них — самі єврейки з походження та нащадки тих, хто пережив цю трагедію) гостро усвідомили неможливість зберегти емоційну дистанцію і безсторонність. Деякі не лише відмовлялися вдавати власну незаангажованість, а навпаки — свідомо декларували свою громадянську відповідальність за те, який вплив матиме результат їхньої праці на колективну пам'ять про жінок, що зазнали Голокосту. Найбільш відверто цю позицію сформулювала Джанет Якобс (Janet L. Jakobs): «Оскільки я є жінкою, яка говорить від імені і представляє жінок, з якими відчуваю зв'язок через гендер та етнічність, я особливо уважна до того, як моє дослідження формує пам'ять про них... Я гостро усвідомлюю власну відповідальність за підтримання гідної пам'яті про жінок, які загинули»²⁷.

Методологічні дискусії про взаємини між дослідницею і оповідачкою, про статус дослідниці щодо досліджуваної групи (своя/чужа), про динаміку зв'язків поміж дослідницею і темою/предметом вивчення та вплив усіх цих чинників на хід і результати дослідження, власне, стали внеском усної жіночої історії у розвиток усної історії як методології історичних студій, суттєво вплинувши на вдосконалення дослідницького інструментарію і більшої саморефлексивності науковців²⁸.

Досить швидко історики усвідомили, що усна розповідь про особистий досвід не є прямим віддзеркаленням того досвіду, а певним конструктом минулого, репрезентацією, яка значною мірою задана контекстами жит-

²⁵ Stacey J. Can there be a feminist ethnography? ... — P. 23–24

²⁶ Там само. — P. 26

²⁷ Jakobs J. L. Women, genocide and memory: the ethics of feminist ethnography in Holocaust research / Janet L. Jakobs // *Gender and Society*. — Vol. 18 (2). — 2004. — P. 235.

²⁸ Bornat J. Women's history and oral history: developments and debates / Joanna Bornat, Hanna Diamond // *Women's History Review*. — 2007. — Vol. 16 (1). — P. 33–34.

тя цих жінок. На цьому наголосила в одному з програмних текстів усної жіночої історії Джоан Сангстер (Joan Sangster): «Нам слід вивчати конструювання жіночої історичної пам'яті. Запитуючи, чому і як жінки пояснюють, раціоналізують та осмислюють власне минуле, ми отримуємо ключі до розуміння соціальних і матеріальних рамок, у яких вони діяли, культурних матриць і варіантів вибору, з якими вони стикалися, та складних взаємозв'язків між індивідуальною свідомістю та культурою»²⁹. Вчена наполягала на необхідності ретельно контекстуалізувати кожне інтерв'ю, звертаючи увагу на особу оповідачки і її можливі мотиви й наміри, суспільну значущість порушених тем, дослухатися не лише до артикульованих описів, але й зважати на замовчувані теми, підтексти, закодовані повідомлення. «Усні історії слід сприймати як прояви ідеологій — чи то панівних, чи невидимих, чи опозиційних — які нам пропонувані у формі особистих свідчень (...). І щоб контекстуалізувати усні історії, ми маємо уважно спостерігати панівні ідеології, що формують світ жінок; слухаючи жіночі розповіді, своєю чергою, ми можемо побачити, як жінки розуміли панівні ідеали, пристосовувались до них або навіть кидали їм виклик (...). Розуміння ідеологічного контексту може допомогти розплутати очевидні суперечності поміж ідеологією та досвідом»³⁰.

Суто жіноча (роз)мова: особливості жіночої бесіди

Потреба розуміння смислів, а не прямих значень того, що говорять жінки, повертає дослідниць до роздумів про невідповідність стандартних технік і прийомів інтерв'ювання завданням феміністського дослідження. Крістіна Міністер (Kristina Minister) звертає увагу на те, що усталена методика проведення усної історичної інтерв'ю віддзеркалює андроцентричну маскуліну соціокомунікативну норму, оскільки націлена насамперед на стимулювання оповідачки до спогадів про факти, події, діяльність. Такий формат суперечить узвичаєним практикам жіночої розмови, оскільки, як показують дослідження, «жінки традиційно говорять одна з одною про особисті справи і стосунки, зосереджуючись на тому, хто вони є; чоловіки зазвичай говорять про цілі і владу, зосереджуючись на тому, що вони роблять»³¹. Значні відмінності у комунікативних

²⁹ Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history / Joan Sangster // *The oral history reader* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. — L.; N. Y. : Routledge, 1998. — P. 88

³⁰ Там само.

³¹ Minister K. A Feminist frame for the oral history interview / Kristina Minister // *A feminist frame for oral history interview* // *Women's words. The Feminist practice of oral history* // ed. by S. B. Gluck, D. Patai. — L. : Routledge, 1991. — P. 31.

стилях і навичках чоловіків і жінок, які за певних обставин можуть привести до повного провалу комунікації, визнають навіть найбільш авторитетні учені в галузі усної історії³².

Для практики усної жіночої історії ми маємо змінити соціокомунікативну рамку, даючи жінкам змогу говорити у звичному для них форматі. У «жіночій розмові» найважливішим моментом, вважає дослідниця, є зв'язок, співпраця, взаємопідтримка поміж співрозмовницями. Щоб усноїсторичне інтерв'ю було справді феміністським, дослідниця має свідомо докласти зусиль, щоб допомогти оповідачці вербалізувати свій досвід. Крістіна Міністер вважає, що інтерв'юерками мають бути саме жінки, бо вони знають, як застосовувати жіночі комунікативні моделі та менш схильні до побудови ієрархічних відносин з іншими жінками; інтерв'юерка має бути відкритою до часових і тематичних пріоритетів оповідачки, не лише надати їй свободу структурувати власні спогади, але й заохочувати її пояснювати та інтерпретувати розказане; приділяти увагу невербальним елементам комунікації; зберігати постійну саморефлексивність та свідомо докладати обережних зусиль з підтримання розповіді³³. Занурення у звичний для жінок світ *жіночої бесіди*, як вважає дослідниця, дасть змогу пізнати жіноче буття більш адекватно: «Ми не зможемо почути та збагнути, що жінки цінують, якщо ми не знаємо, як бачити, слухати і говорити з жінками як жінки. Ми маємо свідомо пізнати, як жінки наодинці спілкуються одна з одною»³⁴.

Потреба і доцільність (від)творення ситуації традиційної неформальної «жіночої розмови» (англ. *woman talk*), де обидві співрозмовниці — однієї статі, палко підтримує Мерджорі Деволт. Вона наполягає, що саме такий формат інтерв'ю дає змогу ближче підібратися до розуміння жіночого досвіду, слухати і говорити з жіночої перспективи (англ. *women's standpoint*), почути і осягнути те, що не може бути розказане чи почуте у гендерно змішаному середовищі. Серед її аргументів такі: жінки більш схильні серйозно сприймати історії одна одної; подібний досвід та фонові знання жінок сприяють кращому взаєморозумінню; жінки поважають емоції як важливу складову спілкування; жінки мають кращі навички слухання; жінки спираються на

³² Leydesdorff S. Introduction / Selma Leydesdorff, Luisa Passerinin, Paul Thompson // *International yearbook of oral history and life stories*. — Vol. 4. — Gender and memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerinin, P. Thompson. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — P. 1–16.

³³ Minister K. A Feminist frame for the oral history interview... — P. 35–39.

³⁴ Там само. — P. 31.

традицію «жіночої бесіди», яка є частиною повсякденних комунікативних практик; поміж жінками ієрархічні відносини менш виражені³⁵. Учена переконана, що через опанування і запозичення елементів традиційно жіночої комунікативної практики дослідниці можуть виробити ефективні феміністські стратегії інтерв'ювання.

Прохання/потреба розповісти про особливий жіночий досвід може викликати у жінок певні мовні труднощі і психологічну незручність. Тому дослідниці пропонують зважити на те, що жінки комфортніше почуваються при висловлюванні власної думки саме у неопублічних розмовах: у неформальних обставинах їм легше розвинути думку вглиб, докладніше висвітлити предмет обговорення³⁶. Селма Лейдесдорф також наголошує, що не лише жіночі способи висловлювання відрізняються від чоловічих, але на жінок тиснуть панівні уявлення про прийнятні для жінок час і місце на висловлювання. Саме тому інтерв'ю у близькій жінкам приватній обстановці дає їм більше відчуття природності і свободи говорити про приховані та інтимні сторони свого життя³⁷.

Таким чином, у межах феміністської усної жіночої історії жіноча (роз)мова не лише була реабілітована як валідний матеріал для повноцінних наукових досліджень, але й традиційні жіночі комунікативні практики стали для багатьох взірцем для побудови методики інтерв'ювання жінок.

Висновки

Усна жіноча історія від самого початку розглядалася феміністками як частина власного політичного проекту, який має сприяти соціальним змінам в інтересах жінок і покращенню їхнього становища у суспільстві. Крім того, що феміністська усна історія сприяла розвитку методики інтерв'ювання загалом, винятково важливим був внесок феміністок у формування високих етичних стандартів усноїсторичних досліджень. Дослідниці цього спрямування постійно ведуть гостру полеміку щодо епістемологічних і методологічних питань усноїсторичних досліджень, сприяючи поступу від позити-

³⁵ Devault M. L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / Marjorie L. Devault // *Social problems*. — 1990. — Vol. 37 (1). — P. 96–116.

³⁶ Holmes J. Women's talk in public contexts / Janet Holmes // *Discourse Society*. — 1992. — Vol. 3 (2). — P. 131.

³⁷ Leydesdorff S. Gender and the categories of experienced history / Selma Leydesdorff // *Gender and history*. — 1999. — Vol. 11 (3). — P. 604–605.

вістського (фактографічного) розуміння вивчення минулого до широкого застосування феноменологічного підходу з особливою увагою до пізнання значення та смислу пережитого. Розвиток усної жіночої історії мав демократизуючий вплив на історичні студії загалом. Феміністська усна жіноча історія робить особливий наголос на жінках як суб'єктах/дієвцях історії та історієписання, тож сприяє процесові емансипації жінок.

О. ЛАВРІ

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)*

ЧЛЕНИ СІМЕЙ РЕПРЕСОВАНИХ МЕШКАНЦІВ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ — ЖЕРТВИ ДЕРЖАВНОГО СВАВІЛЛЯ ЧАСІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

«Великий терор» 1937–1938 років був настільки масштабним, що охопив не лише всі регіони Радянського Союзу, а й торкнувся усіх без винятку верств населення. Мільйони людей були фізично і морально знищені, і навіть пам'ять про них мала зникнути, бо офіційно у СРСР масовий терор не визнавався. Для поновлення правди про долі цих людей необхідне дослідження різних джерел — архівних справ репресованих, офіційних документів радянських каральних органів (які зараз починають розсекречувати в Україні), особистих документів громадян — листів, заяв, щоденників, спогадів тощо, записів споминів репресованих та їхніх рідних.

В Одесі й області масові арешти за справами «правотроцькістів», «шпигунів-терористів», «диверсійних шкідників», колишніх куркулів, перекинчиків, «контрреволюціонерів» та ін. почалися наприкінці липня 1937 року. Фантазії слідчих не знали меж, тож фабрикація несправжніх контрреволюційних організацій набувала все більших масштабів, втягуючи у вир смертоносних репресій усе більшу кількість жителів Одещини. Репресії супроводжувалися масовим нагнітанням істерії в суспільстві. На шпальтах газет усе частіше з'являлися заклики до підвищення пильності, нищівної боротьби проти «заклятих ворогів»¹. У багатьох справах слідчі органи НКВС обвинувачували членів родин репресованих у пособництві їм у контрреволюційних злочинах. Частим звинуваченням було те, що дружина, сестра чи донька репресованого знали про контрреволюційну діяльність чоловіка, брата, батька та не повідомили про це органи держбезпеки. Так, наприклад, Катерину Тузенко заарештували 1 січня 1938 року за звинуваченням, що вона була дружиною учасника контрреволюційної троцькістської та терористичної організації есперантистів

¹ Гнівню лунає голос радянського народу: стерти з лица землі тричі презрених троцькістсько-зинов'євських гадів // Чорноморська комуна. — 1937. — 21 січня.

В. Воздвиженського (ст. 54-10, 54-11 КК УРСР)². За це її відправили у заслання до Казахстану строком на 5 років. Звідти у скаргах до голови Особливої наради при НКВС СРСР вона писала, що взагалі ніколи не була одруженою з В. Воздвиженським. Знала його лише як викладача, який знімав житло у її матері³. Лише 1959 року справа Катерини Тузенко була переглянута і сама вона реабілітована.

Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 р. було розширено рамки родинного заручництва. На виконання цієї постанови НКВС СРСР видав наказ № 00486 «Про репресування дружин та розміщення дітей засуджених зрадників батьківщини» від 15 серпня 1937 року⁴. За цим наказом передбачався арешт і позбавлення волі через Особливу нараду при НКВС СРСР на 5–8 років дружин «зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», засуджених після 1 серпня 1936 року, тобто заднім числом. Арешту також підлягали й «соціально небезпечні та здатні до антирадянської діяльності» діти «зрадників», яким виповнилося 15 років. Врятувати їх міг лише донос про підготовку чоловіком (батьком) злочину чи його причетність до вказаних організацій. Після арешту і обшуку дружин відправляли під конвоєм до в'язниці, майно конфісковували, квартири опечатували. На кожну заарештовану дружину і «соціально небезпечну» дитину порушувалась слідча справа. Здебільшого слідчий, який вів справу, обмежувався одним-двома формальними протоколами допитів і навіть без визнання вини складав обвинувальний висновок, який передбачав направлення справи на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Дружинам репресованих найчастіше звинувачення не пред'являли. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР дружин зрадників батьківщини ув'язнювали у ВТТ не менш ніж на 5–8 років, а дітей відправляли до таборів, виправно-трудова колоній НКВС або до дитячих будинків особливого режиму⁵.

Важкою була доля жінок, чиїх чоловіків розстрілювали за рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР. Їм доводилось за короткий час вирішувати долю своїх дітей. Наприклад, у справі Катерини Дьоміної-Ремпель зазначені звинувачення за ст. 54-12 КК УРСР: приховувала

² ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 901. — Арк. 3–3 зв.

³ Там само. — Арк. 23.

⁴ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / Под ред. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; науч. ред. В. Н. Шостаковский. — М.: Материк, 2000. — С. 106–110.

⁵ Стецовский Ю. И. История советских репрессий. — Б. м.: Знак-СП, 1997. — Т. 1. — С. 437.

своє соціальне походження (батько — великий торговець, директор приватного банку), проникла до ВКП(б), підтримувала зв'язок з викритим та засудженим до розстрілу товаришем сім'ї, а також не доповіла до органів НКВС про правотроцькістську діяльність чоловіка — Г. Ремпеля. За те, що вона значилася як ЧСІР (рос. — *член семьи изменника родины*), її відправили до ВТТ строком на 8 років⁶. У справі Євгенії Рачицької у протоколі висунення обвинувачення зазначено, що її чоловік є «ворогом народу», за це їй визначено строк ув'язнення у ВТТ 8 років⁷. Бабуся встигла забрати онука до себе на виховання, тож дитина уникала важкої долі поневірянь у радянських дитячих будинках. Марію Єлизарову — дружину відомого українського наукового діяча, історика Тараса Слабченка, який був сином академіка та засновника Одеської історичної школи Михайла Слабченка, в грудні 1937 року заарештували через чоловіка. Його на той момент уже розстріляли⁸.

Фабрикація справ та фальсифікація документів набували дедалі більших масштабів, а питання здорового глузду при провадженні слідства мало кого цікавили. У постановках про обрання міри запобіжного заходу чи пред'явлення обвинувачення часто вказували на «систематичність» контрреволюційних дій заарештованих жінок. Ніхто навіть не перевіряв заявлені в документах гучні заяви: «систематично проводила контрреволюційну агітацію», «систематично підтримувала зв'язок із закордоном», «систематично пиячила», «систематично отримувала гітлерівську допомогу» тощо. Кількість арештів виросла в десятки разів, а професіоналізм працівників репресивно-каральних органів залишався на тому ж низькому рівні, що в умовах вакханалії репресій додавало трагізму в життєві долі заарештованих.

Наприкінці 1930-х років серед населення поширювались чутки, що у відділах і відділках НКВС республіки розгорнулось змагання, хто більше заарештує і оформить справ на т. зв. «ворогів народу». Сьогодні ці «чутки» є доведеним історичним фактом. Блюзнірством виглядають дії керівників обласних УНКВС з написання листів голові НКВС СРСР Миколі Єжову з проханням збільшити ліміт арештів. Як наслідок ліміт кілька разів збільшували на тисячі осіб у кожній категорії⁹.

⁶ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 921. — Арк. 14–16.

⁷ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 936. — Арк. 2–20.

⁸ Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України). Книга друга. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 168.

⁹ Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. — С. 431–432, 433–436.

Широкомасштабні арешти та фабрикації справ дружин «ворогів народу» та інших членів їхніх родин — невід’ємна ганебна сторінка цього періоду терору. Про більшість вигадок слідчих люди навіть не знали, довідуючись про зміст і рішення у своїх справах лише після прибуття до місць відбуття покарання. В архівно-слідчій справі Людмили Варілопуло це добре видно. У протоколі допиту не записано жодного заперечення заарештованою висунутих їй обвинувачень. На запитання слідчого: «Слідство має дані про те, що ви проводили антирадянську агітацію разом зі своїм чоловіком протягом декількох років, ніде не працюєте та займаєтесь спекуляцією. Підтверджуєте це?», заарештована нібито відповіла: «Так, підтверджую те, що я зі своїм чоловіком протягом декількох років ніде не працюю, займаюсь спекуляцією, а також виробляю чепчики і продаю на базарі»¹⁰. І за це вона була ув’язнена на 10 років до ВТТ. Але в її заяві, надісланій з табору, вказано, що про такі обвинувачення вона дізналась лише тут, у таборі, а на допиті на запитання слідчого давала зовсім інші відповіді, які не були внесені до протоколу.

Схожа ситуація трапилась із Фатіною та Іваном Опря. 19 жовтня 1937 року мати й сина заарештували. Матері приписали втечу з місця заслання після розкуркулення та проведення антирадянської агітації серед населення. За слідчими документами син також був розкуркулений і втік із місця заслання, а після цього проводив шкідницькі посіви та розвіював зерно над землею¹¹. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР мати й син ув’язнені на 8 років у ВТТ. Звідти Фатіна Антонівна писала заяви, в яких вказувала, що під час допиту слідчі питали про чоловіка, який давно помер, а також про заслання, куди її ніхто не відправляв. Згодом виявилось, що ніяких підстав говорити про заслання не було. Документів про виселення на початку 1930-х років родини Опрів з Біляївського району не було, адже він був утворений лише 1935 року¹².

Проти членів родини репресованого могли застосовувати найрізноманітніші утиски й методи приниження. Так, у дружини й сина Павла Петрова, розстріляного в ніч з 28 на 29 листопада 1937 року, радянські органи влади відібрали одну з кімнат у квартири¹³. Продовженням цієї історії є доля сім’ї Чайковських, які були в родинних зв’язках з Петровими (родичі по лінії дружини). Голову сім’ї — Володимира Валер’яновича

¹⁰ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2209. — Арк. 11–13.

¹¹ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 9951. — Арк. 2, 7, 21.

¹² Там само. — Арк. 27–27 зв.

¹³ Матвеевко Н., Людвиг О. История одной семьи. — Одесса: Друк, 2008. — С. 49.

до цього періоду вже два рази арештовували за «зв'язок з закордоном». Третій арешт 24 березня 1938 року став фатальним. На допитах він виклав біографію, сказав про дворянське походження, службу в царській армії, навчання в Польщі. Підтвердив, що має репресованих родичів та родичів за кордоном. На додаток йому приписали звинувачення в антирадянських настроях і 26 квітня 1938 року розстріляли. А родичам сказали, що він відправлений до ВТТ на 10 років без права листування. За нормами того часу сім'я підлягала виселенню. Проте дружина Чайковського Анастасія Львівна не могла піднятися на ноги, оскільки після третього арешту чоловіка в неї стався інсульт. Ситуація ускладнювалась тим, що з ними проживав молодший брат Анастасії Львівни Костянтин разом із сином Юрієм. (Родина Чайковських дала притулок їм після арешту дружини Костянтина). Донька Чайковських Іраїда виблагала у співробітника УНКВС кілька днів на збори, щоб звільнити квартиру. Скориставшись відстрочкою, вона написала листа Прокурору СРСР Андрію Вишинському, в якому просила розібратись з незаконним виселенням. Вказувала на складні обставини, тяжку хворобу матері, свою роботу у сфері народної освіти. Що саме відіграло вирішальну роль в цій історії — невідомо, однак А. Вишинський надіслав телеграму, де погодився призупинити виселення. Коли співробітник УНКВС прийшов вдруге, Іраїда показала йому телеграму, той здивувався і сказав, що вперше у своїй практиці таке побачив. Уже в післявоєнний час вона писала листи до обласної прокуратури, їздила до Москви, щоб дізнатись про долю батька, але відповіді так і не отримала. І тільки 1989 року дізналась, що «десять років без права листування» означало розстріл¹⁴.

До тих, хто мав репресованих родичів, ставлення було підозрілим, їх прагнули уникати, простежувалась навіть відраза. Найважче це переживали діти, майбутнє яких вже заздалегідь отримувало негативний алгоритм. Хлопчик — син «ворога народу», у своєму щоденнику анонімно описував життя у школі. Після арешту батька учні перестали з ним спілкуватись. «Коли я підходив до них на перерві, вони замовкали та розходились, і я залишався сам. Мені було неприємно, адже, на жаль, мій близький друг Юра Григор'єв, коли бачив мене, починав кудись поспішати»¹⁵. Дитині довелось змінити школу. Але це не означало, що все позаду, адже вчителів завжди попереджали, хто з новачків до них переходить.

У спогадах Леніни Акінітової яскраво описана доля дітей «ворогів народу». Її рідного батька Абрама Файнберга заарештували ще 1928 року

¹⁴ Матвеевко Н., Людвиг О. История одной семьи... — С. 66–68.

¹⁵ Там само. — С. 192–193.

за «троцькізм». Мати Веля Віолетова відреклась від нього (можливо, зробила це у спробі порятунку майбутнього дітей). Згодом його позбавили батьківських прав. Мати одружилася вдруге з Борисом Акінітовим. І наче все було добре, але 23 серпня 1936 року прийшли «двоє з НКВС», розсортували книжки на дві частини (партійні та «інші») та забрали мати. Велю Мойсеївну часто привозили до Одеського обласного управління НКВС, яке знаходилось по сусідству з будинком, де проживала сім'я Акінітових. Іноді слідчі відправляли до них посильного, щоб діти змогли побачити маму. Таких побачень відбулося декілька за рік¹⁶. Після арешту дружини вітчима Леніни змушували від неї відректись. Навіть рідна тітка Леніни (молодша сестра Велі Мойсеївни) пропонувала себе Борису за дружину, посилаючись на єврейські звичаї. Проте він цього не зробив. Через деякий час вітчима, тітку та дітей викликали до УНКВС по Одеській області. Дівчинку запитали, з ким вона хоче жити: з тіткою чи в дитбудинку, дитина вибрала жити в дитбудинку. Потім вона дізналась, що в них відібрали квартиру, вітчим з братом перебрались до комуналки, а в їхню квартиру в'їхав «енкаведіст». Вітчим обіцяв часто навідуватись до дівчинки, але більше вона його не бачила, бо невдовзі Бориса Акінітова заарештували. Його звинуватили в тому, що був греком та мав родичів за кордоном; був одружений з дружиною колишнього члена обласного контрреволюційного троцькістського підпілля Файнберга (Веля Віолетова), яка втягнула його до терористичної групи. Своячениця — Дора Мойсеївна дала показання, що Борис Акінітов бачився із сестрами в Греції та нібито знущався над портретом Леніна. В обвинувальному висновку написано, що він збирав у себе троцькістів-терористів та проводив контрреволюційні розмови; незаконно зберігав вогнепальну зброю; обіцяв своїй дружині Віолетовій помститися свідкам, які дали показання щодо її ворожої діяльності¹⁷.

Леніна Акінітова згадувала, що в дитячому будинку не дозволяли носити домашній одяг, дітей «ворогів народу» не приймали в піонери, їх нікуди не випускали. Проте були різні майстерні та гуртки: вишивання, скульптурної справи, читання книжок, які відволікали від того, що дітей тримали мов за ґратами. У цей час до Леніни часто заходила тітка. Коли вона вкотре запропонувала переїхати до себе, дівчина погодилась, але згодом пошкодувала. Виявилось, що тітка судилась з рідними вітчима за майно, яке не конфіскували, а Леніна була як аргумент в підтримку Дори Мойсеївни.

¹⁶ Акінітова Л. Жизнь как сказка. — Одесса: Друк, 2000. — С. 46.

¹⁷ Там само. — С. 50; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 789.

У школі, як за твором Данте Аліґ'єрі, кола пекла продовжувались. З неї інші діти знущались, тому що вона була єврейкою. Про батьків знали, що вони померли. Старший брат Лев закінчив сім класів і не зумів вступити до морського технікуму, як син «ворогів народу»¹⁸.

Відректись від члена сім'ї, якого було заарештовано та звинувачувано в антирадянській діяльності було звичайною практикою радянського повсякденного життя. Принаймні таку процедуру популяризували органи радянської влади. Так, наприклад, брати Микола та Володимир Скопелідіс разом зі своєю матір'ю Марією Антонівною були обвинувачені у проведенні антирадянської агітації, зв'язках з закордоном (зокрема, з Герасимом Скопелідісом, якого 1933 року видворили за межі країни). Всіх ув'язнили на 10 років до ВТТ¹⁹. 1949 року в черговий раз Микола Герасимович писав скаргу Йосипу Сталіну та Лаврентію Берії. Він зазначив, що поніс покарання несправедливо. Строк відбув чесно працюючи, але більше не хоче через батька бути переселенцем «в окремому місці Союзу... Товариш Сталін, адже це Ваші слова: “Син за батька не відповідає”. Скільки я можу терпіти? Через підлого свого батька, котрого в живих напевно не залишилось. Брат мій загинув на фронті. В мене є мати, їй 55 років, вона живе сама, їй треба допомагати... Батько мій був кустарем, що заробляв — все пропивав. У 1934 році він поїхав у Грецію, а сім'ю покинув. Я відрікся від такого батька»²⁰! Справа закінчилась тим, що з Миколи Герасимовича зняли обвинувачення та дозволили виїзд за межі спецпоселення.

Трагедія торкнулась більшості радянських сімей. Репресивно-каральна система відрізнялась систематичним проведенням різноманітних операцій з викриттю «зрадників», зокрема т. зв. «національних операцій»: німецької, польської, грецької, латиської тощо. За директивою НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 року було започатковано грецьку операцію. За нею арешту підлягали всі греки, які вели націоналістичну агітацію, зуміли уникнути розкуркулення та були політемігрантами з Греції. У наказі було вказано, що від 15 грудня одночасно у всіх республіках треба провести арешти всіх греків, які підозрювались у шпигунській, диверсійній, повстанській та націоналістичній антирадянській діяльності²¹.

¹⁸ Акинито́ва Л. Жизнь как сказка. — Одесса: Друк, 2000. — С. 53–58.

¹⁹ ДАОО. — Ф. Р-8065.— Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 1, 16–45.

²⁰ Там само. — Арк. 59–60 зв.

²¹ Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. — С. 422–423.

Однією з жертв цієї операції став видатний конструктор-авіатор, автор проектів літаків, які використовувались у господарській діяльності, пілот та інструктор льотної школи Артура Анатра — Василь Хіоні. Приводом для арешту саме 15 грудня 1937 року став донос жінки, яка вказувала на його антисемітські погляди, знуцання над владою та зв'язки з закордоном. Лише через 20 років виявилось, що авторка доносу спеціально оббрехала чоловіка, бо він не хотів одружуватися з нею. Проте в обвинувальному висновку «доказами» його злочинної діяльності та контрреволюційних намірів стали не стільки її обвинувачення, скільки саме родинні зв'язки Хіоні: є сином заможного куркуля, колишня дружина — донька білогвардійця-підполковника, своячка (сестра дружини) — білоемігрантка, так ще й одружена з видавцем чорносотенної газети «Одеський листок». Ірина Беспалова (донька) — одружена з грецьким підданим, «активним учасником контрреволюційної троцькістської організації» — Беспаловим, якого заарештували 1936 року. За рішенням НКВС та Прокурора СРСР Василя Хіоні розстріляли 22 лютого 1938 року²². Також була заарештована 1937 року донька Василя Миколайовича, за обвинуваченням у «зв'язках з чоловіком та “націоналістично налаштованими” родичами». Про долю Ірини ми знаємо лише з її заяви 1957 року, адресованій Генеральному прокурору СРСР — Романові Руденку, яка є у справі Василя Хіоні²³. Відомо, що Ірину реабілітували 1955 року за «недоведенням обвинувачення». Вона просила надати інформацію про подальшу долю батька. Їй надали офіційну довідку про те, що він помер у таборі 1942 року.

Були репресовані й інші члени родини Хіоні. В архіві УСБУ в Одеській області та Державному архіві Одеської області зберігаються справи Антона Васильовича, Георгія Васильовича, Федора Васильовича, Івана Георгійовича, Михайла Івановича та Ніктополеона Михайловича Хіоні²⁴. Вони були заарештовані з 17 по 26 грудня 1937 року. Питання на допитах ставились однакові: чи є родичі за кордоном, хто з родичів проживає на території Радянського Союзу, яким чином пов'язані з грецьким консульством у Москві? Майже в кожного в обвинуваченні зазначено, що вони відкрито заявляли про своє грецьке підданство. Крім того, вказувалось, що вони: «...жили на нетрудові доходи та займались спекуляцією». Іван Георгійович та Ніктополеон Михайлович (як і Василь Миколайович

²² ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2487. — Арк. 27; Нахапетов В. Н. Как из гнезда орлиного...: Документальные рассказы об авиаторах. — Харьков: Майдан, 2007. — С. 133–154.

²³ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2487. — Арк. 27.

²⁴ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. «П» (припинених справ). — Спр. 7558-п, 8026-п; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1746, 5994, 11789, 3137.

Хіоні) були розстріляні в лютому 1938 року, Федір Васильович ув'язнений на 10 років у ВТТ. Інші члени родини перебували під слідством до 1939 року, коли справи Антона Васильовича та Георгія Васильовича були закриті, а Михайло Іванович висланий на 3 роки.

За такими ж звинуваченнями постраждали представники різних національностей. Перша з «національних операцій» розпочалась 29 липня 1937 року згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00439 «Про операцію з репресування німецьких підданих, що підозрюються у шпигунстві проти СРСР» від 25 липня 1937 року²⁵. За цією операцією були репресовані тисячі радянських німців, більшість з яких ніколи не були підданими Німеччини. Єдиною їхньою «виною» була німецька національність.

Так, 23 вересня 1937 року були заарештовані брати Юліус та Едуард Сіліпкевичі. Їх звинуватили у прояві німецького націоналізму, фашистської агітації, очікуванні приходу німців в Одесу, аби звільнити їх від влади більшовиків. В обвинувальному висновку написано, що до 1930 року брати, вихідці з німецької куркульської сім'ї, мали власні будинки, використовували найману силу. У справі є єдине зізнання Юліуса, що він не задоволений націоналізацією свого майна радянською владою та експлуатацією цієї ж владою робітників. Рішенням Трійки при УНКВС по Одеській області Юліус був розстріляний, а Едуард ув'язнений на 10 років у ВТТ. Згодом, уже після смерті Й. Сталіна, їхні дружини та батько звертались до органів влади з заявами, що репресовані брати нічого протизаконного не робили. Справу переглянули 1961 року і провели повторні допити свідків. Один із них сказав, що його показання були неправильно записані. Також виявилось, що Юліус ні в чому не зізнався і з матеріалами справи не був ознайомлений. Проте в припиненні справи було відмовлено. І лише 1989 року, згідно зі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які відбувалися в період 30-х, 40-х та початку 50-х років» Юліус і Едуард Сіліпкевичі були реабілітовані²⁶.

Не менш трагічними були наслідки т. зв. «харбінської операції», яка здійснювалась відповідно до оперативного наказу НКВС СРСР № 00593 «Про операцію з репресування колишніх службовців Китайсько-Східної залізної дороги та реемігрантів Маньчжоу-Го» від 20 вересня 1937 року²⁷.

²⁵ История сталинского ГУЛАГа. — М.: РОССПЭН, 2004. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — С. 267–268.

²⁶ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 11300. — Арк. 36–130.

²⁷ История сталинского ГУЛАГа. — М.: РОССПЭН, 2004. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — С. 281–283.

Збереглися спогади Миколи Максименка, якого органи НКВС звинуватили у зраді батьківщині, через те, що він народився у Китаї (м. Харбін). За те ж саме був арештований і його старший брат Василь. Микола Дмитрович згадує, що через деякий час після арешту привели жінку з двома дітьми (8 і 10 років). Міліціонер сказав: «Ми дітей відправляємо в притулок, а вас до тюрми». Коли діти почули це, вони сильно обхопили матір, боячись відпустити, бо знали, що більше не побачать²⁸. Обидва брати Максименки були ув'язнені на 10 років до ВТТ. Згодом племінник Миколи Дмитровича писав, що про дядька вдома згадували тихо, понижуючи голос²⁹.

Дуже кривавою на Одещині була й т. зв. «польська операція», яку проводили згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00485 «Про операцію з репресування членів Польської військової організації (ПОВ) у СРСР» від 11 серпня 1937 року³⁰. Але з 1920-х років «ПОВ» у СРСР не існувала, тому для виконання наказу арештовували просто за ознакою польської національності та за зв'язки з родичами, які проживали у Польщі.

Так, 30 вересня 1937 року була заарештована Тамара Сергієва (Іванисик). Її звинуватили у шпигунстві на користь Польщі й зв'язках з рідними, які перебували на території Польщі (ст. 54-1 п. «а» та 54-10 КК УРСР). Додатково в обвинувальному висновку вказано, що нібито вона підтримувала Михайла Тухачевського та агітувала за прихід поляків в Україну. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР вона була ув'язнена на 10 років до ВТТ. Чоловіка заарештували через шість місяців після неї³¹. У скарзі 1941 року Тамара Сергієва-Іванисик писала про те, що на допиті їй ніхто не казав про польське шпигунство, а у всіх власних бідах звинуватила громадянина Сарабуна (ім'я не відоме), який: «з метою захоплення квартири і писав доноси на мене та на чоловіка, погрожуючи нас обох знищити, в чому сам зізнався»³².

Приводом для репресій могла бути не тільки національність, а й «непролетарське» походження чи конфліктні службові відносини. Зокрема, важкий період переживали викладачі навчальних закладів. Будь-яка

²⁸ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4421. — С. 26.

²⁹ Максименко Н. Д. Жизнь и судьба, рассказанные им самим и его близкими [Текст]. — Одесса: Астропринт, 2004. — С. 5–6.

³⁰ История сталинского ГУЛАГа. — М.: РОССПЭН, 2004. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — С. 275–277.

³¹ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 25, 26, 28, 34.

³² Там само. — Арк. 35 зв.–36.

скарга від студента на несправедливо поставлену оцінку або на те, що науковий керівник дав занадто важку тему для дисертації, могла призвести до репресії викладача та його сім'ї. Під такий пресинг потрапив Данило Дерібас — син відомого історика-краєзнавця Олександра Дерібаса. Аспірантка Данила Дерібаса донесла, що її науковий керівник задав написати реферат, під час перевірки якого ніяких зауважень не було вказано, проте на Вченій раді він «дискредитував роботу». Також вона наголошувала на тому, що науковий керівник дав тему, з якої «дисертація ніколи не могла вийти, а це, безперечно, шкідницька справа, направлена на марні розтрати державних коштів та на те, щоб не дати можливості молодому працівнику-комуністу рости й вчитись»³³. На додачу приписали, що він дезертирував з РСЧА, приховував своє офіцерське минуле, зірвав опрацювання теми з дозування та способів зараження бойовими отруйними речовинами³⁴. За такими «обвинуваченнями» 19 листопада 1937 року Данило Олександрович Дерібас був розстріляний. За запитамі його рідних 1956 року справу було переглянуто й припинено, але правдивої інформації щодо дати й причини смерті надано не було, родині видали довідку, що Данило Олександрович, перебуваючи у таборі, помер 10 грудня 1945 року від раку нирок. І лише 1991 року його онук Олег Де-Рібас зміг з'ясувати справжню дату загибелі діда. Він домігся права ознайомитись з архівною справою і побачив у ній реальну дату смерті.

Того ж 1991 року була перевидана книга Олександра Дерібаса «Стара Одеса». У вступі до неї Борис Володимирський та Євген Голубовський писали про те, що батьківське серце не витримало арешту сина й зупинилось³⁵. Перевірити цю інформацію можна було одним способом — запитати в нащадків. Олег Де-Рібас розповів, що його прадід Олександр на 1937 рік був достатньо літньою людиною, тому арешт сина можна вважати непрямую причиною його смерті. Репресії торкнулись і сина Данила Олександровича — Всеволода, якому на той час було лише дев'ять місяців. Коли він пішов до школи, до нього ставились підозріло, а коли 1955 року він склав екзамени до військово-морського училища на «добре», то не пройшов мандатну комісію через батька «ворога народу»³⁶.

³³ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2613. — Арк. 2.

³⁴ Там само. — Арк. 61.

³⁵ Дерібас А. Старая Одесса: исторические очерки и воспоминания [Текст]. — Одесса: Ассоциация культурного развития Одессы, 1991. — С. 7.

³⁶ Муратова В. Олег Дерibas и его знаменитые предки [Електронний ресурс] / Виктория Муратова // ZN.ua. — 1991. — 21 октября. — Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/oleg_deribas_i_ego_znamenitye_predki.html

Це були типові ситуації у Радянському Союзі. Родичів репресованих згодом також піддавали репресіям. Багато з них поки залишались на волі, намагались допомогти, виправдати необґрунтовано арештованих рідних. Проте, як правило, це не допомагало. Так, наприклад, редактор газети «Чорноморська комуна» Іван Савич Ісаєв (грудень 1936 — липень 1937 років) був заарештований у липні 1937 року за «участь у контрреволюційній організації» і за вироком воєнної колегії Верховного Суду СРСР розстріляний 24 вересня 1937 року³⁷. Його дружина Ксенія Прокопівна Ісаєва-Лазарева писала листи до Москви, звинувачувала НКВС у сваволі, поки у грудні 1937 року сама не була заарештована і постановою Особливої наради при НКВС СРСР ув'язнена на 5 років до ВТТ як член сім'ї «зрадника Батьківщини»³⁸.

Таким чином, практична реалізація оперативних наказів НКВС СРСР періоду «Великого терору» продемонструвала проведення чітко спланованої, жорстоко здійсненої і строго контрольованої органами державного управління акції цілеспрямованого винищення багатьох верств населення, як за соціальними, так і за національними ознаками. За звітними документами УНКВС по Одеській області з 1 січня 1937 до 30 червня 1938 року було репресовано 19 403 особи³⁹ (проте період «Великого терору» тривав до середини листопада 1938 року, тому загальна кількість репресованих Одещини за ці роки ще більша). Значна частина з них була пов'язана сімейними узами. Політика знищення родин, традиційних родинних відносин за часів радянської влади — важлива тема подальших досліджень.

Репресії створювали жахливу моральну атмосферу в суспільстві, залякуючи і деморалізуючи людей. Поширювалась практика доносів, подання яких офіційно вважалось достойним вчинком справжнього радянського громадянина, проявом його пильності та відданості державі. Членів сімей репресованих цуралися. Їх виключали з партії та комсомолу, багатьох звільняли з роботи, виселяли з квартири. У школі вчителі виставляли дітей репресованих перед всім класом і казали, якими не треба бути. Більшість з них не могла здобути вищу освіту. Дітей, в яких були арештовані і батько, і мати, направляли до дитячих будинків, де

³⁷ Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. «П» (припинених справ). — Спр. 7131-п.

³⁸ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1295; Одеська хвиля — 5. Документи, твори, спогади в'язнів сумління [Текст] / Упор. П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупга. — Одеса: Сімекс-прінт. — 2010. — С. 153.

³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР». — Спр. 35. — Арк. 195, 200, 201.

багатьом змінювали імена й прізвища, щоб знищити саму пам'ять про родину. Все це негативно позначилося на загальному соціально-економічному та духовному розвитку країни.

Репресії стали важливим елементом функціонування сталінської тоталітарної системи. Без них вона була неспроможна існувати, адже будь-яка тоталітарна держава завжди націлена на придушення всіх форм опору своєму пануванню (навіть вигаданих). Тоталітарна радянська система потребувала постійного нагнітання в суспільстві почуття страху, створення образів ворогів та перманентної боротьби з ними. І сім'я стала одним з важливих об'єктів тоталітарного терору.

УДК 32.019.5(477.83):355.1-051“20”

О. ЛУКАЧУК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Україна, Львів)*

**«БІЛЬ І РАДІСТЬ, ТУГА Й ЩАСТЯ —
ОТАК І ЖИВЕМО З ДНЯ НА ДЕНЬ...»:
КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА
В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ЖИТЕЛІВ
ВІЙСЬКОВОГО МІСТЕЧКА (на прикладі Яворова)**

*Ми воїни. Не ледарі. Не лежні.
І наше діло праведне й святе.
Бо хто за що, а ми за незалежність.
Отож нам так і важко через те.*

Ліна Костенко

Приводом до міркувань щодо тлумачення образу українського воїна XXI ст. в громадській думці сучасної України став інтерес дізнатись, наскільки можуть підлягати змінам повсякденні уявлення пересічної людини про війну та мир, захист себе, своїх рідних і Батьківщини, усвідомлення наявності зовнішнього ворога, зрештою, якими характерними рисами наділений воїн у сьогоденному суспільстві. Формування цієї колективної думки зумовили ряд обставин, серед яких відрядження професійних військовослужбовців у зону збройного конфлікту на сході України, оголошення всеукраїнської мобілізації, поява значної кількості добровольчих батальйонів, розвиток волонтерського руху й причетність до названих подій членів кожної української родини.

Тема війни та життєвих історій військових поволі стала однією з найбільш затребуваних в українському публічному просторі. У випуску телевізійних новин, стрічці інтернет-порталу або ж соціальної мережі звістки про «події з фронту / передової» є звичними, навіть необхідними для щоденного інформаційного потоку, який сприймається та осмислюється пересічним українцем. Тож для більшості жителів країни саме ці повідомлення (зведення прес-центру АТО, приватні дописи очевидців і спостерігачів подій, коментарі журналістів, капеланів, волонтерів та оглядачів закордонних ЗМІ тощо) виступають частково цензурованим і водночас єдиним доступним для вільного поширення джерелом, що

конструює цілісне бачення перебігу збройного конфлікту на території України.

У змістовому наповненні громадської думки 2014–2015 років, забарвленому в стилі мілітарі, можна виділити кілька сегментів, зокрема: перебіг воєнних дій та карта АТО, відомості про втрати з обох сторін, відвідини волонтерами позицій військових на передовій, сюжети про життєві долі учасників АТО, збирання коштів на допомогу воїнам, їх виділення з державного бюджету, а також роз'яснення щодо плану закупівель, повідомлення про військову техніку (від демонстрування наявних технічних новинок до запуску їх виробництва), проведення заходів бойової підготовки (тренувань і навчань). Серед широкого загалу стала активно популяризуватись діяльність військових, як захисників, героїв, громадських авторитетів тощо. Раніше про них згадували лише на свята чи при скандально-кримінальній історії, що їй вдалось потрапити до підсумкового випуску новин дня. Відтепер щодня у вжитку різні медійні кліше: «воїн», «боець», «військовий», «кіборг», «АТОшник», «хлопець / чоловік, який воює на Сході».

Запити громадськості навіть підтверджують результати моніторингу найбільш уживаних українцями слів, проведеного редакторами онлайн-словника сучасної української мови і сленгу «Мислово». Задум проекту полягав у визначенні найпопулярнішого слова року, тож 2013 р. ним став «Майдан», 2014 р. — «Кіборг», 2015 р. — «Блокада»¹. Байдуже поставитись до цієї проблеми було неможливо. У межах своєї діяльності та можливостей до неї звертались усі.

Ідейні штампи «української війни»

Чільне місце у дослідженні суперечливих та білих плям у державотворчому процесі країни належить гуманітарним студіям. В історії, літературі, журналістиці кожен охочий прагнув знайти ряд відповідей на суспільно значущі питання, що стало одним із меседжів пострадянського соціуму в європейській перспективі. Поволі громадськість, вловлюючи останні нововведення в галузі історичної науки, схиляється до публічного використання історії, а також творення історичного знання фахівцями спільно і для широкої публіки. Такий підхід обумовлює використання отриманих методом інтерв'ювання джерел, чим фахово, поряд із журналістами, займаються усні історики.

Вивчення «гарячих» подій, які є популярними й емоційно небезпечними для сприйняття, ставить дослідників перед дилемою суспільного

¹ Словом 2015 року в Україні стало «блокада» [Електронний ресурс]. — Доступ до ресурсу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/01/7/7094690/?attempt=2>.

осмислення й дотримання терміну давності в подачі матеріалу, водночас зобов'язують фіксувати спогади очевидців подій для подальшого використання. Це доволі нова техніка для українських фахівців-істориків, оскільки раніше всі тематичні блоки опитувань стосувались подій, які оповідачі пережили раніше, осмислили їх, приховали й стерли зі своєї життєвої історії наболіле та невідгдане під дією офіційної версії трактування історичних подій чи усталених стереотипів. Натомість у розмові є місце обдуманим сюжетам та міркуванням, які слугують елементами конструювання самого себе як героя, жертви або ж спостерігача — уже на власний вибір. Тому треті особи часто звинувачують усні джерела, що «проливають» світло в темних сюжетах досліджуваних епох, у суб'єктивному трактуванні пережитого, як єдино правильного.

Записи спогадів про війну ґрунтуються на розробках і досвіді розмов з оповідачами про Другу світову війну, рідше про збройний конфлікт в Афганістані — події, що вже склалися часом, вибудували окрему нішу в індивідуальній біографії співрозмовника. Тож бесіди «про живе» вимагають від дослідників ряду умінь не лише слухання / вислуховування, а й підтримки і розуміння, основаних на опануванні самого себе. Стратегії виживання вибудовуються як на особистих якостях учасників розмови чи її предмета, так і на інформації, що побутує в публічному просторі країни в різній формі. Сучасники контролювати цей процес не в силах, тому фахівці з вивчення громадської думки стикаються з відмінностями у розумінні й трактуванні теперішніх подій, що відбуваються в Україні, за наявності однакових джерел і викладу нових фактів.

В усних істориків, котрі започаткували записи інтерв'ю з учасниками протестних акцій листопада 2013 — лютого 2014 рр., Антитерористичної операції на сході України та внутрішньо переміщеними особами — респондентами, які пережили резонансні події новітньої історії держави, поволи виникає питання: «Яким же є найбільш успішний інструментарій пошуку об'єктивності й відвертості у процесі отримання усного джерела “по свіжих слідах?”». Дискусій з цього приводу чимало, однак єдино правильного алгоритму роботи так і немає, бо всі життєві історії-оповіді є різними, уніфікувати їх неможливо, як і нейтралізувати вплив емоційної складової на пережите, та й з досвідом методичні рекомендації й застереження вдосконалюються. Сталими залишаються хіба правила розробки питальника, організації запису й оформлення супровідної документації.

Окремої уваги потребує уніфікація термінів, якими послуговується дослідник у розмовах з оповідачем, аби не перейти межу несумісності в поглядах чи нав'язувати власну точку зору, зберегти нейтральність

у сприйнятті почутого. Певні рекомендації щодо коректного вживання формулювань і термінів політичного спрямування подали співробітники Міністерства закордонних справ України, зокрема «російсько-українська війна» або ж «збройна агресія Росії» на протипагу «громадянська війна», «внутрішній конфлікт», «конфлікт в Україні», що поширені в російському медіапросторі². Прес-офіцери силових відомств використовують термін «АТО (Антитерористична операція)»³.

У середовищі гуманітаріїв уживають «інформаційна», «гібридна», «неоголошена» війна⁴, а на допомогу журналістам, котрі висвітлюють збройне протистояння на сході України, було видано посібник «Ukraine: reporting conflict / Україна: репортажі із зони конфлікту»⁵. У цьому виданні можна виділити ряд рекомендацій працівникам медіа, які можуть використовувати на практиці й усні історики, для прикладу: особи, які пережили серйозні психологічні потрясіння, далеко не завжди готові йти на контакт й бувають вороже налаштовані до питань про особисто пережите, тому не варто силою схилити до розмови, водночас бути вкрай обережними з тими, котрі проявляють стрімкий інтерес висловитись «на диктофон чи камеру», бо можна опинитись у пастці й отримати усне джерело у форматі кількогадинної скарги на власне життя без жодного натяку на проблему, яку запланували обговорити; потрібно висловлювати співчуття співрозмовнику щодо подій, про які він / вона розповідає, й завжди перевіряти одержану інформацію різними способами⁶.

Розмова про військових зобов'язує дослідника звернути увагу на оповідачів, котрі б могли об'єктивно оцінити ситуацію, не впадати у крайнощі й вловити відмінність у ставленні до військовослужбовців у мирний

² Українських журналістів просять не вживати штампи російської пропаганди [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1960712-ukrainskih-zurnalistiv-prosat-ne-vzivati-stampi-rosijskoi-propagandi.html>

³ Інформаційно-аналітичний центр національної безпеки України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mediarnbo.org>

⁴ Каліновська О., Криштопа О., Назаренко Є., Трохимчук В., Феденко Д. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО / Ольга Каліновська, Олег Криштопа, Євген Назаренко, Валентин Трохимчук, Дарина Феденко. — Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. — С. 59–118.

⁵ Беляева Я. Репортажи из зоны конфликта: 9 советов от Thomson Foundation / Яна Беляева [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mymedia.org.ua/articles/warjourn/reportazhi_ato_soveti.html

⁶ Ukraine: Reporting Conflict. A practical guide for journalists. — L. : Thomson Foundation. New Frontiers in media, 2015. — S. 12–13.

та воєнний час на протигагу сенсаційній (коштовній в інформаційному просторі) новині, що потрібна представникам ЗМІ. Задум даної роботи полягав у вивченні особливостей сприйняття сучасного воїна у середовищі, звиклому до військових, тому було обрано локальну спільноту — військове містечко на заході України, де практично в кожній сім'ї хтось є / був / буде пов'язаний зі службою у Збройних силах України. У розвідці подано лише частину результатів проведеного дослідження, згрупованого за двома дослідницькими проблемами: загальні уявлення про військових у місті та АТО й містяни.

Містечко воїнів та миру: у пошуках своєї локальності

Для конструювання образу сучасного військовослужбовця було обрано міркування та коментарі жителів одного з населених пунктів Львівщини — м. Яворова (військове містечко № 53), на території якого розташована 24-та окрема механізована Бердичівська Залізна бригада імені Князя Данила Галицького, а поряд — Міжнародний центр миротворчості та безпеки Західного оперативного командування Сухопутних військ Збройних сил України (Яворівський полігон) щодо оцінки діяльності, як професійної, так і громадської, сучасних військовослужбовців (їх близьких, знайомих і пересічних людей) до квітня 2014 року й після проголошення Антитерористичної операції на сході України. Вибір оповідачів дозволив зіставити бачення містян, дізнатись про їхні погляди на розвиток української армії та військову службу в різний час, наскільки змінилось ставлення осіб, які постійно контактували із військовими, до сучасних воїнів і чим це було обумовлено.

Задум інтерв'ювання полягав у визначенні сучасниками складових образу воїна, які з огляду на останні події змінювалися не під впливом хроніки нових документів часів останньої війни, а побаченого й пережитого ними особисто. Опитування проводилося шляхом напівструктурованого інтерв'ю за спеціально укладеною програмою. Серед тематичних блоків питальника можна виділити: військові у мирний час; взаємини жителів міста з військовослужбовцями; військово-політична ситуація в Україні (березень 2014 — листопад 2015 рр.); професійні військові; особи, мобілізовані на військову службу; добровольці; допоміжні та підрозділи обслуговування; діяльність військових у зоні бойових дій; образи сучасних українських воїнів; військовослужбовці й повсякдення містян; особисті роздуми про сучасного воїна. Було опитано 35 осіб віком 30–55 років, котрі проживають у м. Яворові, серед них — 23 жінки та 12 чоловіків. За параметром сфери зайнятості респондентів переважали військові, які несуть службу, або особи у відставці, працівники закладів освіти та культури, сфери послуг, органів державної влади та домогосподині.

Усні свідчення були доповнені результатами анкетування за методиками «Асоціативний ряд» та «Незакінчені речення» серед учнів 9–11 класів ЗОШ I—III ст. № 2 м. Яворова (173 особи), завдяки якому виділено ряд асоціацій, що виникають у них під час згадок про військовослужбовців. Авторка також залучила до аналізу дописи в місцевій газеті «Яворівський голос» й коментарі в соціальних мережах головного редактора видання Людмили Шубіної, з якими доволі жваво ознайомлюються мешканці населеного пункту. Окремим джерелом врахування різних чинників при конструюванні образу воїна виділено групу віртуальних користувачів «Громадський контроль Яворівщини # 24 бригада» — популярну серед яворівців, а також репортажі й публікації ЗМІ про події в місті, пов'язані з військовими. Окремих узагальнювальних праць, присвячених цій дослідницькій проблемі, на момент написання розвідки видано не було.

Сюжети про воїнів у спогадах представників цієї локальної спільноти варто розділити за хронологічно-проблемним принципом на три підгрупи: 1) 1990-ті рр. — період трансформування радянської армії в українську, повернення військових з різних місць служби (здебільшого по інших країнах Радянського Союзу), формування окремого соціального прошарку військовослужбовців; 2) 2000-ні рр. — кризовий час у Збройних силах України, скорочення особового складу, відсутність коштів на проведення професійних навчань та нового устаткування, оптимізація військових підрозділів; 3) з березня 2013 р. й дотепер — період, який демонструє оновлення української армії й підвищення статусу сучасного воїна в суспільстві, розуміння громадськістю фінансової підтримки обороноздатності країни, її технічних та людських ресурсів.

Упродовж 90-х років XX ст. серед містян військові тримались окремо: вони компактно проживали у службових квартирах багатоповерхівок поряд із військовою частиною, офіцерських гуртожитках чи бараках, їхні дружини купували продукти у воєнторгах, дітей возили в окрему школу автобусом, а розваги (від концертів і гуртків до відвідування спортивного залу) відбувались на території військового підрозділу. Більшість із них була російськомовна і сприймалась корінними жителями як приїжджі, котрі за рік-два поїдуть до іншого гарнізону, тому на покращення чи погіршення життя містян не мають жодного впливу. Таке розуміння тогочасних воїнів сприяло появі відчуття їх окремішності, що не спонукало до поваги, а навпаки, провокувало упереджене ставлення до людей у формі та членів їхніх сімей:

«Ой, ліхіє девяностіє, то було що згадати. Ми вважались окремою кастою дітей військових, яких місцеві хлопаци прагнули контролювати, практично щовечора могли побитись за неправильний погляд чи шттовханину один одного,

можна було поплатитись розбитим носом. Найбільше їх цікавили наші дівчата. Вони були інші, більш ніжніші чи просто культурніші, якісь такі особливі [сміється], але на місцевих рідко звертали увагу, що теж додавало неприязні. Пригадую, одного разу вертався з тренування й підійшли до мене троє хлопців з Бойок [розмовна назва мікрорайону міста Велике передмістя — авт.] і наїхали, типу я такий собі синок татів[...] самовпевнений, треба крила обрубати. Я вже два роки ходив у качалку, тому так за 5 хвилин з ними розібрався й пішов собі додому. Шкода їх стало...та не про то мова, тоді нас сприймали не як дворових пацанів, а вискочок, хоч мені здається, що то було неправильно, бо я справді хотів бути схожим на батька, який був офіцером і постійно дотримувався слова офіцера, чого й мене навчав...»⁷.

У повсякденному спілкуванні, як пригадують респонденти, теж відчувалась відмінність між військовими і цивільними, оскільки перші завжди розмовляли про службу й будні військових, натомість другі охоче ділились спогадами про власну роботу й оточення, які, напевно, видавались один одному різними мікросоціумами:

«Військовослужбовець двадцять років тому... хм... чоловік у військовій формі зі статурною харизмою, такий безстрашний і сором'язливий водночас. Звісно, вони різнилися від інших, як зовнішнім виглядом, все-таки камуфляж чи шинель зміють підкреслити статуру чоловіка й виділити його, правильна осанка, часто підтягнуті м'язи, бо ж вони щодня бігали й робили зарядку в нас під вікнами. Справжні захисники, хоч тоді ми сподівались, що після жакіть Афгану, вони нас захищатимуть лише від дощу й тяжкої ноші своїми кремезними спинами [...]. Я тоді ще була молода і вони мені, що тут видумувати, дуже подобались, дуже-дуже! У них був інший погляд, хоч ми з моїм чоловіком були одружені вже чотири роки, як переїхали в цей мікрорайон, та я його вмовила йти до війська і він пішов, змінився, звісно. Став таким легінем і зараз захищає нас від ворога, горджуся ним! [...] Важко було, мені, простій молодій жіночці, порозумітись з тими офіцерськими дружинами. Деякі з них були привітними й дружили, інші насміхались поза очі, але то таки був свій світ, потрапивши до якого, ти, волею неволею, робився іншим...»⁸.

Продовжуючи записи спогадів жителів міста влітку-восени 2015 р., поводи виникало запитання: «У чому ж полягала ця «інність» у 1990-х роках, про яку всі згадували?». Адже кожен з опитаних акцентував увагу на

⁷ Інтерв'ю з Чопиком Орестом, 1971 р.н., записане 23.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

⁸ Інтерв'ю з Гірак Оксаною, 1962 р.н., записане 23.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

очевидних відмінностях, що не відрізнялись, скажімо, від аналізу середовищ лікарів та вчителів. Більш суттєвого пояснення, аніж спілкування з колегами, розпорядок дня (підйом о шостій ранку, відбій о десятій вечора), робочий одяг, відрядження на полігон, жарти, зрозумілі лише військовим і тим, хто з ними живе поряд, мешканцями висловлено не було. На допомогу прийшло генеральне прибирання у домашній шафі з документами, де випадково натрапила на блокнот третьокласниці, який та вела самостійно. Діти завжди були уважнішими за дорослих, а їх описи дослідники відзначають, як щирі й найбільш достовірні до реального стану подій, тому однією з причин могло б бути:

«Ми приїхали в м. Яворів у 1994 р. Україна... Вона інша від Литви, тут все похмурі й немає морозива у вафельних брикетиках, великих магазинів і дитячих майданчиків з каруселями, лише одне є — багато військових на вулиці. Вони всі сумні, часто у брудній формі. Їх є три типи: офіцери (схожі на мого тата із зіроньками на погонах), солдати, які повинні зм'яти робити все і один із них, Віталік, возить тата на роботу, та жінки (їх дуже багато, я ніде стільки не бачила). Мабуть, мама теж стане військовою й одягне форму, бо більше тут справді нема чим зайнятись»⁹.

Тогочасна інфраструктура міста, в якому діяло кілька заводів, підтверджувала, що зайнятість населення була на відмінному рівні, цьому сприяли й вигоди від статусу прикордонного населеного пункту. Тож, за бажанням, справді можна було знайти альтернативу меншій заробітній платні чи ненормованому графіку роботи, що й призвело до ряду звільнень з військової служби у роки соціально-економічної кризи в державі та реформування збройних сил:

«Я вчетверте стану військовим. Так, спершу була строкова служба, тут в Яворіві, мені пощастило, далі пішов контрактником, грошей практично не платили, на роботу ходити вимагалось, але з роботи нічого й не принесеш, бо що звідти візьмеш? А в мене вдома дружина Неля і двоє маленьких дітей, які чекали, що тато щось їм принесе, щось смачненьке. Товариш розпочав свій бізнес — возив одяг з Турції, запросив у компаньйони. Я погодився, так і звільнився, хоч потім і шкочував, бо стабільного бізнесу теж ніде не має. Далі, коли почались закордонні місії в Косово на базі дивізії, я знову призваний до армії і поїхав. Там було важко, але платили добре, то знав, за що терпів. Приїхав і знову звільнився, подався до Польщі на заробітки, а зараз от отримав повістку й піду служити, поїду на Схід, бо треба захищати майбутнє дітей. Часто задумувався, навіщо

⁹ Щоденник учениці О. Лукачук (1994–2004 рр.). [Рукопис]. — Зберігається в особистому архіві автора.

було звільнятися, адже вже б і пенсія була, а тоді молодим, хто про це думав, керувався тільки заробітками, адже не мав освіти військового, тому офіцером б не став, а на рівні контрактника й так отримав все, що міг»¹⁰.

У 2000-х роках частими стали проведення професійних військових навчань на базі Яворівського полігону, тож громадськість міста, як і військово-вслужбовці, познайомились із американськими офіцерами й солдатами, котрі приїздили у відрядження. Усі ними захоплювались, бо вони були відмінними від українських воїнів, до яких звикли перехожі. За спогадами яворівчан, у них була цікава форма, кілька головних уборів, зручне взуття, різні окуляри, наплічники з кишеньками й привітний вираз обличчя зі широку посмішкою, що справляло приємне враження й формувало позитивний образ воїна-іноземця. Адже давало альтернативу перспективному розвитку військової справи із залученням досвіду інших держав.

Жителі міста наголошували, що приїжджі більше цікавились потребами громади, ніж місцеві, й пропонували свою допомогу, рекомендуючи запозичити такий підхід американців яворівським воїнам. Кілька респондентів пригадували про щедрість гостей із Америки, котрі давали українцям, як військовим, так і цивільним, різноманітні гостинці, також допомагали початковій школі й дитячому садочку, що розташовувались у мікрорайоні для військових, облаштували спортивний майданчик, допомогли церковній громаді:

«Так, американські солдати й офіцери, то справді були інші військові, настільки уважні, прийшли до нашої школи з книгами, буклетами, солодощами й квітами, де ми таке раніше бачили. Вийшли всі з круглими очима й стоїмо, а вони руки цілують, де наші ті руки були в стані до цілуваннями такими чоловіками, соромно досі за це. Але вони із захопленням розповідали свою життєву історію, події з історії країни, аналізували військові операції Другої світової війни й у Іраку, пояснювали нам усе. Дуже цікаві чоловіки. Стали свідками зливи й потопу, бо в нас погане перекриття на будівлі було, допомагали рятувати книги й парти зі стільцями, а за день приїхали з будівельними матеріалами й полагодили дах, то було щастя, як пригадаю, справжній мужній вчинок чоловіків слова. Пишаюсь ними й розумію, що матеріальний стан наших військовий дуже низький, оскільки вони б, може, й хотіли допомогти, та не мали чим, але я вірю, що це зміниться, воно он вже змінюється, самі бачите»¹¹.

¹⁰ Інтерв'ю з Гулою Ростиславом, 1967 р. н., записане 12.08.2015 р. в м. Яворів Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹¹ Інтерв'ю з Літвіноювою Оленою, 1972 р.н., записане 20.06.2015 р. в м. Яворів Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

Найбільш поширеним джерелом конструювання образу сучасного воїна для жителів містечка стало особисте спілкування з військовими, які перебувають в м. Яворові вже не одне десятиліття. До 2014 року про військовослужбовців пересічні жителі згадували при підготовці державних свят, під час якої солдати допомагали прибирати на вулицях міста, фарбувати бордюри, вивозити сміття тощо:

«Ой, Ви знаєте, свято для двірників й чистота в третьому городку наступає завжди у страшний тиждень перед Великоднем, тоді солдатики виходять на допомогу мешканцям у боротьбі з чистотою, вивозять сміття, ремонтують дитячі майданчики, фарбують лавочки, виникає бажання навести лад у всьому довкола, лунає оркестр і всі співають, так було багато років поспіль, адже кожен підрозділ мав свою ділянку під опікою. А ми, жителі, теж допомагали їм у цьому, виходили то води подати, то якого пиріжка, бо ж вони чиїсь діти, хоч військова форма й надавала їм мужності, та в душі їм хотілось опіки й уваги»¹².

Офіцери доволі часто виголошували промови на різних публічних заходах, що супроводжувались виступом військового оркестру в місті. Такими їх опитані жителі й запам'ятали в 2000-х роках, бо ж їх професійні навички оцінювати в мирний час не було потреби, тому більшість із них наголошували, що «нічим ті військові від нас не відрізнялись, носили свою форму й жили за розпорядком, а обов'язки у цивільних теж є, подекуди й більші»¹³.

Багато інформації могли надати респонденти, які мають у родині військових (17 осіб). Вони описували повсякденне життя батька / матері / чоловіка / дружини як доволі серйозну військову муштру із фільмів чи популярних серіалів, де обов'язково був присутній суворий начальник, що обмежував вільний час родича. Одна із опитаних пригадувала: «На весіллях всі складають обітниці, а мій Максим випалив під вітарем: "Йдеш за військового, а він живе по наказу, тому буде так, як скаже командир, згодна?"»¹⁴.

¹² Інтерв'ю з Голою Марією, 1957 р.н., записане 26.06.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹³ Інтерв'ю з Фединяк Іванною, 1960 р.н., записане 20.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора; Інтерв'ю з Копишинською Світланою, 1976 р.н., записане 08.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора; Інтерв'ю з Кривим Романом, 1978 р.н., записане 04.09.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹⁴ Інтерв'ю з Громовою Оленою, 1967 р.н., записане 16.09.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

Серед критеріїв необхідності стати / залишитись військовим опитани відзначали передусім покликання захищати Батьківщину, про яке не всі широко висловлювались. Натомість матеріальні вигоди, котрі ототожнювались із запорукою добробуту сім'ї, стали більш впливовим аргументом у виборі місця праці для жителів міста. Серед останніх називали: заробітну плату («стабільний дохід на офіційній роботі, якого вистачало для потреб сім'ї»¹⁵; «ми не бідували, але кращого варіанту з роботою в місті для мене не було, мене абсолютно все влаштувало, та й статус військовослужбовця мені видався престижним, аніж таксиста чи працівника молочного цеху»¹⁶), щомісячний продуктовий пайок («так, продукти видавали різні, часом потрібно було мати блат на складі, щоб отримати людське м'ясо, ой, належного гатунку тобто, за яке похвалить дружина»¹⁷; «пригадую коштів не було, давали пайок — брили оселедцю, в що ми його вже не перетворювали, дитина приходила й у дверях питала, що, знову риба, ой, то були часи, але минулось, зараз такого продуктового забезпечення не передбачено, можна купувати на власний розсуд, а тоді не було що і не було за що, тому на тому пайку виживала вся сім'я»¹⁸), квартиру («так, отримання житла, саме через це чоловіки йшли до війська, а жінки вважали, що треба виходити заміж за військовослужбовця, бо світ побачиш і дах якийсь над головою точно буде»¹⁹; «щодо вирішення житлового питання військових можна судити по ставленню держави, в особі її мужів, до збройних сил, бо як тільки армія в пріоритеті — будують житло, як тільки реформування й скорочення — нічого не має, в 90-х роках будували в нас будинки у місті, он п'ять багатопверхівок, потім був застій, а зараз знову згадали, що треба захищати країну і що — за два роки ключі від квартир вручав сам Президент Петро Порошенко»²⁰), робочий одяг — військову форму («забезпечували формою зимовою та літньою, берцями, але якщо хотів щось краще носити, то купував самостійно або шив під замовлення, правда, вже за власний кошт, однак і в тому, що видавали, можна

¹⁵ Інтерв'ю з Білецьким Володимиром, 1969 р.н., записане 13.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹⁶ Інтерв'ю з Кривим Романом, 1978 р.н., записане 04.09.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹⁷ Інтерв'ю з Білим Максимом, 1984 р.н., записане 07.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹⁸ Інтерв'ю з Копишинською Світланою, 1976 р.н., записане 08.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

¹⁹ Інтерв'ю з Воловецькою Марією, 1962 р.н., записане 17.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²⁰ Інтерв'ю з Фурмасом Олександром, 1979 р.н., записане 01.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

було ходити доволі тривалий проміжок часу»²¹; «камуфляж, о да, то було круто, я його любив, він був комфортний, хоч пацани і нарікали, але кращого ж нема, от спорядження не було, то халепя, а з одягом все в порядку було»²²).

Щодо негативних сторін у житті військових, то опитані наголошували на відсутності часу для сім'ї («у нього немає вихідних, в нас немає спільного відпочинку, але є дні, спонтанно проведені разом, і це справді найкращі миті життя»²³), нехтуванні особистими планами через життя за наказом («так, я обіцяв провести дівчат до поїзда, завезти своїм авто, але оголосили тривогу і все, я побіг на роботу, звісно, вони образились, але я військовий, і по-іншому бути не може, викликав їм таксі й так вирішилась проблема»²⁴), обмеження виїзду за кордон («що поробиш, бували моменти, що не міг провідати матір, бо були навчання на полігоні, її оперували в Празі, а я був невиїзний, служба, боляче було, але мама все зрозуміла»²⁵), слідкування за репутацією («офіцер має бути прикладом для всіх, тримати слово й захищати жінок, дітей і немічних за будь-яких обставин»²⁶), хвилювання за життя в разі розгортання бойових дій чи участі у військових місіях («я ризикую життям й ризикуватиму далі, бо для цього я присягнув на вірність Україні, я не з лякливих, лише переймаюсь, хто піклуватиметься про сім'ю, то єдине, що змушує бути обережним»²⁷).

Уявлення містян про військових ґрунтуються на досвіді повсякденного спілкування з ними й особистих спостереженнях у періоди розквіту й занепаду Збройних сил України, що дозволило констатувати наявність доволі високого соціального статусу військовослужбовців серед жителів, поваги до них і засудження позицій керівництва держави у відсутності відповідних асигнувань на розвиток професійних навичок захисників Батьківщини.

²¹ Інтерв'ю з Совиком Андрієм, 1982 р.н., записане 09.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²² Інтерв'ю з Іванусем Сергієм, 1989 р.н., записане 12.09.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²³ Інтерв'ю з Дулепою Марією, 1987 р.н., записане 05.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²⁴ Інтерв'ю з Пущаком Ростиславом, 1980 р.н., записане 19.06.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²⁵ Інтерв'ю з Пархоменком Віктором, 1976 р.н., записане 09.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²⁶ Інтерв'ю з Гулою Ростиславом, 1967 р.н., записане 12.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

²⁷ Інтерв'ю з Білецьким Володимиром, 1969 р.н., записане 13.08.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

АТО й містяни

Відрядження військових на схід України більшість жителів міста зустріла піднесено й із захопленням, бо справді життя у 24-й бригаді, що дислокується в м. Яворові, весною 2014 р. змінилось. Військовослужбовці почали працювати з технікою, проводити стрільби, навіть на дорогах міста можна було помітити багато різних спеціалізованих машин, що своєю чергою засвідчувало, що мирне населення є кому і є чим захистити. Дилема — професійні чи непрофесійні військові проходять службу в яворівській бригаді — сколихнула громадськість містечка не в березні 2014 р., коли вперше було відправлено на схід України ряд військових формувань, а значно пізніше в червні, коли прийшла звістка про перших загиблих бійців, серед яких був і командир першого батальйону підполковник Ігор Ляшенко:

«У нас в бригаді його називали Комбатом Першим, але не тому, що він командував першим батальйоном, а тому, що він завжди і у всьому був першим. Він був зразком виконання службового обов'язку. Про таких, як Ігор, завжди казали «комбат-батяня». Він першим з бригади пішов на виконання бойового завдання, першим вступив у бій і першим з бригади взяв цей бій на себе. Такі люди, як він, не вмирають, вони стають легендою»²⁸.

З того часу перебування військовослужбовців-яворівців в АТО для більшості жителів стало не аналогом військових навчань, а збройним конфліктом, обговорення якого супроводжувалось панічним станом жителів та замовчуванням інформації з боку керівництва 24-ї бригади. У публічному просторі міста поряд із професійними військовими з'явилися Воїни-Герої — військовослужбовці, що загинули під час участі в АТО. Перші трактуються яворівцями як «наші хлопці, що воюють, бо цього навчались», а згадки про других викликають в усіх сльози й почуття вдячності за надану можливість жити не під пострілами куль.

Під час розмови з містянами виникали певні проблеми в розмежуванні професіоналізму воїнів, акцентувалась увага на грифі «Секретно» у розповідях про проведення різних миротворчих місій та військових операцій, в яких брали участь військовослужбовці, натомість всі згадували, що навчання на полігоні, де дозволяли стріляти і запускати всю наявну військову техніку, сприяли вдосконаленню технічних навичок військових. Досить делікатно пояснювали ознаки

²⁸ Інтерв'ю з Шевченко Анатолієм, 1970 р. н., записане 02.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

професіоналізму самі військовослужбовці, серед яких були влучність у прийнятті рішень, почуття відповідальності за ввірених їм людей і досконала теоретична підготовка у вирішенні різних поставлених задач.

Таблиця 1.

Професійні військові в м. Яворові Львівської області	
Погляд військового	Погляд цивільного
<p>«Если летом 2014 года мы воевали с минометом и легкой машиной, то сейчас мы воюем с полнопрофильным подразделением. Это танковые роты и пехотные батальоны. А боевые уставы, что у врагов, что у нас, — одинаковые. Мы воюем так, как нас научили, и они точно так же так, как научили их. Есть приказы, но каждый командир уже по-своему это все видит и доворачивает. Мало осталось сейчас в строю после лета опытных кадровых военных, очень много офицеров погибло. Любой личный состав смотрит на командира. Все мы люди, все мы ошибаемся, но вовремя вырульть ситуацию — это жизненно важно на войне».</p> <p>(з інтерв'ю з Валерієм Левченко, зап. 02.09.2015 р.)</p>	<p>«Професійні військові мають високу моральну мотивацію, достойну зарплату і весь соціальний пакет послуг, вони готові до бою і оборони найперше кордонів нашої Батьківщини — України, неба над нашими головами, жінок з дітьми чи навіть kota на дереві. Однак зобов'язані це робити фахово, при мінімальних втратах і затратах, розуміючи, що вихід завжди є, треба просто все зважити і добре подумати, подекуди пригадати чийсь поради і ними скористатись. [...] Стратегами вони мають бути, відмінними стратегами з продуманою тактикою дій своєї команди».</p> <p>(з інтерв'ю з Орестом Гнижем, зап. 21.08.2015 р.)</p>

З оголошенням кількох хвиль мобілізації чоловіків на військову службу в місті з'явилися особи з інших місцевостей, які прибули сюди на доволі короткий період до відправлення у зону збройного конфлікту. Громадськість міста їх називала «партизанами». Саме з появою мобілізованих на військову службу образ сучасного воїна наповнився доволі негативними складовими. Частина з них розцінювала власний призов на військову службу як своєрідний відпочинок від повсякденних проблем та сім'ї, коли можна справді відірватись на повну, а інші — справді боялись невідомості й не розуміли, що зможуть робити на цій офіційно неоголошеній війні.

Таблиця 2.

Особи, мобілізовані на військову службу Яворівським військкоматом та добровольці	
Погляд військового	Погляд цивільного
<p>«Потом, когда я начал пополняться призванными и партизанами, вот тогда уже начались определенные проблемы. Люди, не привыкшие ко мне, а я к ним. И если я знаю, что у меня на определенный взмах руки или свист, а это скрытые команды, предыдущие парни реагировали быстро, то эти люди еще терялись. Но пришло время — и они адаптировались. Было такое, что из этих призванных некоторых после первого боя отправили в харьковскую дурку. Хотя в бою проявили себя хорошо: идет бой, а он стоит, каской уперся в заднюю дверь БМП и жене звонит. Я говорю: «А-ну выкинь телефон и давай вперед к ребятам». И этот парень не трусил, остался жив, а приехал назад, лег на кровать, глаза в потолок, стеклянные и все. Не слышит, ничего. Что-то спрашиваешь — односложные ответы. Прошли сутки, все отдохнули. Я даю задания, тренировки над ошибками».</p> <p>(з інтерв'ю з Валерієм Левченко, зап. 02.09.2015 р.)</p>	<p>«Хвилі мобілізації спричинили приїзд у місто багато різних осіб, яких зобов'язали стати воїнами. От вони і пробували ставати. Я не можу сказати, що всі поголовно розпивали алкогольні напої, але таких було, та й зрештою є зараз, дуже багато. Їх наші медики охрестили «аватарами», дуже влучно як на мене. Пригадую, як один із таких горе-воїнів танцював біля нашої церкви і потім грав у футбол пляшкою з під горілки зі своїми друзями, а інший молився біля церкви і просив Бога його вберегти від ворожої кулі й послати здоров'я мамі. То ж хлопці приїздили різні, навіть цікаво, як вони себе на сході поводять, бо ж там не до чарки мало б бути».</p> <p>(з інтерв'ю з Оленою Бовач, зап. 17.08.2015 р.)</p>

Оскільки містечко невелике і розваг там не так уже й багато порівняно з обласним центром, то найбільш популярним заняттям стало вживання алкогольних напоїв у колі побратимів та однодумців. Такі дії новоспечених військових обурювали жителів міста, які висловлювали свої зауваження й прагнули припинити безчинства у районі, поряд із 24-ою бригадою:

«От іду додому з роботи, набігана, замучена, а вони сидять, випивають і кричать: “Доле моя доленька, їду на війну, що буде зі мною не знаю”, прагну зробити зауваження, бо ж чоловік на сході України, а син зараз йтиме зі школи і це бачитиме, а мені у відповідь: “Я завтра помру за тебе, а ти мені випити

востанне не даш?». Коментарі зайві, йду і плачу, як вони будуть нас захищати, ці ж точно з бліндажу не вилізуть й вимагатимуть нагород, так кепсько на душі»²⁹.

Хоч цей сюжет стосується не всіх військових, та він впливає на формування колективного образу сучасного воїна, бо з опитаних 173 учнів школи 86 осіб вказали, що згадка про сучасних воїнів викликає у них негативні асоціації через надмірне вживання алкоголю, 26 — через значну кількість загиблих бійців, 12 — через виконання непродуманих наказів вищого керівництва³⁰.

З продовженням бойових дій на сході України образ професійного воїна ХХІ ст. доповнювався кількома прототипами, серед яких воїн-медик, воїн-капелан, воїн-волонтер, воїн-журналіст, воїн-кухар, які перебувають поряд із військовими і допомагають їм вижити. Натомість раніше містиян вживали до цих посад словосполучення «військовий» або «той, що працює у військовій частині». Для прикладу, складові образу воїна-медика в уявленнях яворівчан зводяться до кількох рис: всі без винятку опитані згадали медійне кліше «янгели в білих халатах», а також «люди, які рятують воїнів і надають їм необхідну допомогу», що мають такі якості, як самопожертва та професіоналізм, й водночас розуміють усю глибину проблеми, а тому допомагають їм і надалі в психологічній адаптації після повернення із зони бойових дій.

Натомість воїн-журналіст для містян — особа, котра володіє інформацією і не завжди нею ділиться, часто просто подає сенсацію чи її вигадає, чимало замовчує. Воїна-капелана жителі міста наділили підтримкою духу бійців і визнали наставником психологічного стану військових, охоронцем душі, а волонтера — матеріальним охоронцем кожного військовослужбовця, який доставить все необхідне в будь-яке місце на лінії вогню, найбільш відважним і безстрашним з усіх представників допоміжних військових підрозділів.

Висновки

Жителі більшості українських міст щодня не стикаються з військовими в різних місцях і не є спостерігачами їх діяльності в мирний та воєнний час, тому не мають достатніх підстав судити про зміни в їхньому

²⁹ Інтерв'ю з Копишинською Світланою, 1976 р. н., записане 08.07.2015 р. в м. Яворові Львівської області. — Запис зберігається в особистому архіві автора.

³⁰ Матеріали анкетування 173 учнів ЗОШ І–ІІІ ст. № 2 м. Яворова, проведеного 23 вересня 2015 року, на тему «Конструювання образу сучасного українського воїна в громадській думці жителів військового містечка (на прикладі Яворова)», які зберігаються в особистому архіві автора.

емоційному стані до і після перебування в зоні збройного конфлікту. З огляду на це для дослідження було обрано громаду військового містечка, в якому перехожі щодня зустрічаються з військовослужбовцями, мають можливість бачити їхню діяльність, є очевидцями військових практичних занять і навчань, а останнім часом і змін, котрі відбуваються з воїнами, як професійними, так і мобілізованими, під час служби в місцевому військовому підрозділі, перебуванні на сході України й поверненні звідти додому.

На конструювання образу сучасних військових серед жителів м. Яворова безпосередньо впливало особисте спілкування з військовими, яке доповнювалось інформацією, почерпнутою з українських засобів масової інформації, за змістовою наповненістю яких боєць АТО наділявся кількома життєвими віхами: вижив / поранений / пропав безвісти / загинув; потребує фінансової допомоги і душевної підтримки / повернувся з лікування; співає гімн на броні танка / написав вірш / освідчився у коханні / одружився. Дописи в пресі та соціальних мережах дозволили більш детально ознайомитись із повсякденням воїнів у зоні бойових дій та після повернення додому, зіставити, наскільки різниться їхня поведінка в окремих регіонах.

За результатами аналізу матеріалів проведеного 2015 року інтерв'ювання виділено такі складові образу сучасного українського воїна в публічному просторі населеного пункту, на території якого розташовувалась військова частина (24 механізована бригада): зовнішній вигляд (обов'язкова наявність військової форми), «синдром АТО» (він їде / він приїхав із зони бойових дій), знання про минуле воїна та його походження («своїх завжди більше шкода»), оцінка їхньої діяльності та поведінки (співчуття, прагнення допомогти, відраза), символи пам'яті й пошани.

Основними рисами опису портрету пересічного військовослужбовця виступають патріотизм і відданість Батьківщині, символізм, мужність, безстрашність, суб'єктивність, пов'язана з особистими взаєминами, співчуття і бажання допомогти або принаймні зрозуміти його стан, вдячність. Під час інтерпретації матеріалів асоціативного ряду, пов'язаного із сучасними військовими, виділено: сумний погляд і передчасно посивілі скроні воїна, вервиця на шиї та дитячий оберіг на руці, поєднання лінії фронту з ціною людських взаємин та життів, психологічні травми, підтримка рідних і побратимів.

С. ПАЛИЕНКО

*Переяслав-Хмельницкий ГПУ имени Григория Сковороды
(Украина, Переяслав-Хмельницкий)*

СООТНОШЕНИЕ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ И УСТНОЙ ИСТОРИИ (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР)

Наименее изученным периодом в истории отечественной археологии является послевоенный, так как работы, посвященные дореволюционной российской и довоенной советской археологии, появились еще в 80–90-х гг. XX в. Здесь стоит отметить книги А. А. Формозова¹, В. Ф. Генинга², А. Д. Пряхина³, Г. С. Лебедева⁴, а также вышедшие недавно монографии О. С. Свешниковой⁵ и Н. И. Платоновой⁶. Развитию археологии на Западной Украине в XIX — первой половине XX вв. посвящены книги Н. М. Булык⁷ и А. С. Сытника⁸.

Что касается послевоенной советской археологии, то она в общих чертах рассматривается в монографии Л. С. Клейна⁹ и ее иностранных

¹ Формозов А. А. Русские археологи до и после революции. — М., 1995. — 114 с.

² Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20 — первая половина 30-х годов. — К., 1982. — 224 с.; Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII — 70-е годы XIX в.). — К., 1992. — 65 с.

³ Пряхин А. Д. История советской археологии: (1917 — середина 30-х гг.). — Воронеж, 1986. — 286 с.

⁴ Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917. — СПб., 1991. — 464 с.

⁵ Свешникова О. С. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930–1950-х гг. — Омск, 2009. — 204 с.

⁶ Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века. — СПб., 2010. — 316 с.

⁷ Булик Н. М. Львівська археологія XIX — початку XX століття: дослідники, науки установи, музеї. — Львів, 2014. — 306 с.

⁸ Ситник О. С. Археологічна наука у Львові: перша половина XX ст. — Львів; Жешів, 2012. — 365 с.

⁹ Клейн Л. С. Феномен советской археологии. — СПб., 1993. — 128 с.

переизданиях¹⁰, а также в книге Г. С. Лебедева¹¹. Кроме этого, недавно вышли обобщающие работы Л. С. Клейна по российской / советской археологии¹² и по истории археологической мысли в мире¹³. В первом издании советским ученым полностью посвящен второй том. Однако необходимо принять во внимание, что этот исследователь сам был непосредственным участником описываемых им событий, поэтому его оценки, как оппонентов по дискуссиям, так и периода в целом, часто носят весьма субъективный характер и опираются больше на личный опыт, а не источники.

Западные ученые также мало знакомы с послевоенной советской археологией, а основную информацию об этом они берут из работ Л. С. Клейна. Например, в известной монографии Б. Триггера¹⁴ данный исторический период воспроизводится на основании статьи этого исследователя и соавторов начала 1980-х гг.¹⁵

В последнее время появились и коллективные монографии, посвященные истории отдельных учреждений — ИИМК РАН¹⁶ и ИА НАН Украины¹⁷. Однако до сих пор одной из малоизученных тем является существовавшая в 70–80-е годы XX века советская теоретическая археология, под которой автор подразумевает отдельную отрасль археологии, изучающую археологическое познание. Есть и другие определе-

¹⁰ Klejn L. S. Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten. — Frankfurt am M. ; B. ; Bern; N. Y. ; P ; Wien: Lang, 1997. — 412 S; Klejn L. S. Soviet archaeology: schools, trends, and history. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 411 p.

¹¹ Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917. — СПб., 1991. — 464 с.

¹² Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. // В 2 т. — СПб., 2014. — 704 С. + 640 с.

¹³ Клейн Л. С. История археологической мысли. // В 2 т. — СПб., 2011. — 688 с. + 624 с.

¹⁴ Trigger B. G. A history of archaeological thought. — Cambridge. 1989. — 500 p.

¹⁵ Bulkin V. A., Klejn L. S. Lebedev G. S. Attainment and problems of Soviet archaeology. — World Archaeology 13. — 1982. — P. 272–295.

¹⁶ Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919–2014 гг.). — СПб., 2013. — 416 с.

¹⁷ Інститут археології Національної археології наук України. 1918–2014. — К., 2015. — 668 с.

ния отечественных¹⁸ и зарубежных исследователей, анализ которых выходит за рамки данной статьи.

В 1970–1980-е гг. в СССР было три основных центра теоретической археологии: Ленинград, Киев и Москва. В данном случае критериями для выделения центра служат функционирование специального научного подразделения или постоянно действующего семинара по теории и методологии археологии в научно-исследовательских институтах или университетах, а также наличие коллектива исследователей. В Ленинграде теоретические проблемы разрабатывались методологическим семинаром Ленинградского отделения Института археологии АН СССР (ЛОИА), проблемным семинаром кафедры археологии исторического факультета ЛГУ имени А. А. Жданова, сектором музейной информатики Государственного Эрмитажа, в Киеве — отделом теории и методики археологических исследований Института археологии АН УССР, где также работал теоретический семинар, а в Москве — на методологическом семинаре и позже в отделе теории и методики археологии Института археологии АН СССР. Кроме указанных центров, отдельные ученые работали и в других городах, в частности — в Свердловске, Иркутске, а с конца 1980-х гг. еще одним центром становится Новосибирск.

Автор активно занимается изучением истории советской теоретической археологии с 2009 года. Им были рассмотрены дискуссия об объекте и предмете науки на страницах журнала «Советская археология»¹⁹ и обсуждение книги В. Ф. Генинга на методсеминаре ЛОИА АН СССР²⁰. Отдельные статьи были посвящены анализу источников по истории

¹⁸ Генинг В. Ф. Археологическая теория и теоретическая археология // Вопросы археологии Урала: Сб. науч. трудов. — Екатеринбург, 1991. — С. 6–14; Клейн Л. С. Введение в теоретическую археологию. Книга I. Метаархеология. — СПб., 2004. — С. 22–28; Шер Я. А. Некоторые вопросы теоретической археологии // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. — М., 1972. — С. 401–405.

¹⁹ Палиенко С. В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х — початок 90-х рр.) // Часопис української історії. — 2009. — Вип. 11. — С. 90–95.

²⁰ Палиенко С. В. Обсуждение книги В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии» на методологическом семинаре ЛОИА АН СССР: обстоятельства и факты // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. — К., 2014. — Вип. 89 (10). — С. 147–152.

методсеминара ЛОИА АН СССР²¹, а также особенностям советской археологии периода Перестройки²².

В качестве полноценного источника с 2011 года автор начал использовать записи «устной истории»²³. Для отечественных исследований по истории археологии данная практика является новой, вызывающей скепсис у многих коллег. Поэтому будет актуальным детальнее рассмотреть и сравнить источниковедческий потенциал «устной истории» и традиционных архивных источников применительно к истории отечественной археологии. Для этого в качестве примера выбрана тема «История методсеминара ЛОИА АН СССР», чему и будет посвящена данная статья.

Методологический семинар ЛОИА АН СССР функционировал около 20 лет, и в его работе принимала участие значительная часть сотрудников этого учреждения. По его истории сохранилась наиболее полная источниковедческая база, основу которой составляют архивные источники, а также автором было записано значительное количество интервью с бывшими участниками этого мероприятия, что дает возможность проанализировать, как данные события нашли отражение в каждой категории источников.

Все источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР можно разделить на три большие группы: архивные источники, опубликованные источники, записи «устной истории». Ко второй группе относится информация в периодических изданиях о деятельности методсеминара, а также опубликованные результаты научной работы его участников. Эта группа источников в данной статье рассматриваться не будет.

Наиболее значительной по информативности и количеству является первая группа. В Научном архиве ИИМК РАН (Рукописный архив, фонд

²¹ Палиенко С. В. Источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР // Евразийский археолого-историографический сборник. — СПб.; Красноярск, 2012. — С. 169–175.

²² Радянські археологи і Перебудова: усна історія // «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді»: Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. — Львів, 2014. — С. 176–194. — Електронна публікація. Режим доступу: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/zlamy_verstka.pdf на 07.02.2015.

²³ Палиенко С. В. Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Серія Історія. — № 111. — 2012. — С. 44–46.

№ 312) имеются 26 единиц хранения, связанных с деятельностью методсеминара в 1974–1987 гг. Эти документы делятся на три категории: планы работы и программы симпозиумов (10 единиц хранения; далее — ед. хр.); отчеты, статотчеты, записки о работе (6 ед. хр.); протоколы заседаний (10 ед. хр.). При этом некоторые дела вмещают и протокол заседания, и план работы, а также план работы и статотчет. Первая категория охватывает практически весь период 1974–1987 гг., вторая — период с 1978 по 1985 гг., третья — с 1977 по 1987 гг. за исключением 1982 года. Списки с темами докладов, прочитанных на заседаниях методсеминара ЛОИА АН СССР (по 1990 год включительно), имеются также в Отчетах о работе ИА АН СССР, хранящихся в Архиве РАН в Москве (фонд № 1909).

Что касается наиболее информативных документов — протоколов заседаний методсеминара, то всего сохранилось 46 протоколов, к которым прилагаются либо полные тексты, либо тезисы докладов, прочитанных на заседаниях. В них упоминаются 52 доклада, причем 9 — идеологические. И, если с 1977 по 1980 гг. 4 таких доклада были подготовлены сотрудниками ЛОИА Л. П. Хлобыстиным, А. Н. Рогачевым, В. М. Массоном и И. Г. Шургая, то остальные доклады в 1980–1986 гг. — приглашенными из других учреждений специалистами. При этом их тексты, а иногда и протоколы обсуждения, в архиве отсутствуют. О некоторых из них можно узнать только из афиш²⁴.

Доклады по археологии можно разделить по тематике. Большая часть (15 выступлений) посвящена общетеоретическим вопросам, 9 — первобытности, 6 — Древней Руси, по 5 — историографии вместе с современным состоянием зарубежной науки и античности, 2 — вопросам этнической истории, 1 — методам смежных дисциплин²⁵. Хотя это деление весьма условно, так как большинство докладов находятся на стыке нескольких направлений.

Идеологические доклады, прочитанные приглашенными специалистами, вызывают особый интерес. У автора долгое время было сомнение в том, что они действительно имели место на методсеминаре, а не просто были вписаны в протокол, так как тексты таких выступлений отсутствуют. Однако позже бывший секретарь методсеминара ЛОИА АН СССР В. С. Бочкарев во время интервью подтвердил их реальность. (К сожалению, по техническим причинам сама запись не сохранилась.)

²⁴ Протоколы № 1–6 заседаний методсеминара ЛОИА // РА ИИМК РАН. Ф. 312. Оп. 1. 1981. Ед. хр. 1223. — Л. 22.

²⁵ Палиенко С. В. Источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР // Евразийский археолого-историографический сборник. — СПб.; Красноярск, 2012. — С. 170–171.

По нашему мнению, отношение к идеологическим докладам и к вопросам идеологии вообще в среде участников методсеминара хорошо иллюстрирует один архивный документ. Так, в Протоколе № 1 заседания методсеминара ЛОИА АН СССР от 12.11.1980 имеется следующая рукописная запись:

«к. и. н. Н. И. Шульгина (музей В. И. Ленина) «Ленинская (вставлено — С. П.) Коммунистическая партия — ум, честь и совесть нашей эпохи?» (подчеркнуто автором)».

Текста самого доклада нет. Далее записано, что вопросов к докладчице не было, и ниже стоит подпись — секретарь Е. Векилов²⁶. Однако из Справки про работу методсеминара ЛОИА в 1979–1982 гг. можно более точно узнать инициалы выступавшей и тему её доклада: Н. В. Шульгина «Ленинская Коммунистическая партия — долг, честь и совесть нашей эпохи»²⁷.

Сбор «устной истории» был начат автором летом 2011 года. Опрос проводился в форме структурированного и полуструктурированного интервью. На октябрь 2015 года записано 16 интервью с участниками методсеминара общей продолжительностью более 10 часов. Опрошены 15 мужчин и 1 женщина, а работа по этой теме продолжается. Респондентам — сотрудникам ИИМК РАН было предложено ответить на вопросы с фиксацией ответов на диктофон. Опросник касался общей темы «Теоретическая археология в ЛОИА АН СССР» и включал 11 вопросов. Из них непосредственное отношение к методсеминару имели следующие:

6. Каково было отношение к археологическому теоретическому семинару? Участвовали ли вы в его работе? В какой период?

7. Разграничивались ли идеологические и археологические доклады? Каково было отношение к каждой категории?

11. Какое, на ваш взгляд, значение методологического семинара ЛОИА?

Записи «устной истории» дают возможность воссоздать общую картину заседаний методсеминара:

И.: Ага, а как вообще происходило заседание? Доклад, потом обсуждение?

Р.: Вешалось объявление, объявлялось на отделах, что такого-то числа в такое-то время будет такой-то доклад. Все собирались, ведущий пред-

²⁶ Протоколы № 1–6 заседаний методсеминара ЛОИА // РА ИИМК РАН. Ф. 312. Оп. 1. 1981. Ед. хр. 1223. — Л. 1.

²⁷ Справка о работе методсеминара ЛОИА на 1979–1982 // РА ИИМК РАН. Ф. 312. Оп. 1. 1982. Ед. хр. № 1262. — Л. 5.

ставлял, делал... говорил кратко преамбулу. Потом докладчик выступал, потом происходило обсуждение, но это у нас везде протокол одинаковый, то есть — выступление, потом вопросы, потом ответы на вопросы, потом выступление уже комментариев, собственно обсуждение, ответ докладчика на комментарии. И всеобщее братание в конце (смех), как правило²⁸.

Также респонденты в общих чертах описывают семинар в 70–80-е гг. XX в.:

«В 70-е годы народ толпами валил, и как бы это было при... активно, ну активно развивалось. На этих заседаниях присутствовало обычно, ну я не знаю — ну, не меньше 30 человек. И действительно была дискуссия, народ выступал с докладами — в большей степени формальными, в меньшей степени формальными. Бывали доста... — остаточные формальные, вот, какие-то моменты. Но это была еще одна... Дело в том, что это была еще одна возможность не только обсудить, но и опубликовать какие-то... какие-то неконкрет... Скажем так — не конкретные материалы раскопок или какую-то информацию о тех выводах, которые шли из конкретной... шли из конкретных раскопок. И поэтому, естественно, максимально старались пользоваться. Достаточно посмотреть эти сборники от метод-семинаров, пусть в тезисном виде. <...>

А потом он стал проходить ни раз..., где-то раз в месяц, где-то так вот по-разному. Да. Он, он как бы... он получил официальный статус внутри института. <...>

Я сейчас уже не помню, с какого времени, например... э-э-э... в Институте в этом теоретическом семинаре стал участвовать Владимир Николаевич Борзя. Я точно сейчас не помню — с какого времени, но это уже было тогда организовано совместно с кафедрой философии, что в известной степени, ну, создавало определенное прикрытие. Вот. <...>

Честно говоря, скажу вам честно — в 80-х, особенно, поскольку я стала ученым секретарем, я почти не помню. Потому что, ну, куча была другой работы, так активно я туда, что называется, не ходила. Различия имелись, в том плане, что не даром... не даром этот семинар в конечном итоге скончался. Он становился все более формальным, более формальным. Вот он шел под — под... как только мы объединились с этой каф... — не как только, но, учитывая, что мы объединились с этой кафедрой философии. И вот это вот, не то что давление, но вот оно становилось всё более оторванным от конкретного археологического материала. Вот все эти тео... теоретические рассуждения, и соответственно оно начинало пользоваться всё меньшим интересом у сотрудников»²⁹.

²⁸ Вишняцкий Л. Б. Интервью от 28.02.12 // Личный архив автора.

²⁹ Кирчо Л. Б. Интервью от 22.03.13 // Личный архив автора.

Все опрошенные подтверждают активное участие коллег в методсеминаре:

«Дело в том, что на этот семинар никто, насколько я помню, тоже никого палками не загонял, вот. Доклады, темы поднимались интересные для многих, поэтому люди ходили охотно. Я помню, что довольно много людей приходило на многие доклады, потому что всегда, всё-таки, старались делать, чтобы было интересно...»³⁰.

Однако респонденты с большим трудом припоминали конкретные темы:

«Так... Отношение к теоретическому семинару. Ну, я ходил на заседания, когда был студентом. В ЛОИА, в общем... Как-то это было... Были просто большие собрания, я помню, большие собрания. Обсуждались какие-то там темы. Вот, ну я не знаю, там — предмет и объект археологии тогда был в моде. И были большие собрания, когда собирался полный зал. Вот этот вот — Дубовый... Ну, вот это было. А чтобы какое-то отношение... Ну, не знаю. Народ ходил. В общем, я бы сказал, народ на такие вот доклады, какие-то обсуждения ходил. Народу было всегда много. Вот. Он собирался нерегулярно, не было такого, чтобы там все. Но вот когда собирался, действительно приходило много народу. Интересно было. И, в общем-то, интересно было, в общем. Обсуждения были интересными, безусловно. Вот»³¹.

И практически никто не мог вспомнить идеологические доклады, хотя, как говорилось выше, секретарь подтвердил их наличие:

Р.: На моей памяти, на моей памяти таких докладов точно не было. Ну, опять же я с 83-го года, да. Там Горбачев...

И.: По бумагам были доклады.

Р.: Может, они только на бумагах, может быть, они только на бумагах и были. Вполне возможно, не исключаю, но я такого не помню.

И.: Никто не помнит, но на бумагах они есть! (смех) Парадокс.

Р.: Чтобы был какой-то официоз. Но оно, в принципе, могло там где-то в архиве, в протоколе называться так, а на самом деле объявления везде весели по-другому, совсем другая тема.

И.: Ага, даже так.

Р.: Я не исключаю, в общем, такого варианта.

И.: Потому что никто не помнит, но, судя по бумагам, причем приглашённые лекторы были из университета, из музея Ленина и так далее. Вот там, и действительно тема вот такая — «Коммунистическая

³⁰ Вишняцкий Л. Б. Интервью от 28.02.12 // Личный архив автора.

³¹ Колпаков Е. М. Интервью от 28.02.12 // Личный архив автора.

партия — ум, честь и совесть эпохи», вот и еще там что-то. Я сижу — протоколы разбираю, есть такие доклады, но никто не помнит, никто не знает. Говорят: «Может на партсобраниях?»

Р.: Я думаю, что это все было на бумаге, просто на бумаге для вышестоящих инстанций. Никто бы не пошел на такое, только из-за любопытства (смех)³².

Также можно сравнить, как одно и то же событие нашло отражение в обеих категориях источников. Так, согласно протоколу, на заседании методологического семинара ЛОИА АН СССР 4 апреля 1984 года состоялось обсуждение книги В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии». Были заслушаны доклады Г. С. Лебедева «Основные принципы строгого научного исследования (по поводу книги В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии»)» и Е. М. Колпакова «В. Ф. Генинг «Объект и предмет науки в археологии»³³. В протоколе кратко отражена дискуссия, а также имеются текст и тезисы докладов. А вот как об этом вспоминают участники заседания:

И.: Ага. А эти самые — обсуждения работ Генинга проводились или нет?

Р.: Боюсь... Мне кажется, что да. Да. По моему, и более того, насколько я помню, как раз то и выступал с докладом по этому поводу Клейн. Я вот только могу ошибиться, было ли это здесь. Да, это было здесь в институте. Я даже помню, как он начал. Это была рецензия на книжку Генинга «Предмет и объект археологии». Я даже помню, как Лев Самойлович начал свое выступление, почти дословно помню. Он начал со слов: «Я совершил...» — с присущей ему мимикой — «Я совершил подвиг, я действительно прочел книгу Генинга от доски до доски», ну и дальше он объяснил, почему это — подвиг... Э-э-э. выходит — да. Да, обсуждали теории Генинга.

И.: Как раз про Клейна там, в протоколе, вообще ничего нет, то есть написано, что Клейн выступал, а краткого содержания его выступления нет.

Р.: Ну, вот значит, я запомнил, как раз это³⁴.

Таким образом, история методсеминара ЛОИА АН СССР хорошо представлена как в архивных, так и в устноисторических источниках. Архивные материалы позволяют реконструировать хронологию

³² Вишняцкий Л. Б. Интервью от 28.02.12 // Личный архив автора.

³³ Протоколы № 1–5 заседаний методсеминара ЛОИА // РА ИИМК РАН. Ф. 312. Оп. 1. Ед. хр. № 1346. — 55 л.

³⁴ Вишняцкий Л. Б. Интервью от 28.02.12 // Личный архив автора.

событий, определить проблематику докладов, обсуждавшихся на семинаре. Они также свидетельствуют о наличии на некоторых заседаниях идеологических докладов.

Устная история позволяет подтвердить соответствие протоколов действительности. Респонденты описывают методсеминар только в общих чертах, а конкретные темы докладов вспоминаются с трудом. Они дают общую информацию, часто смешивая подробности. Только секретарь методсеминара подтвердил наличие идеологических докладов, тогда как остальные участники вообще не смогли их вспомнить. Устная история позволяет проследить межличностные отношения и личный опыт, которые никак не отображаются в архивных документах.

На основании этого можно сделать вывод, что обе категории источников являются взаимодополняющими, результаты исследования с использованием только одной категории источников могут быть неполными и искаженными. Поэтому соотнесение устной истории с архивными материалами помогает восстановить хронологию и определить степень искажения информации об одних и тех же событиях, полученной из каждой категории источников, что будет полезным в дальнейшей работе.

Л. ПЭДУРЯК

*Бельцкий государственный университет
имени Алеку Руссо (Республика Молдова)*

ГОЛОД 1946–1947 ГОДОВ В МОЛДАВИИ: ПРОБЛЕМЫ ОСМЫСЛЕНИЯ И ОТОБРАЖЕНИЯ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ОПЫТА В ИССЛЕДОВАНИЯХ УСТНОЙ ИСТОРИИ

Тема голода 1946–1947 гг. в Молдове мало изучена в историографии. Большинство работ¹, сборников документов², отражающих причины, ход и последствия голода в МССР, были опубликованы в конце 1980-х — начале 1990 гг. XX века. Воспоминания людей, переживших эту трагедию, публиковались в средствах массовой информации³, тематических

¹ Țaran A. Anii 1946–1947: învățămintele foametei în Moldova. — Chișinău, 1989; I. Țurcanu. Foametea din Basarabia în anii 1946–1947. — Chișinău, 1993; I. Șișcanu. Deșțărănirea bolșevică în Basarabia. — Chișinău, 1994; В. Пасат. Суровая правда истории. — Кишинэу, 1998; М. Gribincea. Basarabia în primii ani de ocupație sovietică 1944–1950. — Cluj-Napoca, 1995; Б. Бомешко. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. — Кишинёв, 1990.

² Голод в Молдове (1946–1947). Сборник документов. — Кишинэу: Штиинца, 1993; В. Пасат. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950. — М. : Терра, 1994.

³ Alexei Marinat, Amintiri, of, amintiri, în *Orizontul*, 1989, nr. 3, p. 68–78; Raisa Pătrașcu, Vin rușii... în *Basarabia*, 1993, nr. 4, p. 70–77; Vadim Pirogan, N-a fost să fie..., în *Basarabia*, 1993, nr. 1, p. 99–119; Lupan I., Colibașii și colibășenii în timpul foametei, în *Orizontul*, nr. 7, 1988, p. 70–73; Lupan I., Studenții anilor de foamete povestesc, în *Orizontul*, nr. 5, 1989, p. 72–78; Vasile Bujac, Și tăcerea e o vinovăție, în *Moldova Socialistă*, 19 aprilie 1989, p. 3; Gheorghe Spătaru, Înapoi la maimuți..., în *Basarabia*, 1993, nr. 2, p. 75–89; Baboglo N., La sud, foametea a făcut multe victime, în *Jurnal de Chișinău*, 7 martie 2007; Beșleaga V., Foametea a venit pe pământurile noastre odată cu instalarea puterii sovietice, în *Jurnal de Chișinău*, 23 februarie 2007; Cibotaru M. Gh., Pârjolul din '46–'47, în *Jurnal de Chișinău*, 2 martie 2007; Ciocanu M., Între vis și umilință, în *Glasul națiunii*, 10 iunie 1998; Ciocanu M., Oare vânturile au adus foametea în Moldova?, în *Glasul națiunii*, 22 iulie 1998; Coroi A., Pășteau oamenii iarbă ca animalele, în *Jurnal de Chișinău*, 16 februarie 2007; Cușnir A., De foame, s-a mâncat om pe om, în *Jurnal de Chișinău*, 6 februarie 2007; Donos A., Nu era zi să nu moară un om, în *Jurnal de Chișinău*, 20 martie 2007; Iachim I., Noi la plugărit nu mai ieșim, în *Literatura și arta*, 7 septembrie 1989; Și acum am obsesia foametei din '47. Mărturisirile Alexandrei Macovei, în *Jurnal de Chișinău*, 27 februarie 2007.

сборниках⁴ без использования конкретной методологии. Тема частично затрагивалась в работах по краеведению и в опубликованных воспоминаниях депортированных⁵. Исследования фактически не затронули проблематику голода по материалам устной истории.

Исследовательский материал, отображающий память голода в Молдавии, хранит свидетельства людей, переживших эту драму. Воспоминания очевидцев насыщены эмоциями и скорбью о том, что они были частью общества, в котором инстинкты физического выживания доминировали над разумом. Опыт тягостных воспоминаний ставит перед исследователем целый ряд этических аспектов интервьюирования, раскрывая восприятие голода как травмы, которую сложно вспоминать, от которой сложно избавиться. Страх быть непонятым, умолчание о позорных и унижительных сценах, желание оградить наследников от насмешек или обвинений составляют круг проблем, с которыми приходится сталкиваться в воспоминаниях о спровоцированном советской властью массовом голоде.

Многие свидетели тех событий на определенном этапе интервью готовы к рефлексии над гранями собственной нравственности. Для одних такой гранью становилось принятие пищи, которая ранее предназначалась для животных; для других — попрошайничество или кража и др. В большинстве случаев люди соглашались раскрыть эти неловкие моменты, но все же избегают говорить о случаях антропофагии (каннибализма). Однозначного объяснения такому факту нет, но очевидно, что пережившие голод воспринимают его как глубокую травму и трагедию всего общества.

По-видимому, проблемы процесса осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории голода 1946–1947 гг. могут быть вызваны отношением респондентов к статусу жертвы и её социальной реабилитации; изменениям систем ценностей; силе воли, противостоянию и пассивности; идентификации виновных. Целью данного исследования является выявление общих чертаний названных

⁴ Turea L., Turea V. *Cartea foamei*. — Chişinău: Universitas, 1991; Vaculovski Alexei. *În gura foamei*. — Bucureşti, 2011; Vaculovski Alexei. *În gura foamei*. — Bucureşti, 2011; Tudor Ştefan. *Satana pe Pământ: mărturii despre anii de foamete și deportări*. — Chişinău: Universitas, 1992.

⁵ Țepordei Vasile. — *Iubim Basarabia*. — Chişinău, 1998; Pirogan Vadim. *Cu gândul la tine, Basarabia mea. Din mărturiile unui vinovat fără vină*. — Chişinău: Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1995; Cemârtan-Spânu Margareta. *Siberia de-acasă*. — Chişinău: SA „Tipografia Reclama”, 2009; Cemârtan-Spânu Margareta, *Lupii (Amintiri din copilărie)*, Chişinău, 2006; Евфросиния Керсновская. *Сколько стоит человек*. — М., 2006.

проблем, поскольку каждая из них может и должна стать субъектом отдельного изучения.

Статус жертвы для людей, переживших голод, в Молдове имеет неопределенное содержание. С одной стороны, общество не ставит под сомнение страдания и унижения, которым было подвергнуто население того периода, но и не прилагает особых усилий, чтобы вспоминать об этом. С другой стороны, официального признания правового статуса этого поколения в качестве невинно пострадавших нет. Такая социально-политическая среда отрицательно влияет на сущность отображения травмы голода в устной истории. Закон 1992 года о реабилитации жертв политических репрессий гласит: «Политической репрессией считаются лишение людей жизни, принудительные меры, применяемые государством к гражданам по политическим, национальным, религиозным или социальным мотивам, в форме лишения свободы, ссылки, высылки, направления на принудительные работы в условиях ограничения свободы, выдворения из страны и лишения гражданства экспроприации, принудительного помещения в психиатрические учреждения, в других формах ограничения прав и свобод лиц, признанных социально опасными для государства или политического режима, осуществлявшиеся на основании решений государственных административных, судебных и внесудебных органов.»⁶ Жертвами политических репрессий фактически признавались депортированные и незаконно осуждённые. В законе нет ни слова о людях, пострадавших от голода. Вопреки тому, что именно государственные органы своими решениями и действиями травмировали людей, статус жертвы не закрепился за теми, кто пострадал от голода в 1946–1947 гг. Тот факт, что пережившие голод не признаны законом как жертвы режима, заставляет их сомневаться в необходимости вспомнить, рассказать, делиться информацией о голоде. Мотивация для погружения в воспоминания зависит лишь от личного отношения этих людей к своему и коллективному прошлому. Во многих интервью свидетели проявляют недоумение в связи с тем, что мучения пострадавших от голода не были также широко восприняты и отражены государством, гражданским обществом, журналистами как жизнь участников войны или депортированных: «Блокадникам из Ленинграда давали по 200 грамм хлеба, нам ничего не дали. Вот ветераны, бывшие депортированные, о них всегда говорят, их спрашивают, через что они прошли, а про нас никто не вспоминает, а ведь мы

⁶ Закон № 1225 от 08.12.1992 о реабилитации жертв политических репрессий Р. Молдова, <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=313312&lang=2>

через такое прошли — голод пережили. Где справедливость?»⁷. Даже прошедшие через депортацию указывают на то, что общество не обращает должного внимания на трагедию того времени: «Голод был ужасным! Знаете, я иногда думаю, что репрессированным воздвигли некоторые памятники там, там, в Бельцы, сейчас в Кишинёве... Но для тех людей, которые погибли тогда от голода ...Почему про них не говорят? ...Для меня тот голод является более ужасным, чем депортация [плачет]»⁸.

Привлекает внимание тот факт, что многие респонденты уверены: голод для жителей Молдовы был страшнее войны. В качестве доминирующих аргументов выступают:

— *преобладающее число пострадавших*

«Очень много людей умерло в нашем селе от голода. Даже нельзя сравнить с теми, кто погиб во время войны»⁹. «Сколько людей погибло на фронте, больше умерло от голода. Я имею в виду, что на фронт ушли только мужчины, а у нас в Молдове, умерли и дети, и беременные женщины, и младенцы, и пожилые люди. Ходил человек по дороге и умирал»¹⁰. «В нашем селе, мне кажется, треть села умерли от голода»¹¹.

— *обширность групп жертв*

«Конечно, в период голода умерло больше людей, чем в период войны. На войне умирали лишь молодые мужчины, а голод не выбирал — унёс жизнь и детей, и стариков, и женщин»¹². «На войне легче, чем при голоде. Ведь на войне больше всего страдают мужчины, а голод душит всех, не выбирает. Да, воевал на войне, поэтому и говорю»¹³.

— *тяжесть страдания*

«Голод ужаснее войны. На войне пуля тебя поцелует, и закончил расчет с жизнью, а в период голода мучаешься каждый день, каждый час, каждую

⁷ Воспоминания Вакарюк Ион, Записаны 08.01.2015, Архив Института ProMemoria

⁸ Catelli Elena/ Români în Gulag: memorii, mărturii, documente, editori: Petrencu A., Cojocaru L., Pădureac L. — Chişinău: Balacron, 2014, v. I. — p. 177.

⁹ Vaculovschi Vasile/ Vaculovski Alexei. În gura foamei. — Bucureşti, 2011. — P. 41.

¹⁰ Ciobanu Parascovia/ Tudor Ştefan. Satana pe Pământ. — P. 141.

¹¹ Catelli Elena/ Români în Gulag. — P. 177.

¹² Foca Meşteşug/ Vaculovski Alexei. În gura foamei. — P. 51.

¹³ Malancea Arion/ Vaculovski Alexei. În gura foamei. — P. 58.

минуту»¹⁴. «Война ...мы её так (немного), почувствовали, самое страшное началось потом, когда есть нечего было, мы ели ходили... больно вспомнить»¹⁵.

Архивные документы данных событий подтверждаются и дополняются собраниями материалов устной истории. По официальным данным в период сталинского режима из Молдовы были депортированы около 60 000 людей¹⁶, от голода пострадали все, и умерло около 200 000 людей¹⁷ (около 10 % всего населения).

Вопреки полученной тяжёлой травме, поколения, пережившее голод, не получили народной и официальной реабилитации. Этим людям не был предоставлен статус жертвы тоталитарного режима, и они остались один на один с прошлым, хотя и пострадали не по своей воле или вине. Психологи считают, что держать в себе травматическое событие ошибочно. Если человек отказывается говорить о произошедшем, значит, он не осознал травму¹⁸. Данная аксиома действует лишь при наличии благосклонных слушателей. То есть современное общество должно быть готово слушать, услышать, понять и поддержать. Настороженность и боязнь быть не понятыми присутствует в интервью. Возникает вопрос: а примет ли их общество как жертв режима или начнёт обсуждать те или иные поступки того времени? Они не отказываются говорить о голоде, но чтобы достичь глубины их памяти, нужно проявить понимание и искренность. В данном случае время не лечит травму, а наоборот, подкрепляет её. Важно, чтобы государство признало, а общество осознано

¹⁴ Munteanu Simion/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 101.

¹⁵ Воспоминания Вакарюк Ион, Записаны 08.01.2015, Архив Института ProMemoria.

¹⁶ В Молдавской ССР коммунистический режим, наряду с постоянными арестами сталинского периода, организовал три массовых волн депортаций: в 1941 г. — были депортированы более 22 000 людей (Anatol Petrencu. România și Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial. — Chișinău: Epigraf, 1999. — P. 42–43); в 1949 г. — 35.796 людей (операция под кодовым названием «Юг», В. Пасат. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950. — С. 42); в 1951 г. — 2 619 людей (по религиозным причинам, операция под кодовым названием «Север», В. Пасат. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950. — С. 54).

¹⁷ Chifu I. Basarabia sub ocupație sovietică. — București, 2004. — P. 106. Сложно идентифицировать точное число погибших, но ряд историков склонны считать, что в период голода в МССР умерло от 200 000 до 300 000 людей.

¹⁸ Vasile Diana. Sindromul nu. Definiții. Ce este stresul posttraumatic. — <http://sindromulnu.gandul.info/interviurile-gandul/sindromul-nu-definitii-ce-este-stresul-posttraumatic-video-11285977>

травму людей, переживших голод, попыталось бы понять, что тогда произошло на самом деле.

Долгое время депортированные старались скрывать определённый период своей жизни, но после реабилитации ситуация изменилась. Они почувствовали, что общество прониклось их мучениями, признало их статус жертвы режима. По отношению к пережившим голод людям ситуация остается неопределенной: признаётся сам факт террора, но фактической реабилитации (даже моральной) этих людей не было. Травмирующим фактором можно считать и невозможность открытой скорби — некоторые рассказчики стесняются поступков, которые они совершили в период голода, они рассказывают о других людях, но осуждают их частично, понимая, что сами были готовы переступить черту морали. Социальные страхи нарушили иерархию ценностей.

Коллективные травмы были у всех народов и цивилизаций. Общество находило способы их преодоления, иначе человечество не могло бы успешно двигаться по пути нравственного прогресса. Истории известны разные пути преодоления коллективных травм. В данном случае понимание и выраженная обществом скорбь показывают, что потомки чтят прошлое, не равнодушны к испытаниям, через которые прошли их предшественники. В этом контексте воздвигаются памятники как дань уважения к пострадавшим. В Молдове таких памятников очень мало. Пережившие голод остаются одиноки со своим драматическим прошлым, даже не осознавая до конца, с какой травмой они проживают жизнь, будучи уверены в том, что нынешнее поколение не может и не старается их понять.

Отношение переживших голод к изменению системы ценностей сформировалось в зависимости от тяжести травмы. Нормы, сложившиеся в обществе, являются высшим выражением его системы ценностей (господствующие представления о том, что считать хорошим, правильным или желательным). Обычно человек опирается на систему ценностей при выборе решений, но кризисные условия могут исказить эту связь, в частности, в условиях голода люди не могли применять систему прежних ценностей в адекватной форме. Они стали квалифицировать по-другому жизнь, взаимопомощь, доброту. Их воспоминания свидетельствуют о переживаниях из-за собственных или чужих поступков того времени. «У одного соседа было два дерева шелковицы, ...а мальчик с другого двора голодный залез на дерево и кушал. Сосед (мальчик) кричал «Тётя Санда, а Ваня пришёл и кушает мои фрукты. Тяжёлый голод был»¹⁹. «Однажды к нам зашёл человек... мама взяла

¹⁹ Zmău Maria. Îmi pare rău și astăzi după școala pe care mi-a mâncat-o Stalin/Români în Gulag. — P. 242.

помыть наши тарелки, а тот человек говорит ей “Леле Сандэ, дай мне хотя бы ту воду, в которой ты помыла тарелки”. Мама оставила в чугунке для себя и для отца (еду), но отдала и тому человеку (покушать)... Тот человек умер»²⁰.

Эти фрагменты открывают разные стороны проблемы: рассказчики жалеют о своих детских эгоистичных мыслях и поступках; взрослые люди даже тогда старались по мере возможности действовать благородно.

Удивляет смиренность тех, кто потерял близких: «Наша дочка, мы отвезли её в больницу, но она была слишком маленькой и умерла. Много детей тогда умерло. Не смогли спасти. Веру в Бога мы не потеряли»²¹.

«Моя сестра умерла, я не мог ей помочь, потому что я жил у старшего брата — у него была кое-какая еда, но у него была своя семья. Иногда он передавал кое-что сестре, но не мог много, иначе умерли бы мы. Она была более слабой. Голод, умерла»²². Человек ищет оправдания, считая себя в чем-то виновным, но он не скрывает саму ситуацию — он хочет услышать эти оправдания и от других.

В ситуации голода люди воспринимают этот промежуток времени как самый страшный период жизни, о котором можно вспоминать как о плохом сне. Встреча с явлением смерти стала фундаментальным опытом, вызвавшим в их сознании множество биологических, психологических, физиологических механизмов, которые пытаются справиться с этой совершенно уникальной ситуацией. Люди вспоминают, как чувствовали себя разбитыми, перегруженными чувством бессилия и незащитности. Это состояние вызывало у них другое понимание себя и мира, в котором они жили. Из-за безысходности смерть стала привлекательнее жизни — жизнь стала синонимом мучения, а смерть давала надежду:

«Мы устали от жизни. Нас ничего не волновало. Хотели поскорее избавиться от мучений»²³. «Спрашивайте, что мы дети тогда делали? Когда не искали еду, ждали смерть. Стоял с лицом к солнцу. Боролся со смертью. Доживал дни»²⁴.

Изменилось и отношение к разным родам преступлений, которые совершались из-за голода: «Голодный человек редко задумывается над

²⁰ Zmău Maria. Îmi pare rău și astăzi după școala... — P. 241.

²¹ Воспоминания Патлати Александры, г. р., Записаны 26.11.2013, Архив Института ProMemoria.

²² Воспоминания Руссу Константина, Записаны 18.08.2015, Архив Института ProMemoria

²³ Corețchi Istina. Истина Корецки / Vaculovski Alexei. În gura foamei. — P. 28.

²⁴ Munteanu Cozma/ Vaculovski Alexei. În gura foamei. — P. 182.

совестью»²⁵. «Ничего не чувствовали. Ни стыда не было. Голод над нами властвовал. Он нами руководил»²⁶. «Из-за голода не соображали люди, что делают ... тогда в период голода, если поймал вора в своём доме, не считал его своим врагом. Понимал, что не от хорошей жизни он проник в твой дом. Некоторые даже давали вору кусочек блина, чтобы отнёс своим голодным детям»²⁷. «Несколько молодых ребят из нашего села украли из села Кондрица быка. Почему украли? Чтобы не умереть с голоду... Их осудили и отправили в Караганду»²⁸.

В своих воспоминаниях люди, пережившие голод, склонны простить в какой-то мере даже убийц. Удивляет позиция рассказчиков не раскрывать имена заподозренных в каннибализме — присутствует определённая этика, не хотят травмировать наследников.

«Голод был убийцей, а не люди. Голод выравнивал всё и простил убийц»²⁹. «Два убили третьего и забрали деньги. Только они были виновными? Проклятый голод! Он отобрал у них разум. Он причина всех бед»³⁰.

В свидетельствах устной истории больше всего чувствуется скорбь и сожаление переживших голод из-за присутствия тогда определенного элемента безразличия к умершим и из-за невозможности соблюдения религиозных традиций.

«Угасали люди, и не было хотя бы кому хоронить. Всё-таки в ту суровую зиму была создана бригада из более крепких мужчин, которые копали общие могилы, после того как их наполняли трупами, осыпали землёй, и это был весь ритуал захоронения, никто их не оплакивал»³¹.

«У мош Тэнаса были сани, он грузил мёртвых, одного на другого и увозил на кладбище. Там их ставил в кучу и ждал пока кто-то не копал могилу. Из сельсовета давали буханку хлеба, чтобы копали яму. Утром яма была полна трупами. Которые не помещались, ждали другую яму»³².

Сегодня в своих рассказах пережившие голод стремятся оправдать некорректное поведение и объяснить ситуацию, они осознают, что совершались неправильные поступки, но не могут объяснить, почему они не пытались изменить ситуацию.

²⁵ Malancea Arion. Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 57.

²⁶ Țaranu Ștefan/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 80.

²⁷ Chirilov Maria/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 168.

²⁸ Fistican Nicolae/ Tudor Ștefan. Satana pe Pământ. — P. 137.

²⁹ Bacalov Ludmila/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 40.

³⁰ Meșteșug Foca/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 49.

³¹ Vaculovschi Vasile/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 41.

³² Pricop Iacob/ Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 68.

По сути, подавление **силы воли** режимом умиротворило население, сделало его **пассивным** по отношению к несправедливостям, главной формой **противостояния** стала сама жизнь. Понятие «противостояние» отображается не как конфронтация с режимом, а как оппозиция голоду: выжил, значит, победил. Сегодня выжившие склонны осознать причины тогдашнего поведения:

«Тогда я понял, каким унижительным является голод и как легко управлять народом, которого держишь куском хлеба. Даже не надо усилий, чтобы управлять им, он сам подчиняется. Хотя бы запах хлеба чувствовать, больше ничего не нужно — не интересуется ни политика, ни права, ни развлечения, ничего в мире. Может быть, поэтому наш народ так напуган: хлеб и мир, рад что он имеет хлеб и мир и ничего больше не хочет ... Хлеб нас очень унизил ...»³³.

Социальные процессы никогда не происходят на пустом месте, они всегда имеют исторические предпосылки. Безысходность доминировала над их разумом. Спротивление приравнивалось смерти (может быть, далеко от своих близких), а покорность и пассивность, сохраняли, хотя и маленькую, но всё-таки надежду выжить. Невозможностью (или неспособностью) противостоять травмирующей силе была пассивность жертвы, часто вынужденная. Чем меньше способность сопротивляться, тем больше травма от действий агрессора (гибель на поле боя менее травматична для общества, чем насильственная смерть). Отказавшись отдавать хлеб, человек становился «врагом народа», власти его дискредитировали, объявляли врагом, «саботажником».

«Почему я говорю, что у ни кого ничего не было? Потому что те, которые были хозяевами и накопили чуть больше, должны были заставляли платить налог больше. Вот так были все одного роста. Те, у которых было чуть побольше хлеба, тоже остались без ничего. Равенство. Всех уравнили тогда во время голода, да и после тоже... Приходили, отбирали всё, что находили, оставляли тебя со слезами и уходили смеясь. Что ты им мог сделать, если было их время?»³⁴.

Эти свидетельства подтверждаются архивными документами, которые удостоверяют, что были случаи, когда женщины с детьми пытались вернуть хлеб, то есть предпринимали попытки эпизодического сопротивления, но после насильственного подавления («начали стрелять»), всё стихало — оставалась лишь травма от подавленного достоинства.

³³ Mija Ion/ Turea L., Turea, V. Cartea foametei. — P. 205.

³⁴ Oprea Eudochia / Vaculovski Alexei, În gura foametei. — P. 36.

Отображение идентификации виновных в воспоминаниях переживших голод часто сопровождается противоречиями. Люди вспоминают самые ужасающие моменты голода: безысходность, каннибализм, слезы, общие могилы, мучения, но большинство из них рады, что выжили, и это состояние предполагает не искать виновников. Режим не мог стереть память о голоде, но он приложил много усилий, чтобы создать разные мифы о виновных и причинах голода. Отношение рассказчиков к советской власти меняется в зависимости от периода воспоминаний — «они виноваты в голоде, они отобрали наши резервы, били, сажали в тюрьму. Мой отец отдал полностью поставку, а они пришли и снова потребовали. Он не дал, не потому что не хотел, а потому что уже ничего не было. Осудили его из-за того, что не дал ещё 25 кг зерна, дали 5 лет»³⁵. «Тогда не было чего есть, а потом после того, как образовался колхоз, зерна стало много, позже хлеб был дешёвым»³⁶. Вопреки частому описанию сцен изъятия активистами и солдатами последнего зёрнышка пшеницы, лишь некоторые рассказчики винят режим в целом.

«Было тогда при Сталине. Кажется, он хотел нас всех уничтожить голодом. Кажется, он так и хотел сделать, стереть нас с земли, иначе не знаю, как и думать. Как будто они специально сделали это, чтобы мы все умерли. Чтобы не остался ни один бессарабец»³⁷. «Все эти страдания были только из-за “товарищей” наших. Они пришли и отоварились всем, а наш народ пострадал»³⁸.

Во многих случаях люди обвиняют местные органы власти и активистов: «Что, Сталин ходил по домам людей? Наши! Вот так! Один сумасшедший отдаёт приказ, а десять прихвостней выполняют»³⁹. Обычно в таких случаях отображается и небесная кара, которая постигла этих виновных: «И что от него осталось, ничего из жизни не понял».

В условиях голода представления о враге разные. Твоим недругом мог быть или стать сосед или родственник. Сегодня пережившие голод пытаются оправдать близких, которые тогда не оказали поддержку: «он не

³⁵ Guțuleac Victor. *Deportarea mi-a stricat viața/ Români în Gulag: memorii, mărturii, documente*, editori: Petrencu A., Cojocaru L., Pădureac L. — Chișinău: Balacron, 2015. — V. II. — P. 338.

³⁶ Воспоминания Патлати Александры, 28.11.2013, Архив Института ProMemoria.

³⁷ Spataru Vera / Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 149.

³⁸ Ciobanu Parascovia / Tudor Ștefan. Satana pe Pământ. — P. 144.

³⁹ Vaculovski Ion / Vaculovski Alexei. În gura foametei. — P. 188.

по своей воле, как он мог мне помочь? Его же могли наказать»⁴⁰. Люди осознают, что в каком-то смысле все были жертвами, но отказываются признавать режим в качестве единственного виновника.

Последствия коллективной травмы голода были тяжёлыми, поскольку пострадало все население. Травматический опыт жителей Молдовы того времени отображается в их отношении к прошлому. Боль и отчаяние, присутствующие в их рассказах, отражают истинную драму, которую они прожили; несчастья, которые оценивают тяжелее, чем войну, мучения, которые изменили их систему ценностей и подавили силу воли. Несмотря на эти испытания, у переживших голод нет официального статуса жертв сталинского режима, который полностью или частично реабилитировал бы их. Все же, по нашему мнению, нет препятствий хотя бы для моральной реабилитации жертв голода 1946–1947 годов в Молдавии. И методы устной истории являются одним из путей преодоления травмы в коллективной памяти.

⁴⁰ Воспоминания Гуцу Евдокии, Записаны 08.01.2015, Архив Института ProMemoria

УДК 93 (477+ 323.22/.28) «2013/2014»

Т. ПРИВАЛКО

*Український інститут національної пам'яті
(Україна, Київ)*

ОСОБИСТІ ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ ТА СВІДКІВ ПОДІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Вивчення історії подій листопада 2013 р. — лютого 2014 р., як і будь-яких інших подій, ґрунтується на дослідженні джерел. Осягнення масиву джерельної бази історії Майдану ще попереду, проте вже сьогодні без сумніву можна сказати, що особливе місце серед цього масиву посідають усноісторичні джерела. Поліфонія голосів, яка гучно лунала під час Майдану і в його середовищі, закономірно породила численні ініціативи зі збирання усних свідчень про пережите.

На сьогодні склався синонімічний ряд понять, які вживають до подій, що відбувалися в Україні з 21 листопада 2013 року до 22 лютого 2014 року. У законодавстві використовується словосполучення «Революція гідності», причому слово «гідності» у різних актах пишеться як з малої, так і великої літери. Назва «Майдан» є найпоширенішою, і вона циркулює у ЗМІ, політичному та громадському просторах, на побутовому рівні тощо. У науковій сфері поряд із названими термінами вживається поняття «масові протестні акції». Це поняття є коректнішим, нейтральним, відображає суть подій зими 2013–2014 рр. і дозволяє їх вивчати без огляду на ставлення до них, без оціночних суджень щодо їх завершеності та впливу на подальший перебіг подій.

Наразі здійснюються перші спроби наукового осмислення Майдану. З огляду на те, що це була зламна подія в історії сучасної України, а дослідники і самі брали активну участь у ній, вивчення Майдану ускладнюється особистісними переживаннями та ставленням до того, яким був перебіг подій після 22 лютого 2014 року. На численних наукових заходах у програмних дискусіях та в неофіційному спілкуванні повсякчас обговорюється Майдан та подальші події. За особистими спостереженнями можна вже зробити попередні висновки про напрям дискурсу, який формується серед науковців. Проте на оприлюднення всієї палітри

рефлексій дослідники ще не наважуються, роблячи лише перші пробні «кидки»¹.

Серед наявних праць варто зупинитися на тих, що базуються на використанні методу усної історії. Аналізу оповідей про загиблих під час Майдану та їх інтерпретації різними сторонами конфлікту присвячена стаття М. Міленіної². Про документальну ініціативу Центру міської історії Центрально-Східної Європи, яка оформилася у проект «Голоси супротиву та надії: Київ-Львів-Харків», ідеться у праці Н. Отріщенко³. Про початковий етап проекту «Майдан: усна історія», що реалізується Українським інститутом національної пам'яті (далі — УІНП), подано інформацію у статті А. Киридон⁴.

Майже два роки минає від початку Революції гідності. За цей час реалізовано чимало ініціатив зі збирання усних свідчень про ті події. Є потреба зробити певні узагальнення щодо комплексу усноісторичних джерел, які вже сформувалися та над створенням яких робота ще триває, зокрема через реалізацію УІНП проекту «Майдан: усна історія».

Якщо ретроспективно дивитися на всі ініціативи (приватні та інституційні), які займалися збиранням усних історій учасників та свідків подій зими 2013–2014 рр., то наймасовіше вони проявилися під час самого Майдану та відразу по ньому. Результатами цих ініціатив стали книжкові видання, документальні фільми, а головне — великий масив зібраних інтерв'ю. При цьому усні опитування мали і популярний, і науковий характер. Серед найвідоміших громадських ініціатив —

¹ Кобалія Д. Про рамки і формат «українського конфлікту» // Схід. — 2015. — № 2. — С. 71–77; Поліщук Н. Термінологічна лексика Майдану (на матеріалах газет «Дзеркало тижня», «Українська правда», «Газета по-українськи», «Високий Замок») // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. — 2014. — № 791. — С. 138–143; Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи: матеріали круглого столу / [редкол. В. А. Дубінський, В. С. Степанков та ін.]. — Кам'янець-Поділ., 2015. — 46 с. та інші.

² Міленіна М. Танатологічний дискурс української революції: прагматика усних бібліографічних оповідей про загиблих // «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді»: Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / [Упорядники: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. В. Пастушенко]. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. — С. 261–272.

³ Отріщенко Н. Усна історія ЄвроМайдану: методологічні і етичні виклики // Там само. — С. 273–284.

⁴ Киридон А. Проект «Майдан. Усна історія» як спосіб фіксації подій Революції Гідності // Там само. — С. 244–260.

проект К. Бердинських «ЄЛюди», документальні короткометражні відеофільми об'єднання режисерів, операторів та кінематографістів Вавилон'13. Вийшли збірки інтерв'ю, укладені О. Виноградовим⁵, В. Розуменко⁶, І. Виртосу⁷, О. Гордеевим⁸. Попри публіцистичний характер ці видання за умови критичного аналізу можуть доповнити комплекс усноїсторичних джерел, сформованих науковцями.

Щоб мати загальне уявлення про масив усної історії Майдану, слід назвати осередки, де такі інтерв'ю зібрані та зберігаються. Окрім вже згаданого Центру міської історії Центрально-Східної Європи, опитування проводилися Українським католицьким університетом, Центром усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія», ГО «Фонд збереження історії Майдану» (далі — ФЗІМ). Тут названі найбільші інституційні ініціативи, та, крім них, існувало чимало громадських та приватних, які, зокрема й базувалися на наукових засадах.

Наразі системною роботою зі збирання усних свідчень про події листопада 2013 р. — лютого 2014 р. продовжують займатися ФЗІМ та УІНП. Координатор проекту ФЗІМ «Усні історії Майдану» режисер-документаліст Н. Машталер через особисте зацікавлення відеодокументацію розповідей людей, що були на Майдані, провадила від зими 2014 р. Офіційно ж ФЗІМ був заснований у червні того ж року. Саме тоді розпочалася співпраця Фонду з УІНП щодо збирання усних свідчень про події Майдану. Головою ФЗІМ є відомий громадський діяч, дисидент, колишній політв'язень, правозахисник, лікар-психіатр, президент Асоціації психіатрів України С. Глузман. Голландський радянознавець, правозахисник, генеральний секретар міжнародної організації «Глобальна ініціатива в психіатрії», викладач університетів Грузії, Литви й України Роберт ван Ворен є головою виконавчого комітету ФЗІМ. Архівування зібраних ФЗІМ записів планується здійснювати у Науково-дослідному центрі з вивчення Східної Європи Бременського університету. Між ФЗІМ та УІНП є попередня домовленість про взаємообмін записами та одна-

⁵ Виноградов О. Слово Майдана: публицист. проиств. Полиист. исслед.. — К.: Изд. Корбуш, 2014 — 528 с.

⁶ Майдан... Хто, якщо не я? / Упоряд. В. Розуменко, С. Розуменко. — К., 2014. — 590 с.

⁷ Майдан. Жіноча справа / Авт. і упорядкув. І. Г. Виртосу. — К.: Український жіночий фонд, 2014. — 56 с.

⁸ Гордеев А. Церковь на Майдане: [сб. интервью] / при участии Т. Калениченко-Мухоморовой. — К.: Книгоноша, 2015. — 303 с.

кову організацію архіву як у Бременському університеті, так і в УІНП. Конкретні механізми реалізації цих домовленостей розробляються у процесі співпраці.

Методологічні засади проекту «Майдан: усна історія» були закладені наприкінці лютого — початку березня 2014 року. Їх розробкою опікувалася доктор історичних наук, професор А. Киридон. Про це, а також про перший етап реалізації проекту можна прочитати у вже згаданій вище праці цієї дослідниці. Внаслідок розширення категорій та зростання кількості опитуваних (зокрема й через проведення збору усних історій у регіонах) відбувається коригування методологічних засад реалізації проекту. Таке коригування є виправданим, адже документація усних історій масових протестних акцій відбувається в Україні вперше. Досвід опитування про історично віддалені події (Голодомор, війну, Голокост, політичні репресії) є непорівнюваним із практикою збирання усноісторичних джерел про події, очевидцем яких був сам дослідник. Це має стати предметом спеціальних студій — матеріалу для них уже чимало.

Існує світовий досвід усноісторичних студій складних суспільно-політичних процесів, подібних до Майдану. Проект «Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991» був реалізований Маргаритою Гевко та Сарою Сіверс. Результатом проекту стало створення репозиторію відеозаписів інтерв'ю та їхніх транскриптів, який розміщений в Українському католицькому університеті. Вільний доступ до записів, що дуже важливо для опрацювання усноісторичних джерел, забезпечується спеціальним порталом www.oralhistory.org.ua. Інститут досліджень тоталітарних режимів у Празі провадить збирання усних історій про події «Празької весни» і зокрема громадські протести, що відбувалися в той період. З інформацією про діяльність у цьому напрямі та її результати можна зокрема ознайомитися на сайті Інституту⁹. Усними свідченнями про Рух «Солідарність», який виник на хвилі протестів проти комуністичного режиму в Польщі, системно займається Фондація Осередку «Карта». Архів Осередку¹⁰ та його видання¹¹ слугують як науковим цілям, так популяризації ідей руху «Солідарності» серед польської спільноти, формуванню відповідних комеморативних практик.

⁹ Інтернет сайт Інституту досліджень тоталітарних режимів (Прага, Чеська Республіка): www.ustrcr.cz

¹⁰ Інтернет сайт Фондації Осередку «Карта» (Варшава, Республіка Польща): www.karta.org.pl

¹¹ Дні Солідарності. — Варшава: Фондація Центру «Карта», 2005. — 104 с.; «Orła WRONA nie pokona!» Wspomnienia członków NSZZ «Solidarność» rejonu bełchatowskiego (1980–1989), oprac. Dariusz Rogut, Bełchatów, 2013 та інші.

Досвід зі збереження та відновлення національної пам'яті, який напрацьований нашими західними державами-сусідами є корисним для України з огляду на близькість менталітету на спільність історичного минулого. Тому УІНП намагається використовувати позитивні надбання у царині пам'яті державних інституцій та громадських утворень наших найближчих західних сусідів. Зокрема це й стосується реалізації проекту «Майдан: усна історія». Отже, метою проекту поряд із фіксацією суб'єктивного досвіду пережитих подій листопада 2013 р. — лютого 2014 р. є меморіалізація цих подій. Такі завдання впливають зі статусу УІНП як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу¹², а також низки законодавчих актів¹³, що спрямовані на відзначення подій Революції гідності.

Реалізація проекту «Майдан: усна історія» пройшла три етапи. У березні-квітні 2014 р. здійснювалося опитування учасників Майдану безпосередньо на території протестних акцій у Києві. З червня того ж року записи відбувалися на базі УІНП. З квітня 2015 р. створені регіональні робочі групи для збирання усних свідчень в областях України.

Усні історії в рамках проекту фіксуються аудіо/відеоформаті. Водночас збираються авторські відео- та фотозйомки, особисті речі оповідачів. Усне опитування будується за напівструктурованим інтерв'ю, де основою виступає нарація оповідача. Автобіографічна складова такої нарації є незначною, оскільки чимало учасників проекту остерігаються розлого оповідати про свій життєвий досвід та близьких родичів з огляду на нестабільність політичної ситуації в Україні.

Відбір оповідачів здійснюється за віком, статтю, місцем проживання, ставленням до Майдану, формою участі в ньому («спеціалізацією»), належністю до громадських організацій, ініціатив, політичних партій тощо. Початково проектом планувалося охопити якомога ширше коло оповідачів, включаючи людей, які не підтримували Майдан. На сьогодні з такої категорії осіб вдалося опитати небагато порівняно з кількістю

¹² Положення про Український інститут національної пам'яті // Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. № 684. — Офіційний вісник України. — 2014. — № 98. — Стор. 11. — Ст. 2840.

¹³ Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні: Указ Президента України від 11.02.2015 р. № 69/2015. — Офіційний вісник України. — 2015. — № 13. — Стор. 6. — Ст. 340; Про відзначення у 2015 році Дня Гідності та Свободи: Указ Президента України від 09.11.2015 р. № 633/2015. — Офіційний вісник України. — 2015. — № 90. — Стор. 14. — Ст. 3016 та інші.

оповідачів-учасників Майдану. Серед таких інтерв'ю є розповідь Галини Запорожцевої (дата запису 13.08.2014 р.) та Василя Синюченка (дата запису 25.02.2015 р.), які підтримували (і особистою участю) Антимайдан. Також є усні свідчення працівників правоохоронних органів, які були задіяні в охороні урядового кварталу в Києві під час Майдану. Вони називалися псевдонімами — Микола Липень (запис 28.07.2015 р.) та Остап Вишня (запис 28.07.2015 р.).

Загалом на сьогодні коло потенційних оповідачів визначено якомога ширше. Умовно їх можна розділити за такими категоріями:

- учасники Майдану за формою участі («спеціалізацією»): студенти, правники, координатори (менеджери), підприємці, священники, учасники силових сутичок (бійці Самооборони та ті, що не входили до формалізованих структур), політики, волонтери (різних форм допомоги), митці, науковці, психологи, Автомайдан, «радикали» («Правий сектор», ультрас...), медики, лідери громадської думки, просто присутні тощо.

- свідки: мешканці або працівники прилеглих до місця протестних акцій приміщень, очевидці подій тощо;

- люди, які не підтримували Майдан: учасники Антимайдану, ідеологічні, громадські та політичні опоненти, представники силових структур тощо;

- люди, які змінили свою політичну орієнтацію на протилежну порівняно з періодом листопада 2013 р. — лютого 2014 р.;

- особи, які брали участь в Антитерористичній операції незалежно від того, якою була їхня участь у подіях зими 2013–2014 років.

При відборі оповідачів рекомендується долучати учасників та свідків подій, які відбувалися як у Києві, так і в регіонах.

Хоча робота над проектом ще триває, можна зробити попередні висновки про певні тенденції щодо комплексу створюваних усноїсторичних джерел. Наразі є можливість зіставлення зібраних записів під час першого та другого етапів реалізації проекту. Серед 148 опитаних у березні-квітні 2014 р. близько третини не надали дозволу на оприлюднення їхніх інтерв'ю або обмежили таку згоду певними умовами (оприлюднення псевдоніма або імені тощо). Із 260 оповідачів, чії оповіді були записані на другому етапі, лише двоє не надали дозволу на оприлюднення.

На жаль, на початку проекту не фіксувалася кількість людей, які взагалі відмовилися від усного опитування. Імовірно, за таким показником була би виявлена така ж тенденція, як і в попередньому зіставленні. Наразі із загальної кількості запрошених від опитування відмовилися 15 осіб, що становить 6 % оповідачів другого етапу. Ті, хто відмовляється, пояснюють це незна-

чущістю своєї ролі у подіях зими 2013–2014 рр., небажанням повертатися спогадами до тих подій, розчаруванням наслідками Майдану тощо.

Варто відзначити гендерний розподіл оповідачів. Так, жінки серед опитаних на початку проекту становили 15,5 %. Така незначна частка жінок пояснюється проведенням інтерв'ю безпосередньо на місці протестних акцій, де здебільшого перебували особи чоловічої статі. На другому етапі частка жінок зросла, але не суттєво — до 27 %. Власне, серед тих, хто відмовляється від опитування, є саме жінки. Суттєвою причиною кількісного переважання у проекті чоловіків, на нашу думку, є характер подій, щодо яких здійснюється опитування. Майдан був суспільно-політичною подією, яка асоціюється насамперед з громадською активністю. Стереотипи щодо пріоритетності чоловіків у громадсько-політичному житті зумовлюють перекис у гендерному складі охочих поділитися своїми спогадами про пережите під час Майдану.

Серед залучених до проекту значно змінилася частка осіб, яких можна умовно позначити «активними учасниками», тобто тих, які брали участь у силовому протистоянні, охороні наметового містечка, барикад, штабів тощо. Їх на початку проекту нараховувалося 62,2 % опитаних (натомість «просто присутні» становили 4,7 %). Наразі кількість «активних учасників» зменшилася до 12 %, частка «просто присутніх» залишається незмінною. Акцент при запрошенні до опитування робиться на особах, які проявили себе в різноманітних мистецьких, просвітницьких, загальногромадських ініціативах тощо.

Попередні статистичні дані про оповідачів дозволяють скласти загальне уявлення про інформативні можливості та спектр тематичних сюжетів створюваних усноїсторичних джерел. Водночас, констатуючи, що події зими 2013–2014 рр. мали глибоко емоційне забарвлення і не залишили байдужими більшість людей, а у їхніх безпосередніх учасників спогади пов'язані з особистісними чуттєвими переживаннями, контент наповнення зібраних усних історій неймовірно багатий. Власне наратив оповідачів і забезпечує велике розмаїття та багатосюжетність спогадів про пережите.

Для прикладу варто навести, як оповідачі бачили причини свого долучення та перебування у протестному русі. Так, редакторка та волонтерка Олена Гречанюк згадує: «Звісно, я була розчарована результатами Помаранчевої революції, бо поклала великі надії на президента Ющенка, але ж і Янукович — не варіант. Від розчарувань ніхто не застрахований, та кидати країну напризволяще — це теж не вихід, і я вирішила, що треба боротися, тому і прийшла»¹⁴ (запис 10.11.2014 р.).

¹⁴ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. — К. : К.І.С., 2015. — С. 176.

Підприємець Сергій Пітік у реакції на розгін мітингувальників уночі 30 листопада 2013 р. говорить: «Не можу сказати, що я веду якусь активну політичну діяльність — мені просто не все одно, в якій країні житимуть мої діти. Ну, і, мабуть, є певне вроджене почуття справедливості. Але я не за якусь абстрактну, я за конкретну справедливість. У мене діти ростуть, і я розумію: коли їм щось буде не подобатися, вони теж на Майдан вийдуть (я маю на увазі студентами), вийдуть і чогось вимагатимуть. І я хочу, щоб їм по «довбешці» ніхто не дав, щоб працювали закони»¹⁵ (запис 13.07.2015 р.).

Студент Олександр Романчук згадує про відчуття, що з'явилися після тривалого перебування у стані протесту: «...Говорити про те, щоб кудись іти з Майдану, було запізно. Ми настільки перейнялися цією історією, атмосферою, відносинами дружніми... Коли молодий, старий, жінка, чоловік — не має значення. З різних регіонів, навіть з різних країн... І ти приїжджаєш, нікого не знаючи, і тебе годують, напувають, дбають про тебе... Стільки щирості я раніше в людях не бачив. Усі були готові допомагати один одному — просто тому, що це приємно. Не тому, що це потрібно, не за наказом... Із кухні прибігають жіночки: "Ой, а ти не голодний? А може, це? А в нас таке є... А який ти чай будеш? А може, тобі каву? Ой, а в тебе температури нема?" І ти в захваті. Клас!»¹⁶ (запис 23.06.2015 р.).

У трагічні дні протистояння, коли масово гинули люди, навіть тоді в учасників Майдану з'являлися мотиви залишатися там: «Коли ми побачили перших загиблих... як вам сказати... Це почуття, воно таке всеохопне, все в душі розбухує — і ти хочеш і помститися, і померти разом з ними, і все зразу. І ми були готові стояти там до кінця, бо вже хтось помер, і ми хотіли, щоб усе це було марно. Просто — щоб це було марно. Якщо вбивають, хай убивають. Ми бачили загиблих під барикадою біля Головопштамту. І біля Михайлівської. Вони всі були прострілені по-снайперськи, обережно так прострілені... Це було відчуття, що ти маєш щось зробити, але ще не знаєш, як»¹⁷ (з інтерв'ю з Андрієм Цимбалом, запис 16.06.2015 р.).

За цими уривками спогадів можна прослідкувати, як еволюціонували мотиваційні спонуки учасників Майдану. Чимало є свідчень, що люди дуже втомлювалися від затягування протесту, «виходили» з Майдану¹⁸.

¹⁵ Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності... — С. 105.

¹⁶ Там само. — С. 251.

¹⁷ Там само. — С. 294.

¹⁸ Там само. — С. 251, 292 та ін.

У часи, коли «нічого не відбувалося», на площі залишалося дуже мало людей. Внутрішні переживання, пов'язані з прийняттям рішення про участь у протесті, вихід з нього чи неучасть, зафіксовані в інтерв'ю проекту «Майдан: усна історія» і чекають своїх дослідників.

Складовою зібрання усних історій про події листопада 2013 р. — лютого 2014 р. стануть записи, зроблені в регіонах України. З квітня 2015 р. в областях були створені робочі групи, до яких увійшли науковці, викладачі, журналісти, музейники, громадські діячі та інші. На базі місцевих телерадіокомпаній або у приватний спосіб вони записують спогади про події зими 2013–2014 років. Через співпрацю з Українською асоціацією усної історії було вирішено розширити коло учасників проекту. УІНП намагається пропонувати колегам у регіонах взаємовигідне партнерство: інтерв'юери залишатимуть за собою право використовувати зроблені ними записи у власних дослідженнях, до Інституту будуть передаватися лише копії таких записів. З використанням записів спогадів у регіонах планується підготовка друкованого видання про регіональний вимір подій Майдану, створення документального фільму тощо.

Також УІНП зацікавлений прийняти на зберігання копії записів усних свідчень про протестні акції зими 2013–2014 рр., зібраних іншими державними, комунальними органами чи установами, громадськими організаціями, ініціативами, фізичними особами. Головним результатом проекту має стати архів усних свідчень про події листопада 2013 р. — лютого 2014 р., до якого матимуть вільний доступ дослідники, документалісти та всі зацікавлені особи.

Робоча група проекту «Майдан: усна історія» працює над тим, щоб збирання усних свідчень про події Майдану відбувалося за єдиною методологією, щоб зібраний масив записів репрезентаційно відображав суб'єктивний досвід якомога ширшого кола учасників та свідків подій. Створювані усноісторичні джерела надаватимуть можливість реконструкції загального перебігу подій, особистих історій участі у них та смислових рефлексій з приводу побаченого та пережитого.

Г. СТОЯНОВА

*Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова (Україна, Одеса)*

ЗАЗДРИТИ ЧИ СПІВЧУВАТИ: НАРАТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЖІНОЧОЇ ДОЛІ У СОЦІАЛЬНІЙ ГРУПІ МОРЯЧОК

Морячки є особливою соціальною групою, яка представлена у будь-якому портовому місті. Перепусткою у таку групу є наявність чоловіка, батька, сина-моряка. З одного боку, доля морячки схожа на будь-яку іншу жіночу долю — вони так само піклуються про домашнє вогнище, чоловіка, народжують та виховують дітей. Однак до цього переліку додається ще одна не менш важлива для них функція — вони чекають... Виходячи з цього, вибудовується їх життєвий час та формується особлива життєва стратегія, точніше стратегія виживання за тривалої відсутності чоловіка. Особисте сприйняття цієї спільноти, належність до неї та тривале спілкування з морячками різного терміну перебування у цьому стані і стало основним спонукальним мотивом щодо звернення до даної теми та дозволило зробити певні узагальнення.

Окремі аспекти жіночої долі в науковому доробку знайшли своє відображення таким чином. По-перше, це узагальнювальні праці, що висвітлюють місце жінок в історії¹ чи присвячені функціям та ролі жінки в традиційному українському суспільстві. Серед них вагоме місце посідають монографія О. Кісь² та видання окремого тому «Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура» з циклу «Народна культура українців: життєвий цикл людини»³. По-друге, наявні наукові студії щодо окремих соціальних груп жінок та їх специфічного місця у суспільстві. Увагу

¹ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1999. — 440 с.

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.). — Львів, 2008. — 272 с.

³ Народна культура українців: життєвий цикл людини. У 5-ти томах. / [наук. ред. М. Гримич] — К., 2012. — Т. 3. Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. — К.: Дуліби, 2012.

вчених привернули саме такі групи жінок, як жінка-мати⁴, жінка-вдова⁵, літня жінка⁶, жінка-вчений⁷, жінка-військовослужбовець⁸ та ін. Окремо слід відзначити розробки Т. Б. Щепанської щодо специфіки професійних субкультур взагалі та «жіночих» професій зокрема⁹. Якщо стосовно субкультури моряків ще можна натрапити на поодинокі наукові пошуки¹⁰, хоча ґрунтовних досліджень в цьому напрямі бракує, то спеціальні дослідження, присвячені специфіці жіночої долі морячок, на сьогоднішній день взагалі відсутні.

У чому специфіка морячок, що об'єднує цю соціальну групу, окрім професійної належності чоловіка, сина, батька, чим саме вирізняється їхня доля від інших жінок, що є найтяжчим у ній, а що є нагородою. Ці та інші сюжети можна простежити, використовуючи зібрані біографічні розповіді одеських морячок різних поколінь. Опитування здійснювалося

⁴ Щепанская Т. Б. Мир и миф материнства : Санкт-Петербург, 1990-е гг. (Очерки женских традиций и фольклора) // Этнографическое обозрение. — 1994. — № 5. — С. 15–27; Ї ж: К этнокультуре емоцій: Испуг (эмоциональная саморегуляция в культуре материнства) // Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры. — М., 2001. С. 236–265; Кись О. Р. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. — М.: Российская политическая энциклопедия. — 2003. — С. 156–172.

⁵ Кись О. Особливості ставлення до вдови в українців у ХІХ — на початку ХХ ст. // Незалежний культурологічний часопис "І". — 2000. — № 17 "Гендерні студії". — С. 109–119.

⁶ Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним — К., 2009. — 400 с.; Ігнатенко І. Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціологічний підхід // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 37. — 2012. — С. 37–40.

⁷ Кись О. Освічена жінка: освіта як цінність та мірило життєвого успіху в автобіографіях жінок України // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія. — К.: Дух і літера, 2009. — С. 337–352; Пушкарева Н. Л. «Ума не надо»: социальные представления о женщине научной работнице в постсоветском обществе // Труды Карельского научного центра РАН. — 2013. — № 4. — С. 89–98.

⁸ Дубчак Н. І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети — 2008. — № 4(9). — С. 187–192.

⁹ Щепанская Т. Б. «Женские» профессии: феминность и подчиненность // Сравнительная этнография профессий: повседневные практики и культурные коды. Россия, конец XX — начало XXI в. — СПб.: Наука, 2010. — С. 305–314.

¹⁰ Демина Д. О. Религиозность моряков в контексте профессиональной субкультуры // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. — Т. 18. — Вип. 2 (18). — Ч. 2. — С. 184–191.

методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю серед морячок, які мали різний «стаж» перебування в ролі морячки від 5 до понад 30. Зібрані матеріали підкріплювалися особистими спостереженнями та особистим досвідом.

Проведені опитування допомогли вирішити такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати принципи ідентифікації досліджуваної жіночої групи;
- здійснити порівняльний аналіз повсякдення морячки в радянський та пострадянський періоди;
- виявити специфіку комунікації в середовищі моряків та їхніх родин;
- охарактеризувати своєрідність життєвого часу морячок;
- простежити відмінності в середовищі морячок залежно від часового проміжку перебування їх у даному стані. З огляду на це вважаємо за потрібне при посиланні на матеріали інтерв'ю вказувати саме т. зв. «стаж», тобто термін перебування у стані морячки.

Під час опитування робилися спроби з'ясувати такі ключові моменти з життя морячки, як зустріч/проводи моряка, труднощі та переваги, традиції — спільні та індивідуальні.

Самоідентифікація морячок

За останні 20 років принципи ідентифікації даної групи певним чином змінилися. За радянських часів, коли існувало Чорноморське морське пароплавство, формувалися досить стійкі корпоративні зв'язки, детерміновані специфікою існування Одеського порту. Стійкість екіпажу формувала стійкість зв'язків жінок, пов'язаних з ним (матерів, дружин, наречених членів екіпажу).

З інтерв'ю морячки зі стажем 36 років: *«Все знали друг друга. На судне, особливо кто долго плавал, были как одна семья. Знали жены друг друга, знали детей, знали всех». «...знали друг друга длительное время. Вот на “Красной Пресне” 14 лет. Дети росли. Каждый раз, когда приходили: У того уже девочка большая, у того сын подрос и так далее»*¹¹.

Однак не лише тривала спільна праця чоловіків в одному екіпажі об'єднувала жінок в міцне корпоративне товариство. Одним із важливих чинників, який цьому сприяв — це спільна особлива **побудова життєвого часу**, який, безперечно, був і складався з провадження — очікування — зустрічі — спільного перебування або відпустки чоловіка і знову провадження. Така циклічність є характерною для всіх морячок, незалежно від історичного періоду. Найкоротшим, але разом з тим найочікуванішим,

¹¹ Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

можна сказати кульмінаційним періодом з цього циклу була саме зустріч. Саме цей момент суттєво відрізняє радянських морячок від їх сучасних «сестер» по долі. Це підтверджують і самі респонденти.

«Ну совсем не так, как сейчас. Было пароходство, все работали в пароходстве, у всех была работа. И естественно суда приходили в порты Союза, как мы тогда говорили: в Одессу, Николаев, Ильичевск, Новороссийск, Ленинград, Херсон. И мы ездили встречать в каждый порт.

...Конечно, встречали по-другому, встречали на пароход ездили. Если в Ильичевск, например, то едем в Ильичевск заранее, ждем, когда судно подойдет. Или там в Одессе. Неважно, в каком порту...

А когда уже встречали, то мы там уже общались, сидели, ждали и подолгу бывало. Бывало, переводили, говорят: «В Ильичевск придет». Потом мы сидим, ждем, ждем: «Нет, в Николаев придут». Мы с Сережей бегом домой, из дому на автовокзал и в Николаев. Там встречаем. Бывали такие изменения, когда уже на подходе к Одессе.

Брали с собой что-то вкусненькое, готовили. Приходили на судно. Могли компанией собраться там посидеть, могли просто семьей»¹².

Зараз ситуація виглядає по-іншому. Самоідентифікація морячок зберігається, але за відсутністю колишньої територіальної корпоративності в більш ускладненому варіанті. Найчастіше свою корпоративність сучасні морячки демонструють в Інтернет-просторі, створюючи відповідні співтовариства у популярних соціальних мережах. Наприклад, «Морячка»¹³, «Типичная морячка»¹⁴, «Люблю моряка»¹⁵ і т. ін.

Однією з улюблених тем для обговорення у названих тематичних товариствах є саме підготовка та деталізація **зустрічі** з рейсу. Найчастіше що менше стаж морячки, то вишуканіше сюрприз вона намагається підготувати.

Однак, як свідчить уже матеріал проведених особистих опитувань, морячки з більш тривалим стажем готуються до зустрічі прагматичніше. Всі приготування в основному пов'язані з готуванням їжі, прибиранням та власним причепуренням. Проілюструємо це на прикладах з інтерв'ю:

«...Первые годы — это конечно какие-то сюрпризы, подарки. А сейчас, когда

¹² Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

¹³ http://vk.com/moryachka_loves

¹⁴ http://vk.com/typical_sailormoon

¹⁵ <http://vk.com/favoritesailor2>

дети маленькие, только уборка, готовка (хотя даже сейчас накрыть большой стол не получается, времени нет) и обязательно привести в порядок свой внешний вид...»¹⁶.

«...Иногда могу приготовить какие-то подарочки ко встрече мужа. И обязательно готовлю блюда, которые он закажет...»¹⁷.

«...Я спрашиваю, что приготовить, что бы ему хотелось покушать в этот раз, потому как каждый раз это могут быть разные блюда (сейчас шуба, в прошлый раз гусь, например). Ну и в первую очередь надо себя приготовить — прическа, маникюр, педикюр и т. д.)...»¹⁸.

«...В основном приготовления связаны с едой. Особенно, если в рейсе плохо кормили и муж захотел чего-то вкусненького. Ну и себя приготовить: маникюр, педикюр...»¹⁹.

«...Главное — “примарафетиться”...»²⁰.

Найважчий з життєвих циклів — період **очікування**. З особистого досвіду відомо, що дещо полегшує його особливий відлік часу, властивий суто морячкам. Саме цей відлік дозволяє приблизно вирахувати очікувану зустріч, адже у моряків ніколи точно нічого знати не можна, навіть коли час контракту сплинув (але у кожної фірми є свої «заморочки» — то не скрізь можлива зміна екіпажу, то забули своєчасно заміну підшукати), а також подумки можливо наблизити момент зустрічі. Наприклад, «екватор» — це половина рейсу, а значить, далі «с горки время покатится», і буде час спливати значно швидше. А якщо місяць уже закінчується, його вже не рахуєш, починаєш новий.

Наступний момент, який відзначає майже кожна досвідчена морячка, пов'язаний зі зміною **системи комунікацій**. Сучасна можливість більш-менш постійного телефонного та Інтернет-спілкування значно полегшує період очікування чоловіка з рейсу, як психологічно, так і прагматично, зокрема в плані спільного обговорення чи вирішення певної проблеми. За радянських часів усе було значно складніше, адже постійний зв'язок був відсутній, а звідси й відсутня можливість обговорення тих чи інших

¹⁶ Женя П., стаж морячки 5 років. Інтерв'ю записане 28.06.2015 // Власний архів автора.

¹⁷ Лена О., стаж морячки 17 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015// Власний архів автора.

¹⁸ Алла П., стаж морячки 25 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015// Власний архів автора.

¹⁹ Еліна Б., стаж морячки 22 роки. Інтерв'ю записане // Власний архів автора.

²⁰ Настя Є., стаж морячки 10 років. Інтерв'ю записане 29.06.15 // Власний архів автора.

життєвих проблем та й простого спілкування, тільки очікування та невідомість. Джерелом інформації для всіх морячок в Одесі було єдине місце — Морський вокзал. Саме тут розташовувалась так звана «Сводка», де можна було дізнатись про місце розташування судна, його можливий прихід і навіть передати радіограму. Існував і зворотній зв'язок. З розповіді досвідченої морячки: *«Была “Сводка”. Она была на Морвокзале старом, там было такое окошечко. Мы туда ходили, называли судно, и они говорили, где оно находится, и говорили, если уже было дело к окончанию рейса, когда они приходят. Мы общались через радиogramмы. Мы там же в этом окошечке писали радиogramму, отправляли, платили там какие-то копейки. И точно так же нам приносили радиogramмы домой почта, как телеграмму. Вот так общались»*²¹. Були й казусні випадки, пов'язані з радіограмами. Як розповідав мені чоловік, їм на пароплав ще за студентських часів одному з практикантів прийшла телеграма з вітаннями з днем народження від дружини Іри з підписом «Люблю, цілую, Юра».

Телефонні дзвінки мали місце, але за радянських часів не кожен мав таку можливість за відсутності самого телефону. Можливість поспілкуватися своєрідним чином з часом стали надавати радіостанції. Зокрема, «Одеса-радіо». Заздалегідь формувалася черга з пароплавів, члени екіпажу якого могли поспілкуватися з рідними, використовуючи радіозв'язок. Але й тут не обійшлося без казусу. І знову з особистих спогадів, якими поділився мій чоловік. Уявіть собі ситуацію: літня жінка, з консерваторською освітою піднімає слухавку, а там їй повідомляють: «Сейчас с Вами будет говорить “Композитор Рахманинов”». Але жінка не підозрює, що мається на увазі пароплав, і, підхопившись, відповідає: «Как, он же умер?».

Можна заздрити!?, або Про переваги

Але все ж таки: що саме дозволяло виокремити морячок серед жіночої спільноти, чи були переваги у цих жінок, на відміну від інших, та чи справді варто їм заздрити?

За радянських часів переваги морячок були відчутними. Адже Чорноморське пароплавання не просто було відомчою організацією, з досить широкими можливостями: власна база відпочинку під назвою «Межрейсовая база моряков», а реально санаторного типу з повним комплексом для відпочинку: концерти, кіно і т. д., де за дешево моряки відпочивали та лікувалися разом з сім'ями, проходили безкоштовне обстеження, був дитячий табір, дитячий садочок з гарним харчуванням

²¹ Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

та гарними святами, Палац моряків. А ще кожен моряк, перебуваючи далеко від дому, завдяки пароплаванству міг надіслати родині подарунки на будь-яке свято. З зафіксованого інтерв'ю: «...Был еще такой обычай, если какой-то праздник и муж в рейсе, и он хочет поздравить семью. На судне всех записывали, что принести домой. И нам приносил курьер большой кулек: апельсины там, то, что было дефицитом, конфеты хорошие, шампанское — все, что закажешь. Это высчитывали из его зарплаты, но все, что заказывал муж, от пароходства приносили»²².

Однак не лише завдяки надісланим та привезеним подарункам від чоловіка морячки частіше бачили дефіцитні товари та могли їх навіть придбати. Допомогали їм в цьому спеціальні магазини, які в Одесі мали назву «Торгсин». Спочатку вони були створені для торгівлі з іноземцями за валюту, але з часом доступ туди отримали моряки, точніше їх дружини, родичі.

Проілюструємо сюжет про спеціальні можливості родичів моряків матеріалами з інтерв'ю:

«...Специальные магазины, да. Был магазин “Торгсин”. Мы ходили туда, заходили по паспортам. Мужья получали чеки. Это были не деньги, но такие деньги видоизмененные.

На работе выдавали. Они получали как зарплату. Шла здесь советская зарплата, можно было ее получать и жене, или муж приходил с рейса и получал всю зарплату. И был “Торгсин” — пр-т Шевченка, Шампанский переулок. Дополнительно к зарплате были чеки. Это за какие-то несвойственные работы, “овертайм” или что-то, я не знаю, как оно называется, но вот за это платили этими чеками.

Шли в “Торгсин”, покупали товары, там только импортные товары были. Там была посуда, вещи в основном, и обувь, одежда, ткани. Там была икра, была водка хорошая, были коньяки хорошие, вина. Ну вот такие товары были. Пиво баночное. Консервы были...»²³.

Окрім «продуктових переваг», за часів постійного дефіциту для морячок відкривалась ще одна не менш приваблива можливість — гарно одягатись. Причому зовнішній вигляд жінки виразно свідчив про посаду її чоловіка. Що була вищою вона, то відповідно жінка виглядала пристойніше в очах оточення. Різниця між жінками відповідно до посади їхніх чоловіків була відчутною і очевидною: «Во-первых,

²² Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

²³ Там само.

отличались тем, что мужья получали разную зарплату. И соответственно жены могли по-разному одеваться или детей одевать, продукты покупать и так далее. Старших механиков жены. Вообще жены офицеров. Они получали значительно больше, чем рядовые. Мужья их получали больше. Старший комсостав получал больше, чем рядовой комсостав, поэтому естественно...»²⁴.

Як показують матеріали опитувань щодо сучасної ситуації, окрім матеріальних, респонденти зазначають переваги суто психологічного характеру. Зокрема,

— «...Постоянно в состоянии скухания, не надоедаем никогда друг другу, как это происходит в обычных семьях...»²⁵.

— «...Преимущества — во встречах, очень приятные моменты...»²⁶

— «...Единственный плюс во всем этом — материальный...»²⁷.

— «...Больше свободного времени, которое ты можешь посвятить себе, потратить на свои интересы. А так нужно больше времени уделять мужу. То, в чем себя ограничиваешь, когда муж дома, можешь потом это реализовать, когда он в рейсе...»²⁸.

— «...Если отбросить материальные преимущества, которые есть, конечно, то друг от друга тоже отдохнуть надо...»²⁹.

— «Новизна отношений после разлуки позволяет сохранить брак...»³⁰.

— «...Радость встречи, общения после разлуки. Постоянно, как заново начинаешь жить...»³¹.

²⁴ Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

²⁵ Женья П., стаж морячки 5 років. Інтерв'ю записане 28.06.2015 // Власний архів автора.

²⁶ Лена О., стаж морячки 17 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015 // Власний архів автора.

²⁷ Алла П., стаж морячки 25 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015 // Власний архів автора.

²⁸ Еліна Б., стаж морячки 22 роки. Інтерв'ю записане 28.06.2015// Власний архів автора.

²⁹ Настя Є., стаж морячки 10 років. Інтерв'ю записане 29.06.15// Власний архів автора.

³⁰ Міра Х., стаж морячки 10 років Інтерв'ю записане 29.06.15// Власний архів автора.

³¹ Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

Про тягар самотності і не тільки...

Окрім значного, на перший погляд, переліку переваг, існував не менш значний перелік труднощів, які мала долати морячки в період тривалої відсутності чоловіка. Детально аналізувати складності долі жінки-морячки не має сенсу, про те, що це були далеко не завжди переваги у повсякденному житті, але й значні труднощі виразно проілюструють власне слова самих морячок, які в додаткових коментарях, на мою думку, не мають потреби: «...да, это не только были преимущества. Это были и другие нагрузки, повышенные. Потому что одно ли муж дома, у нас тогда не было ни газа ничего, и привезли уголь и муж перенес, а второе — я одна. Ребенок еще маленький, уголь привезли, оставит его на улице нельзя на ночь, и я тонну угля переносила, потом умывалась и шла вечером в университет заниматься. Это было трудно...»³².

І насамкінець про труднощі, як то кажуть, «усіх часів та народів» без винятку та безвідносно щодо часу та стажу морячки:

1. «...Самое трудное, когда остаешься одна, надо принимать какие-то решения, не с кем посоветоваться...»³³.
2. «...Самое трудное рожать одной ребенка. Все важные моменты в жизни мужа нет рядом. Когда рожала, не было, когда она в школу пошла — не было, только вот на выпускной получилось, чтобы был дома...»³⁴.
3. «...Вначале было тяжело, скучно, а сейчас уже воспринимается работа как работа. Муж ушел на работу, но правда не на день, а на пару месяцев, а потом возвращается...»³⁵.
4. «...Сложно, первое время, когда только ушел в рейс и перед самым приходом, потому как много времени уже прошло...»³⁶.
5. «...Если есть дети — быть какое-то время за папу и маму. Решать бытовые проблемы самой. Быть долго без мужчины...»³⁷.

³² Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

³³ Лена О., стаж морячки 17 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015 // Власний архів автора.

³⁴ Алла П., стаж морячки 25 років. Інтерв'ю записане 27.06.2015 // Власний архів автора.

³⁵ Еліна Б., стаж морячки 22 роки. Інтерв'ю записане 28.06.2015// Власний архів автора.

³⁶ Настя Є., стаж морячки 10 років. Інтерв'ю записане 29.06.15// Власний архів автора.

³⁷ Наташа С., стаж морячки тривалий (батьки морячки та чоловік) 30.06.15// Власний архів автора.

6. «...*Не с кем посоветоваться, все необходимо решать самой...*»³⁸.

Постійне очікування, розлука, терпіння... з цим впорається не кожна.

Таким чином, морячки — це особлива соціальна група, специфіку якої визначає професія коханого (нареченого, чоловіка, сина, батька), на підставі якої і будується своє сприйняття часу, життєві позиції, головні серед яких — вміти чекати, прожити кожного разу все заново, бути сильною і терплячою і, звичайно ж, любити. А ось чи варто їм заздирити — питання суто особистого характеру, і вирішує його кожен на власний розсуд.

³⁸ Валентина С., стаж морячки 36 років. Інтерв'ю записане 26.09.2015// Власний архів автора.

Ю. ШЕЛЕП

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Україна, Львів)*

АРХІВНІ ТА УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПАРТІЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1970 — ПОЧАТКУ 1980-Х РР.: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ДОСВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В історіографії на сьогодні найповнішим дослідженням про партійно-державний апарат СРСР та УРСР залишається монографія М. Восленського¹ Ця праця має описовий характер, відображає різні сторони номенклатури, включаючи її формування. В українській історіографії найближчою до досліджуваної проблеми є монографія М. Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.)»², яка хронологічно стосується більш раннього періоду, ніж ця робота, однак містить чимало цінних напрацювань щодо методології дослідження. П. Киридон у своїй монографії³ головну увагу акцентував на номенклатурній системі призначень, контролі та переміщенні керівних кадрів. У дослідженні автор здійснив спробу намалювати психологічний портрет номенклатури повоєнної доби.

Стан дослідження в сучасній історіографії системи управління в Радянській Україні, зокрема особливості кадрової політики, був узагальнений у відповідному розділі 5-томної «Історії державної служби в Україні» (автори Г. Кривчик, С. Серьогін). Автори розкрили радянську систему управління на її різних етапах, приділивши значну увагу питанням кадрової політики та становища номенклатури в умовах демократизації суспільства.

Серед дослідників, що вивчають регіональні особливості функціонування номенклатурного корпусу в умовах суспільних трансформацій,

¹ Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского союза. — М., 1991.

² Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). — К.: Ніка-Центр, 2008.

³ Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.

варто виокремити В. Чуру та Ф. Турченка⁴. Ю. Кузьменко у своїх дослідженнях⁵ щодо партійно-радянської номенклатури періоду перебудови розкрила динаміку кількісних та якісних характеристик управлінських кадрів, показала роль неформальних інститутів та практик у функціонуванні керівної верхівки, висвітлила основні етапи зміни становища партійної номенклатури, що були спричинені особливостями реалізації кадрової політики.

Метою цього дослідження є проаналізувати інформаційний потенціал архівних та усноїсторичних джерел до вивчення партійної номенклатури, з'ясувати, як вони співвідносяться та доповнюють одне одного. Матеріали усної історії в цій ситуації — це спогади самих партійних функціонерів та розповіді про них — їхніх знайомих, друзів, родичів. Насамперед вони дозволяють спробувати зрозуміти дії та мотиви само-

⁴ Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасне в документах та свідчення учасників подій). — Запоріжжя: Просвіта, 2009; Чура В. Номенклатура Львівської обласної партійної організації КПУ як чинник наростання суспільного антагонізму наприкінці 80-х рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. — Вип. 3. — С. 166–169.

⁵ Кузьменко Ю. Вікова структура партійно-радянської номенклатури УРСР в умовах кадрових ротацій періоду перебудови // Аркасівські читання: Матеріали I Міжнар. наук. конф., 14–15 квітня 2011 р.). — Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. — С. 218–221.; Кузьменко Ю. Динаміка соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури УРСР в умовах розгортання курсу на перебудову (квітень 1985 — січень 1987 рр.) // Сіверянський літопис. — 2010. — № 2 — С. 217–225.; Кузьменко Ю. Динаміка соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури Української РСР в умовах розгортання курсу на перебудову (квітень 1985 — січень 1987 рр.) // Сіверянський літопис — 2010 № 2 — С. 217–225.; Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст. // Література та культура Полісся. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010 — Вип. 60 — С. 182–194.; Кузьменко Ю. Номенклатура — привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х — початок 90-х рр. XX ст.) // Література та культура Полісся — Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008 — С. 166–181.; Кузьменко Ю. Партійно-радянська номенклатура: теоретико-методологічні підходи дослідження у сучасній історіографії // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010 — С. 299–302.; Кузьменко Ю. Роль патрон-клієнтарних відносин у формуванні номенклатурної системи УРСР середини 80-х рр. XX ст. // Каразінські читання: Матеріали 63 Міжнар. наук. конф., 23 квітня 2010 р. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. — С. 181–182.; Кузьменко Ю. Соціо професійний портрет партійно-радянської номенклатури УРСР у 1985–1991 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Донецьк: ДНУ, 2008. — Вип. 6. — С. 379–391.

го чиновника. Для вивчення номенклатури залучено інструментарій соціальної історії, об'єктом якої в цьому випадку стає повсякденна суспільно-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя партійного працівника, а не лише відносини в побуті.

Зіставлення офіційних, особистих та усноісторичних джерел з історії радянського періоду становить своєрідний дослідницький досвід, адже офіційні матеріали нерідко зазнавали впливу цензури. Ті ж із них, які мали менш-більш об'єктивний характер, були закриті для внутрішнього користування. З другого боку, матеріали усної історії були одержані в період, коли вже стало відомо про повалення і характер радянської системи, через що розповіді респондентів зазнали суттєвих корекцій.

Зауважимо, що для інтерв'ювання було розроблено програми, які містили по кілька блоків питань. Вибірка респондентів проводилася за декількома програмами інтерв'ю: для партійних працівників, їхніх родичів і для пересічних громадян, що на період 1970–1980-х років проживали на території УРСР. Дослідження партійних працівників із залученням інструментарію усної історії, історії повсякденності та мікроісторії дозволяє показати, як чиновник поєднував ідеї побудови «комуністичного раю» з тим, що відбувалося на практиці, як конструював власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей, шукав себе.

Типовим для розповідей респондентів — колишніх партійних працівників є використання радянських стереотипів і кліше радянської пропаганди, або ж наратив респондента складається із фрагментів чужих розповідей, переказів, слухів, анекдотів. Доволі часто їхні розповіді є відверто нещирими. Тому важливо щоразу аналізувати почуте, дотримуючись «нейтральної» позиції інтерв'юера щодо досліджуваної проблеми. Цінність усноісторичних наративів порівняно з документальними джерелами полягає в тому, що вони дають можливість простежити уявлення, реакції та думки учасників подій, дослідити певні оцінки, враховуючи пережиті згодом події, а у випадку з компартійними представниками простежити певний механізм захисту чи виправдовування ними своїх дій. Представники тогочасної партійної номенклатури є досить «закритою» для зовнішнього світу групою, і більшість із них та членів їхніх родин неохоче йдуть на контакт або ж досі мають виразно помітного «внутрішнього цензора».

Архівні матеріали до даної теми (у дослідженні використано документи, що зберігаються в Державному архіві Львівської області та Центральному державному архіві громадських об'єднань) містять

стенограми партконференцій, протоколи пленумів обкому, статистичні звіти про склад керівних кадрів, контрольні списки номенклатурних працівників, звіти і листування з вищими органами влади. Так, матеріали опису 25 та 32 ЦДАГО (Ф. 1: КПУ: органи, організації та установи) містять інформації, оперативні зведення щодо донесення в ЦК КПУ; проекти текстів виступів членів і кандидатів у члени Політбюро на конференція, пленумах, зборах чи урочистих засіданнях; постанови, звіти, інформації обкомів, міськкомів і райкомів КПУ щодо проведення зборів чи нарад і розгляд критичних зауважень на них; матеріали про структуру партійної організації, її підрозділи; матеріали ревізійних комісій ЦК КПУ, органів народного контролю УРСР про їхню роботу; пропозиції обкомів КПУ про підготовку партійної документації та внесення змін у її ведення, інформації про результати обміну партійними документами; статистичні звіти про склад та змінність партійних кадрів, характеристики та особові справи з обліку; компрометуючі матеріали на керівних працівників; матеріали відділу пропаганди та агітації про агітаційно-пропагандистську роботу, їхні звіти та відповідні записки та ін.

Серед документів ДАЛО найбільш інформативними виявилися матеріали, зосереджені у фонді Львівського обкому КПУ (Ф. П-3). До них належать стенограми обласних партконференцій, що містять інформацію про партійний склад, мову ведення діловодства та стиль роботи тощо. Так, протоколи пленумів обкому дозволяють зрозуміти, як працювали номенклатурні кадри. Діловодство Львівського обкому КПУ показує спосіб, яким до відома виконавців доводили рішення керівних органів, дозволяє визначити комплекс заходів партійної системи, спрямованих на боротьбу з безгосподарністю, недотриманням партійної дисципліни, порушенням трудового законодавства, розв'язанням ідеологічних та релігійних проблем.

Однак матеріали інтерв'ю розкривають ширші внутрішні переживання партійних працівників, показують, як світогляд людини і обіймання державної посади змушували їх замислюватись над своїм життям у категоріях його «подвійності»: «Шлюб у церкві бралось, про це ніхто не знав, то було таємно, щоб ніхто не був присутній. Наприклад, я брав шлюб вночі, в день виборів, бо то треба було алібі якесь мати: куди я дівся, куди поїхав. Я поїхав додому, до батьків напередодні весілля. У той час вночі, ще до початку виборів (вибори починались о 6-ій год), десь о годині 5-ій з дружиною Софією беремо шлюб у селі. Ніде то не фіксувалося. Коли йшлося про хрещення дитини, хрестили дитину навіть у мою відсутність, на квартирі у священника, ото все робилося таке. Свята всі, як

я вже казав, відзначали. Але це життя було подвійне: одна була сторона — та, що назовні, і друга — внутрішня»⁶.

Чималий масив джерел відображає кадрові проблеми та кадрову політику. Так, статистичні звіти про склад керівних кадрів області, контрольні списки номенклатурних працівників надають інформацію про кількісні показники та чисельний склад номенклатурних кадрів, рівень їх освіченості, мережу партійних організацій. Такі відомості із використанням статистичного методу дозволяють сформуванню загальної картини функціонування керівництва УРСР, однак містять лише сухі дані. Серед опрацьованих джерел лише в одному випадку детально описано проблеми в роботі з кадрами, у промові першого секретаря Львівського обкому КПУ В. Ф. Добрика: «Досить погано налагоджена у нас робота з кадрами, на жаль, ще при підборі кадрів ми не керуємось резервом і резерв у нас нежиттєвий, не знаєм людей, часто так берем людину, яка не знає цієї справи, не любить її, потім людина страждає і ми коло неї страждаєм»⁷.

У даному випадку усні свідчення більш ґрунтовно описують кадрові проблеми та способи їх вирішення:

«Тоді був дуже жорстокий відбір, — згадують про тогочасні правила входження до партійної номенклатури самі партійні працівники, — Кадри підбирались і перевірялись. [...] Якщо ти мав мати задатки керівника, мав мати задатки інженера, тоді ти міг досягти і потрапити в [...] ту управлінську верхівку. Самих переконань і сліпих партійних переконань було замало»⁸.

«На людей з вищою освітою був особливий попит, — стверджували респонденти. — Бо треба бути партійним, щоб займати вищу керівну посаду. Керівник господарства мусив бути членом партії, а також головні спеціалісти. На цілий район тільки один головний агроном був безпартійним і то з Сумської області»⁹.

⁶ Інтерв'ю з Стеблем Ф. І., 1931 р. н., записане в м. Львів 18. 03. 2014 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

⁷ ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 31. — Спр. 64. — Арк. 58–59 (Фонограми зібрань перших секретарів міськомів, райкомів партії, представників райвиконкомів та завідувачів відділами КПУ по роботі області за 1974 р., I квартал 1975 р. та підготовку і проведення звітно-виборчих зібрань і конференцій міських, районних та обласних партійних організацій).

⁸ Інтерв'ю з Гримак М. 1958 р. н., записане у м. Львів 08. 05. 2014 р. // АУІЛНУ ім. І. Франка.

⁹ Інтерв'ю з Воєводою Б. 1932 р. н., записане у с. Забужжя Сокальського р-ну Львівської обл. 11. 05. 2014 р. — запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

Окрім того, усноісторичні джерела дозволяють подивитись на емоційну сторону певних подій, простежити певні реакції та оцінки, взаємодію між партійними працівниками. Наприклад, один із респондентів згадує про своє переведення на посаду секретаря з ідеології: «А він сказав, пішов до Добрика, сказав: «Не, Віктор Федорович, я хочу ето дело, у мене є людина, яку я знаю, якій я довіряю, я хочу цю людину». «Ну добре», — той сказав...»¹⁰.

Серед опрацьованих джерел — внутрішньо-розпорядчі, організаційно-розпорядчі та обліково-контрольні документи, стенограми та протоколи засідань, справи поточного діловодства, що відтворюють діяльність різних партійних структур. Звіти й листування з вищими органами влади дозволяють одержати інформацію про повноваження партійних органів, розмежування функцій у рамках партійної вертикалі та чітко показують алгоритми розв'язання проблемних питань, форми залежностей і підпорядкування. Протоколи засідань політбюро, секретаріату ЦК, документи різних партійних організацій, що направлялись для розгляду або ознайомлення і виконання, дозволяють зрозуміти механізми функціонування партійної системи та визначити пріоритетні напрями її діяльності.

Значна частина документів цих фондів висвітлює роботу різних постійних і тимчасових комісій, що контролювали діяльність органів партійної влади. Стандартним змістом таких матеріалів є інформація про те, що партійна комісія веде боротьбу з різними антипартійними проявами, особливо на ідеологічному рівні, вживає заходи щодо очищення партії від тих, хто скомпрометував себе участю чи зв'язками з українським буржуазним націоналізмом, а також проявив нескромність, обманними шляхами проник у партію. Окремою групою аналізованих джерел є листи громадян до найвищих органів влади або на ім'я керівників обкомів КПУ. Найчисленнішою серед них категорією є листи про зловживання службовими обов'язками і порушення «соціалістичної законності» серед партійних чиновників.

Серед архівних матеріалів зберігаються скарги на партійних працівників зі звинуваченнями їх у різноманітних зловживаннях. Доволі типовим звинуваченням у скаргах була аморальна поведінка партійних функціонерів. Такі матеріали свідчать насамперед про жорсткий контроль з боку партійно-державної системи за своїми працівниками й показують, що навіть на високій партійній посаді працівник не міг почи-

¹⁰ Інтерв'ю з п. Романом, 1942 р. н., записане в м. Львів 18. 05. 2014 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

вати себе повністю захищеним. Звісно, на підставі самих скарг і рішень партійних органів у кожному конкретному випадку складно судити щодо провини самого звинуваченого, однак можна показати, якими були правопорушення і зловживання, що підлягали осуду й покаранню. Такі заяви і скарги громадян демонструють певні суспільні негаразди, проблемами із соціальним забезпеченням, відтворюють настрої сучасників і сприйняття ними партійних працівників.

Серед архівних джерел немає інформації про те, як саме підписували й затверджували потрібні документи. Натомість про це згадують респонденти: «Але ми діяли, ми не йшли до міністра, ми з помічниками міністрів находили контакт або секретаркою прийомної, ми їм приносили, привозили сувеніри зі Львова там якісь, розумієте, так от. У нас були великі сувенірні коробки двадцять п'ять рублів вони коштували тоді, от, але нам оплачували, що там, ми взяли там. Ввечері ми в ресторан і бувало так що ми ранком прийдемо, залишимо їй на підпис міністра, ввечері вона нам в ресторан приносить, все підписане».

Важливою частиною архівних матеріалів є біографічні дані про представників номенклатурної еліти, депутатів Верховної Ради УРСР та місцевих рад, характеристики та особові справи з обліку, що свідчать насамперед про жорсткий контроль партійно-державної системи за своїми працівниками й показують, що навіть на високій партійній посаді працівник не міг почувати себе повністю захищеним. Ці джерела дозволяють сформуванню загальної картини функціонування регіонального керівництва УРСР на прикладі конкретної області. Доповнюючи ці матеріали, усноісторичні джерела надають інформацію про хобі, вподобання, емоції партійних працівників, розповідають про їхній робочий графік, вимоги до підлеглих, переваги у їжі:

«Партійна робота — це завжди випробування, протистояння [...], — стверджували респонденти, — кожного дня ти стикаєшся з правом вибору: зробити так чи інакше, оступитись, схибити, щоб “вижити”, чи іти проти усталених норм, зіткнутись наодинці з системою [...], а може, простіше розгубити всі ці норми та ідеї, що виховував в собі з дитинства?!»¹¹

«Партійна робота спонукала до чіткої дисципліни, організованості, мудрості та ввічливості, а разом з тим до прискіпливого ставлення до найпростішого завдання. Часто ти працюєш і ніби все виконуєш, і все то

¹¹ Інтерв'ю з Супрун В. М., 1927 р. н., записане у м. Івано-Франківськ 12. 10. 2011 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

правильно, проте керівники завжди на щось звертають увагу [...], то не відповідає статуту, а те неписаним, проте усталеним нормам, і в результаті ти вже сам не бачиш користі з своєї роботи, то хіба будеш з кимось сперечатись?!»¹²

Усноісторичні наративи розповідають і про «номенклатурні будні», «партійну роботу», «доноси», ієрархію та специфіку владних повноважень:

«Ну буденне життя, воно завжди починалось в тому, що [...] навіть у вихідні дні ішов на роботу, в свій кабінет, ну а там проводили якусь там нараду, значить підлеглим. Ну, а ті приносили там щоб випити, з'їсти. І так, посиділи, порозмовляли, розумієте. Похвалились там, похвалили трошки начальство, щоб потім якось мати, щоб то мало якийсь результат [...] і розійшлися. Отаке воно було»¹³.

«Вона затягує, раз помиляєшся, потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...], спершу ти обманюєш «задня доброго діла», однак потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильне, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?»¹⁴.

Втручання номенклатурника в якесь питання нечасто мало альтруїстичний характер, за твердженням респондента, «Я [...] мало зустрічав, а може не зустрічав партійного працівника, який би, допустим, [...] показував, що він працює там на користь [...] держави, чи на користь, розумієте, там якоїсь групи людей, мається на увазі покращення умов працівників чи навіть ризикує попасти в немилість до начальства, щоби допомогти вирішити якісь питання нормально. Тобто він старався з чогось мати зиск»¹⁵.

Важливим документальним зібранням для простеження взаємовідносин церкви та державних службовців є справи об'єднаного фонду 4648 «Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники:

¹² Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

¹³ Інтерв'ю з Мотник О., 1943 р. н., записане в м. Львів 30. 04. 2014 р. // АУІЛНУ ім. І. Франка.

¹⁴ Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю. І.

¹⁵ Інтерв'ю з Мотник О., 1943 р. н., записане в м. Львів 30. 04. 2014 р. // АУІЛНУ ім. І. Франка.

уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. Своєю чергою найбільш насичені інформацією про релігійне життя джерела цього фонду внесені в опис 1 (документи уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР), опис 2 (документи уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по УРСР), опис 5 (документи уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР по УРСР), опис 7 (документи Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР).

Документи фонду 4648 містять доповідні записки, довідки, інформації, подані у вищій урядовій та компартійній органі республіки та в союзній органі уповноваженими Ради у справах РПЦ, Ради у справах релігійних культів і Ради у справах релігій; листування уповноважених із Радами з питань, що стосувалися діяльності релігійних об'єднань; спеціальні донесення уповноважених по областях УРСР про відзначення релігійних свят та інші прояви поведінки вірян; матеріали про виконання державних і компартійних рішень, що стосувалися церковно-релігійного життя; статистичні повідомлення та звіти про кількість церков і молитовних будинків, монастирів і духовенства в Україні; заяви та скарги вірян з питань відкриття церков та молитовних будинків і присвячене цьому листування тощо. У комплексі документів містяться загальні дані про релігійне життя всієї республіки, що дозволило порівняти становище різних релігійних об'єднань різних областей та простежити лінію взаємин між партійним апаратом і релігійними об'єднаннями. Доповнюючи ці матеріали, усні наративи дозволяють простежити специфіку оповіді кожного окремого респондента від зіткнення з проблемами церкви та партії.

«Мене також як дружину священика переслідували, — згадувала Марія Бринзей-Лехіцька, — вчительської роботи, бібліотечної я не могла одержати, тому що це виховні роботи, а я жінка священика і ще бувший політичний в'язень, працювала секретар-друкаркою за мізерні гроші... Син наш, Ігор, також був переслідуваний в школі, вчителі занижували йому оцінки, казали, щоб він "5" мав, мусів знати матеріал на "10". В інститут нафти і газу з великим трудом поступив за другим разом, хоча іспит здав на «відмінно»... Інститут закінчив з відзнакою, обіцяв декан, що залишить його в аспірантурі при інституті, однак не залишив... мусів іти працювати на завод... Ректор інституту сказав, що попівський син вищу освіту може мати, а аспірантуру не мусить»¹⁶.

¹⁶ Інтерв'ю з Бринзей-Лехіцькою Марією // АПЦ — Ф. П.1 — Оп. 1 — Спр. 1397.8. — С. 13.

«Я пам'ятаю, — згадувала Зеновія Побережна, — я прийшла на роботу в 1976 році, а десь напевно в 1977-му, то мене викликали в райком комсомолу і наказали писати дуже багато всяких паперів: автобіографію дуже детальну, навіть про мою свекруху, її дівоче прізвище. Я питаюся “Для чого?”. Мені сказали, що потрібно. Аж потім через деякий час мене директор школи кличе і каже: “Зеновіє Богданівно, Ви знаєте, Вас хотіли взяти в райком комсомолу другим секретарем, але у Вас не чиста родина. У Вас щось замішана Ваша мама, Ваша бабця з уніятами, Ваша мама замішана ще з УПА щось, бо приїжджали з КГБ і сказали за Вами слідкувати. Я Вас дуже прошу, нічого не говоріть про церкву, про Україну, нічого, тому що за Вами слідкують”»¹⁷.

Доволі цікаво розповідають опитані респонденти і про відносини партійних працівників та священників, ось наприклад: «Значить, ну, Служба була, ми на вулиці, постояли на вулиці, все це все закінчилося, ну ідемо туди до священника, вот, представляємося: я заступник голови, ну а уповноваженого знаєте? “Да, да, да”. От, а любив він випити дуже, цей Юра Решетило. Ну і цей роздягається священник, значить, знімає рясу, тоже в нього гольф тут такий, як в... цього свого помічника, десятника, чи... “Слухай, давай там самі кращі паски вибери і ковбаски ліпші, шинки”. “Та щось шинки, — каже, — сьогодні мало несуть”. “Ну та знайди там, заховав у себе, значить витягни...”, — до нього так говорить. Я говорю: “А нашо, на шо?” “Ну та як то, ну...” Я говорю: “Та не-не-не-не. Ніякого... Шо у Вас, які проблеми?” Він каже: “Ви знаєте, у нас іконостас самий найдорожчий з усіх храмів Львова, телефон би провести, да”. Я кажу: “Добре, в мене в середу прийом о десятій годині, Ви, значить, уже з заявою письмовою приходьте на прийом і будемо щось думати”»¹⁸.

Зіставляючи архівні та усні джерела, розуміємо, що багатосторінкові партійні звіти часто писались навмання, для «задоволення» керівників, «для виконання планів», а відтак не завжди є правдивими, містять надуману інформацію. Саме спільне використання архівних та усноісторичних джерел дозволяє подивитись на досліджувану проблему комплексно та різнопланово, показує подвійність стандартів партійних працівників, які часто були «віруючими вдома» та «атеїстами на роботі».

«... дітей хрестив підпільно [...] А Паску, то то всьо їли; перевірки приходили, з райкому там була така одна приходила, чи кутю їли, а в нас вже

¹⁷ Інтерв'ю з Побережною З. // АПЦ. — Ф. П. 1. — Оп. 1. — Спр. 1413 — С. 8.

¹⁸ Інтерв'ю з п. Романом, 1942 р. н., записане в м. Львів 18. 05. 2014 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шелеп Ю.

тоді на Різдво всі робили, а то не можна було, але кутю кожен приносив, а вона тоді заходить і каже: “А де кутя моя?” [...] то вона на перевірку приходила і ми до стола даєм пляшку, куті [...], вона перевірила, куті по-пробувала і пішла... То так ми святкували»¹⁹.

«Він навіть не дозволяв, аби колядували, щедрували в нього. Він казав: “Я вам гроші винесу, але ви не колядуйте в мене”... ну що його з Москви перевіряли [...], а були такі партійні, що й вечеряли на Святвечір і Паску їли, і всьо признавали, але то всьо мусіло бути тихо, то тоді казали атеїзм, атеїзм, але всі вірили, всі їли, але показувати мусіли»²⁰.

«Пам'ятаю, був один такий третій секретар райкому партії, — згадували респонденти, — догм він дотримувався, до церкви не ходив, на свята влаштували якісь роботи. Був випадок, коли на Святвечір влаштували весілля. Боялись втратити посаду, тому і дотримувались тих дурниць. Дітей не хрестили. Навіть прості люди хрестини влаштували тихо, щоб ніхто не знав»²¹.

Типовим для спогадів пересічних громадян про партійних працівників є суперечливі наративи, коли респонденти будують свій наратив відповідно до власного досвіду взаємодії з партійними працівниками, наприклад, вони можуть не повністю розуміти всю специфіку в роботі партійних та радянських органів влади, проте завжди пам'ятають про чиновників, з якими стикались у своєму житті. Навпаки ж, респонденти, котрі працювали у партійних структурах, із захопленням розповідають про ту роботу, про своїх колег (переважно лише позитивно), однак доволі стримано про себе. Цікаво, що діти респондентів (переважно сини) свої спогади розпочинають з намагання виправдати своїх батьків або певні їхні вчинки. Дружини партійних працівників схильні применшувати свою можливість розповісти про сферу діяльності свого чоловіка, хоча по факту їх наративи виявляються дуже цікавими.

Разом з тим усноісторичні джерела містять і певні пастки: окрім суб'єктивізму усноісторичних наративів, тут варто згадати і ненадійність пам'яті респондентів (перекручування фактів, пам'ятають про вчинки друзів та колег, однак неохоче розповідають про себе). Ще однією пасткою для дослідника є прийнята ним інтерпретація факту чи події. За-

¹⁹ Інтерв'ю з Савчук П., 1953 р. н., записане в с. Сухополя Городоцького р-ну, Львівської обл. 11. 04. 2014 // АУІЛНУ ім. І. Франка.

²⁰ Інтерв'ю з Продащук К., записане у с. Загірне Стрийського р-ну Львівської обл. 02. 05. 2014 р. // АУІЛНУ ім. І. Франка.

²¹ Інтерв'ю з А. Фонарюк, записане у м. Львові 09. 05. 2014 р. — Запис зберігається в особистому архіві Шлеп Ю. І.

лежно від того, які основні та уточнювальні питання поставлено респонденту, одержана інформація різнитиметься змістовними акцентами. Ще однією типовою ситуацією є недовіра респондента до інтерв'юера, тобто респонденти не вірять у можливість молодшого покоління зрозуміти їхні мотиви та вчинки і сприйняти їх ситуацію.

Досвід інтерпретації джерел різного типу показує, що важливим є встановлення зв'язку між історичними подіями та щоденним досвідом, спроби подивитися на повсякденне життя як на певну сукупність правил, поглядів та пріоритетів, як допоможуть пояснити ті чи інші вчинки, події. Отже, в інтерв'ю важливо враховувати не лише те, «що» розповідає респондент, але і «як». Важливо, що образи моделюються у пам'яті респондентів відповідно до їх ціннісної ретроперспективи. Тому спогади, змальовані респондентами, мають підлягати обережній інтерпретації з огляду на значний вплив офіційної «радянської» версії історії та домінуючих версій у спогадах інших. Наративи респондента потрібно аналізувати, показуючи особливості його світосприйняття, його особистий досвід та порівнюючи з наративами інших респондентів та архівними джерелами.

Таким чином, зіставлення матеріалів інтерв'ю та архівних джерел у комплексі дозволить сформуванню найбільш об'єктивну картину історичного минулого, адже архівні матеріали в основному наповнені статистичною, довідковою, автобіографічною інформацією, проте вона доволі документальна, термінологічна; певним чином відображають політику керівної партії. Специфікою вивчення даної проблеми є те, що тогочасні джерела були сформовані в умовах цензурних обмежень, тому потребують зіставлень з альтернативними формами збереження інформації, у цьому контексті усноісторичні наративи відкривають внутрішню сторону переживань респондентів, дозволяють почути їх трактування подій, простежити, як вони переосмислили тогочасні події з позиції сьогодення. Матеріали опитувань відкривають площину для конструювання образу партійних представників, дозволяють респондентам поміркувати над образом партійного керівника. Часто на таких джерелах відображаються ідеї політичного, релігійного чи морального переконання респондента, відтак до даного комплексу джерел потрібно ставитись з обережністю та професійною критикою. Окрім того, матеріали інтерв'ю дозволяють відповісти на запитання, що пов'язані не лише із життям респондента, а також показати, як респондент сприймав навколишні виклики, як реагував на них. У комплексі це дозволяє історикам створити уявлення не лише про самі події, а й про те, як людина сприймала їх, простежити, в якій послідовності запам'ятовувала, краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та пояснити наслідки для формування певної проєкції уявлень серед наступних поколінь.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боднар Галина Анатоліївна, Україна, м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, доцентка кафедри новітньої історії України, кандидатка історичних наук, доцентка

Боряк Тетяна Геннадіївна, Україна, м. Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв України, доцентка кафедри бібліотекознавства та інформаційних комунікацій, кандидатка історичних наук, доцентка

Бривко Микола Вікторович, Україна, м. Київ / Сніжне (Донецька область), Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», науковий співробітник

Венгер Альберт Григорович, Україна, м. Дніпро, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра всесвітньої історії, кандидат історичних наук, доцент

Годованська Оксана Миронівна, Україна, м. Львів, Інститут народознавства НАН України, відділ соціальної антропології, старша наукова співробітниця, кандидатка історичних наук

Гримич Марина Віллівна, Україна, м. Київ, Інститут українознавства МОН України, провідна наукова співробітниця відділу культурологічних досліджень, докторка історичних наук, професорка

Грінченко Гелінада Геннадіївна, Україна, м. Харків, докторка історичних наук, професорка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Громов Дмитрій Вячеславовіч, Російська Федерація, м. Москва, Інститут етнології й антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая Російської академії наук, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

Добошевська Аліна, дослідниця та громадська активістка, президентка фундації «Добра Воля». Сфера інтересів — польсько-українська співпраця, біографічний метод в освіті, усна історія

Кісь Оксана, Україна, м. Львів, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, докторантка Інституту народознавства НАН України

Лаврі Оксана Юріївна, Україна, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет, кафедра історії України, магістерка першого курсу

Лукачук Олена Василівна, Україна, м. Львів, кандидатка історичних наук, молодша наукова співробітниця відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України; доцентка кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка за сумісництвом

Палієнко Сергій Володимирович, Україна, м. Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, доцент кафедри загальнотехнічних дисциплін і методики викладання, кандидат історичних наук

Педуряк Лідія Василівна, Республіка Молдова, м. Бельци, Бельцький державний університет ім. Алеку Руссо, докторка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри соціогуманітарних наук

Привалко Тетяна Вікторівна, Україна, м. Київ, Український інститут національної пам'яті, кандидатка історичних наук, головна спеціалістка сектора архівних фондів

Стоянова Галина Миколаївна, Україна, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет, доцентка кафедри археології та етнології України, кандидатка історичних наук, доцентка

Шелеп Юлія Ігорівна, Україна, м. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, молодша наукова співробітниця

Наукове видання

Усна історія (не)подоланого минулого:
подія — наратив — інтерпретація

Матеріали міжнародної наукової конференції
8–11 жовтня 2015 р.

Українською, російськими мовами

Підписано до друку 15.10.2016.

Формат 60×84/16. Гарнітура Palatino Linotype.

Облік.-вид. арк. 12,5.